

БЕЛАРУСКАЕ ГІСТАРЫЧНАЕ ТАВАРЫСТВА

ГІСТАРЫЧНЫ АЛЬМАНАХ Том 13. 2007
Навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс

У ТОМЕ

**Матэрыялы VI навуковай канферэнцыі
Беларускага Гістарычнага Таварыства
КАЛАБАРАЦЫЯ Ў ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ
(Менск, 22 верасня 2007 г.)**

Ад рэдакцыі	3
<i>Карнялюк Віталь (Гародня)</i> Калабарацыя ў Беларусі: эпізод першай сусветнай вайны	4
<i>Чарнякевіч Андрэй (Гародня)</i> Ад супрацоўніцтва да здрады: беларускі рух і II аддзел Польскага Генеральнага штабу 1919-1939 г.	13
<i>Мілеўскі Ян Ежы (Беласток)</i> Калабарацыя на «Крэсах Усходніх» Другой Рэчы Паспалітай у 1939 – 1941 г.	48
<i>Коваль Вольга (Менск)</i> Замежныя перыядычныя выданні беларускіх калабарантаў (1939-1945 г.)..	66
<i>Літвін Аляксей (Менск)</i> Калабарацыя ў Беларусі падчас Другой сусветнай вайны	89
Дыскусія.....	99

Артыкулы

<i>Лаўрэш Леанід (Ліда)</i> Месяца заключэння Востраўскага пагаднення 1392 г.	108
---	-----

Гаага Руслан (Пінск)

Лісты Ягайлы і ананімная «Хроніка канфлікту»

як крыніцы па даследаванню Грунвальдскай бітвы 118

Савіцкі Марыюш (Аполе, Польшча)

Фіяска палітыкі Яна Казіміра ў Літве ў апошнія гады перад «патопам»

(1654 – 1655 г.) (9 стар) 140

Гарматны Віталь (Менск)

Ліквідацыя сялянскіх сервітутаў у Палескім ваяводстве II Рэчы Паспалітай

(1921 – 1939 г.) 153

Кніжныя анатацыі 162

Ад рэдакцыі

Чарговая VI навуковая канферэнцыя БГТ была прысвечаная праблеме калабарацыі, актуальнай для нашай краіны практычна ва ўсе перыяды яе гісторыі, уключна да сённяшняга дня. Галоўнай задачай, як і кожнай канферэнцыі Беларускага Гістарычнага Таварыства, было акцэнтаванне ўвагі навуковай грамадскасці на канкрэтнай слаба даследаванай тэме гісторыі Беларусі, дзеля актывізацыі яе вывучэння.

Арганізацыя абрадаў праводзілася паводле адпрацаванай ужо схемы. Найперш спецыялісты прадставілі дэталёвыя даклады па сваіх тэмах і адказалі на пытанні прысутных. Потым адбылося абмеркаванне дакладаў і дыскусія. Пытанні, адказы, выступы ў дыскусіі запісваліся на дыктафон з мэтай іх далейшай публікацыі ў матэрыялах канферэнцыі (у гэтым томе).

Ажыўленую дыскусію выклікалі праблемы дакладнай дэфініцыі тэрміну «калабарацыя» і храналагічных рамак ягонага выкарыстання. Выступоўцы выказалі свае меркаванні адносна правамернасці ўжывання тэрміну не толькі адносна Другой сусветнай вайны, але і пашырэння яго на іншыя гістарычныя перыяды.

Вёў паседжанні доктар гістарычных навук, прафесар Алесь Смалянчук. Дапамогу ў арганізацыі канферэнцыі БГТ атрымала ад Таварыства Беларускай Мовы імя Францыска Скарыны і асабіста ад старшыні Таварыства сп. Алега Трусава, за што выказваем шчырую падзяку.

Канферэнцыя адбылася 22 верасня 2007 г. у сядзібе ТБМ па вул. Румянцава, 13 у Менску.

*Віталь Карнялюк (Гародня),
кандыдат гіст. навук,
Гарадзенскі дзяржуніверсітэт
імя Янкі Купалы*

Калабарацыя ў Беларусі: эпізод першай сусветнай вайны

Слова «Калабарацыя» як навуковае паняцце ўвайшло ў гістарычны лексікон з часоў Другой сусветнай вайны. Ва ўмовах акупацыйнага жыцця Еўропы ў 1939-1940 г. так называлі тых, хто супрацоўнічаў з нацысцкімі акупантамі. Штодзённае жыццё пад фашысцкай акупацыяй мільёнаў жыхароў Беларусі таксама пакінула шматлікую колькасць прыкладаў рознага кшталту супрацоўніцтва з акупацыйнымі ўладамі, арганізацыямі, асобнымі іх прадстаўнікамі.

Слоўнікі прапануюць кожнаму, хто хоча даведацца пра змест слова «калабарацыя» наступныя і, па-сутнасці, падобныя тлумачэнні: «Сотрудничество жителей оккупированной страны с оккупантами. Коллаборационист – изменник, предатель, сотрудничающий с оккупантами,» – напісана ў расейскім слоўніку замежных слоў Л.Крысіна. «Предатель, сотрудничающий с врагами своей родины, своего народа», – чытаем ў тлумачальным слоўніку С.Ожэгава і Н. Шведавай. Гэтае ж паняцце ў слоўніку іншамоўных слоў А.М. Булькі гучыць так: «Калабарцыянiзм (ад фр. Collaboration = супрацоўніцтва) – здрадніцкае супрацоўніцтва з ворагамі сваёй радзімы ў час акупацыі яе фашысцкімі войскамі ў перыяд Другой сусветнай вайны.»¹ Адсюль атрымоўваецца наступная, вельмі спрошчаная схема: Супрацоўніцтва з акупантамі гэта калабарацыя. Калабарацыя – паводзіны здрадніцкія, значыць супрацоўніцтва – здрада. Але шматлікія факты гісторыі сведчаць, што ў кожнага факту супрацоўніцтва былі свае матывы, свая пераадгісторыя. І далёка не кожнае супрацоўніцтва можна бачыць здрадай. Калі, напэўна, не стаяць на сталінскай нялюдскай пазіцыі – у СССР няма палонных, а толькі здраднікі.

¹ Булька А.М. Слоўнік іншамоўных слоў. Мн., 1999. Т. 1. С. 561.

Зыходзячы з гэтых тлумачэнняў, ключавымі словамі паняцця «калабарацыянізму» з'яўляюцца словы «*супрацоўніцтва*», «*здрада*» і «*вораг*». Адсюль выцякае, што падзеі, якія сваім зместам і характарам звязваюць паміж сабою гэтыя словы, мусяць ці могуць называцца калабарацыяй. Аднак паўстае пытанне не да самога слова «калабарацыя», а да гістарычных падзей, іх зместу і характару. Праблема калабарацыянізму абавязкова ўмяшчае ў сябе адказы на пытанні: «Хто вораг?», «У чым – здрада?», «Што лічыць супрацоўніцтвам з ворагам?» Гэтыя, быццам бы простыя пытанні на сённяшні час, на наш погляд, у гістарыяграфіі маюць розныя адказы, а, значыць, цягнуць за сабою розныя трактаванні ўсяго таго, што мае дачыненне да калабарацыянізму і калабарантаў.

Як нацысцкая, так і ранейшыя: расейская, кайзераўская, польская, савецка-сталінская ўлады не выглядалі сяброўскімі для беларускага народа. Наадварот, кожная з іх прыходзіла з мэтамі сацыяльна-палітычнага падпарадкавання, эканамічнага выкарыстання і нацыянальнага пераўтварэння. Адбывалася гэта па-рознаму, як рознілася і абгрунтаванне палітыкі. Але асноўнай канстантай усялякай палітыкі заставаўся беларускі народ, які апынуўся ў самым эпіцэнтры і першай і другой сусветнай войнаў. Таму ацэнка палітычных і грамадскіх паводзінаў удзельнікаў кожнай акупацыі, на наш погляд, павінна ісці толькі з гэтай канстанты.

Ворагам беларускага народа ў першую сусветную вайну была кайзераўская Германія. Толькі ва ўмовах вынікаў больш за стогадовай імперскай палітыкі расейскага самадзяржаўя, прадвесцяў грамадзянскай вайны ў Расеі і разгортвання шматлікага нацыянальнага руху на яе нацыянальных ускраінах для нацыянальных палітычных сілаў з'яўлялася магчымасць выкарыстання гэтай новай сілы – кайзераўцаў, у ціску на расейскі ўрад, ня важна які – Часовы ці савецкі. Прычым, кожная новая нацыянальная палітычная сіла на абшарах Расейскай імперыі: украінская, літоўская, польская, габрэйская, спрабавала абаперціся на немцаў паасобку, на сваю карысць. Бо імперскае адзінства не мела вартасці ў вачах нацыянальных адраджэнцаў, стрымлівала рух у бок дзяржаўнага адасаблення і адсюль пачынала ўспрымацца таксама як захопніцкае, акупацыйнае. А значыць, кожная нацыянальная тэрыторыя імперыі апыналася паміж

дзвюма акупацыйнымі ўладамі – расейскай і нямецкай; і здрада адной з іх на карысць іншай (да пары, да часу, вядома) выглядала не злачынствам, а толькі палітычным манеўрам. Здрадніцтва жа прадугледжвае сітуацыю, калі працуе прынецп: «Хто не з намі, той супраць нас. Іншага не дадзена». Але з кім – з намі? На гэтае пытанне ва ўмовах хістання расейскай ўлады ў 1917 г. адказаць было ня проста. Адказаў было шмат. У рэвалюцыянераў, у кожных, свая праўда. Яе і спрабавалі зацвердзіць. Таму, калі не бачыць, не чакаць, не звязваць станоўчую будучыню ані з адной з уладаў (расейскай, савецкай, нямецкай), то ўсе адмоўныя ўчынкi ў дачыненні да кожнай з іх – гэта толькі палітычны выбар у барацьбе за інтарэсы свайго народу². Таму застаецца адказаць на простае пытанне: у чым бачыліся інтарэсы свайго народу, у кожным выпадку супрацоўніцтва з акупацыйнай уладаю? У якой ступені ўчынак супрацоўніцтва з акупантамі вёў, альбо мог весці, да добра гэтага народу?

Адказам на гэтыя пытанні, на наш погляд, могуць быць факты далейшага жыцця, якія развіваліся ў працяг тых ці іншых знакавых праяваў супрацоўніцтва з акупацыйнай уладай. Нібы па формуле: становішча напярэдадні ўчынку супрацоўніцтва (стварэнне арганізацыі, выхад з друку газеты або часопіса, з'езд, ліст-зварот, акцыя і г.д.) – сама з'ява (учынак) супрацоўніцтва – далейшая хада падзей, звязаных ці магчыма звязаных з наступствам дадзенага супрацоўніцтва. Нельга не ўлічваць тагачасныя абставіны, якія суправаджалі альбо папярэджвалі факт супрацоўніцтва. Кожная вайна адбываецца на фоне шэрагу працэсаў, якія робяць удзельнікаў вайны не адзіным цэлым, а наадварот, разрываюць іх на часткі (лагеры). «Вайна разбурала супольнасць звычайных людзей, якая ўжо на пачатку акупацыі амаль не функцыянавала як «грамадства» – такую выснову зрабіў Б. К'яры, пасля свайго аналізу штодзённага жыцця беларускага насельніцтва пад нацысцкай акупацыяй³.

Тут магчымы толькі адзіны спосаб высвятлення падзей, звязаных з учынкамі супрацоўніцтва мясцовага насельніцтва з акупантамі. Гэты спосаб у дэталёвым, усебаковым вызначэнні факту супрацоўніцтва. Тут няма нічога другараднага: ні матываў,

² Станкевіч А. Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення. Вільня, 1934. С. 109-111.

³ К'яры Б. Штодзённасць за лініяй фронту. Мн., 2005. С. 329.

ні характару і зместу супрацоўніцтва, ні яго вынікаў і наступстваў. Толькі, калі такі збор эмпірычных звестак прысутнічае, можна спрабаваць рабіць высновы.

Першая сусветная вайна ішла ва ўмовах распаду адной з найвялікшых у сусветнай гісторыі імперыі – Расейскай. Нацыянальная дзяржаўная палітыка самадзяржаўя (ды й Часовага Ураду таксама) была вялікадзяржаўнай. Для нашага эпизоду – спробы ліставання беларускіх палітыкаў з Вільгельмам II – трэба мець на ўвазе, што: 1. вайна з Германіяй падавалася афіцыйнай уладаю і афіцыйнай праваслаўнай царквою (і даволі актыўна) як айчынная, справядлівая, вызваленчая⁴; 2. вобраз немца ў праваслаўнага насельніцтва меў збольшага негатыўны змест⁵; 3. час акупацыі з 1915 г. паказаў шматлікія прыклады рабавання нацыянальных багаццяў тэрыторыі Беларусі⁶; 4. насельніцтва Беларусі ў выніку нападу Германіі зменшылася з-за масавага бежанства і вялікай мабілізацыі⁷.

Тры гады беларускія землі працінала суцэльная лінія фронту і прыфрантавы рубаж, насычаны вайскоўцамі і разрэзаны калючым дротам⁸. Палітычны цынізм Берасцейскага міру ў дачыненні да нашага народа меў месца з двух бакоў – і савецкага і германскага⁹. Таму не ўлічваць ўсяго гэтага (і не толькі гэтага, але і шмат іншых фактараў) практычнаму палітыку таго часу, азначала зрабіць памылку ў прыняцці пэўнага рашэння. Што і было зроблена ў выглядзе ліста да кайзера, і пацягнула неўзабаве раскол сярод саміх жа адраджэнцаў. Пра адыход масаў ад аўтараў

⁴ Воззвание Верховного Главнокомандующего «Поляки»: Телеграмма Николая II еврейскому населению г. Гродно // Гродненские ведомости. № 61. 5 августа 1914.

⁵ Карнялюк В. Успаміны былых бежанцаў (1915-1923) Беластоцчыны як крыніца па гісторыі Беларусі п.п. XX ст. (па матэрыялах зборніка «Бежанства 1915 г.») // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 2002. № 18. S. 185 – 193.

⁶ Бабков А.М. Ограбление кайзеровской Германией лесных богатств Белоруссии в годы первой мировой войны // Вопросы истории: Межведомственный сборник. Мн., 1983. Вып. 10. С.119 – 120.

⁷ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т.4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII– пачатак XX ст.) Мн., 2005. С. 445.

⁸ Бядуля З. Прыфрантавы рубаж Беларусі (нататкі і ўражанні) // Вольная Беларусь. 1914. № 8, 13, 22, 23.

⁹ Казлоў Л., Цітоў А. Беларусь на сямі рубяжах. Мн., 1993.

ліста казаць складана, бо само кіраўніцтва БНР было малазнаёмым для насельніцтва і безуладным. Рэзананс ад пасланьня да кайзера быў нязначны. Ацэнка ж яго ў гістарычнай літаратуры розніцца паводле тых ідэалагічных пазіцыяў, якія займаюць адпаведныя даследчыкі¹⁰.

Але тут важны не розгалас, а сам факт здзейсненага ўчынку. Найважнейшым ў нашай гісторыі вынікам гэтага палітычнага ўчынку стаў ён сам, як прэцэдэнт. Факт далейшага палітычнага расколу яго сам сабою асудзіў як памылковы, недарэчны. Аднак часткаю ён жа разглядаўся як магчымы. Для ацэньвання здзейсненага дыпламатычнага ўчынку радцаў, зазначым са слоў

¹⁰ Сташкевич Н. Приговор революции. Крушение антисоветского движения в Белоруссии 1917–1925 гг. Мн., 1985. С. 168-169: «Лидеры Рады БНР...25 апреля 1918 г. в телеграмме германскому кайзеру Вильгельму II пошли на новый акт предательства... Эта телеграмма со всей наглядностью показала цену объявленной Радой «государственной независимости» БНР...»; Ладысеў У.Ф., Брыгадзін П.І. На пераломе эпох: Станаўленне беларускай дзяржаўнасці (1917-1920 гг.). Мн., 1999. С. 38-39: «Дзеячы БНР апынуліся перад складаным выбарам. Рэальна меліся толькі два шляхі: весці барацьбу з акупантамі, аб'ядноўваючы пры гэтым усе патрыятычныя сілы, або супрацоўнічаць з акупацыйнымі ўладамі. Быў выбраны другі шлях.»; Круталевич В.А. История Беларуси: становление национальной державности (1917-1922 гг.) Мн., 1999. С. 45: «Минское народное представительство... заявляло о своём намерении защищать интересы белорусского народа, «быть национальным центром» и проводить совместную работу с германскими оккупационными властями... Скирмунт и его группа надеялись даже получить из рук Фальгенгайна гражданскую власть в крае, полагая, что оккупационные власти будут больше доверять им, представителям крупных собственников, духовенства и т. д...»; Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 5. Беларусь у 1917-1945 гг. Мн., 2006. С. 100: «Пасылаць такую тэлеграму германскім акупантам беларускі народ паўнамоцтваў радзе не даваў. Створаная без удзелу народа, рада лічыла для сябе нормай дзейнічаць не толькі без народа, але нават супраць яго.»; Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі 1795-2002. Мн.. 3003. С. 201.: «Аднак беларусам ні гэтае, ні іншыя намаганні дзеля юрыдычнага прызнання Германіяй БНР выніку не далі. Тэлеграма Вільгельму II выклікала раскол БСГ, найбольш уплывовай партыі ў Радзе БНР. Многія грамадаўцы ўспрынялі гэты крок як здраду беларускай дэмакратыі. Тым не менш, з пункту погляду ўмацавання беларускай дзяржаўнасці спроба абaperціся на немцаў мела сэнс.»

Я. Варонкі, што тэлеграма «нарабіла тутака многа шуму»¹¹. Далей Варонка ўдакладняе стан рэчаў: «Голас грамадзянства раздзяліўся на дзве часткі: адны нас хваляць, другія называюць нас здрайцамі, нямецкімі падданымі.» І сам жа праз некалькі радкоў дадае: «...Усё ж такі Скірмунту, Алексюку і Гадлеўскаму – не веру». Праўда, аўтарства тэксту тэлеграмы Варонка надае сабе, заўважаючы, што «Скірмунт даў саўсім другі; яго мы адкінулі».¹²

Для разумення канкрэтнага ўчынку з тэлеграмай кайзеру звернем увагу на разважанні і заўвагі тых, хто падпісаў гэты дыпламатычны дакумент. Гэта – Іван Серада, Раман Скірмунт, Антон Аўсяннік, Паўлюк Аляксюк, Пётра Крычэўскі, Язэп Лёсік. Апошні ў сваіх паказаннях у ГПУ ў верасні 1930 г. зазначаў: «мы вырашылі выкарыстоўваць нямецкую акупацыю на колькі магчыма, тым болей, што такі падыход быў ужо ў беларускіх дзеячаў у Вільні (газета «Гоман»). Найперш мы стараліся авалодаць асветай для арганізацыі беларускіх школ. Тады была адчынена першая беларуская гімназія ў Менску..., а таксама першыя настаўніцкія курсы. Потым быў арганізаваны беларускі куратарыюм асветніцтва на чале з акадэмікам Карскім. Пры немцах існавала часова і Рада БНР. Зразумела, што немцы патрабавалі публічнага выражэння нашага стаўлення да Германіі. Адсюль наша тэлеграма Вільгельму. Мы разумелі, што нямецкая акупацыя нетрывалая, часовая і што тэлеграма Вільгельму наша палітычная кампраметацыя, аднак «блажэн іжэ і душу сваю аддасць за народ свой» – так казаў мне А. Гарун, калі я вагаўся даць подпіс свой на тэлеграме... а Смоліч дадаў, што калі прыйдуць бальшавікі, то можна ўцячы ў Польшчу. *Тэлеграма нам была патрэбна для беларускай нацыянальнай справы, нам трэба была крычаць на ўсю Еўропу, што Беларусь жыве і патрабуе свайго месца сярод народаў.* Зразумела, што некаторыя, як, напрыклад, памешчык Скірмунт звязвалі з тэлеграмай свае асабістыя небеларускія камбінацыі, але імя Скірмунта, як і Карскага, трэба было нацэмам. Спатрэбілася рабіць перавыбары Сакратара Рады БНР, каб увесці ў склад яго Скірмунта. Так

¹¹ Ліст Язэпа Варонкі (Менск) Антону Луцкевічу (Вільня) за 27.04.1918 [у:] *Архівы Беларускай Народнай рэспублікі. Вільня – Нью Ёрк – Менск – Прага, 1998. Т. 1. Кн.1. С. 132.*

¹² Тамсама. С 132.

была арганізавана пасылка тэлеграмы Вільгельму. Ад гэтай тэлеграмы, мы, працаўнікі культуры, нічога не чакалі, а глядзелі на яе як на *непазбежную даніну немцам за іх саступкі*, якія тыя рабілі на культурным фронце. Увогуле, пры слабасці Беларусі ва ўсіх адносінах, мы стараліся карыстацца ўсялякай палітычнай кан'юнктурай для культурна-нацыянальнай працы, для пад'ёму нацыянальнай самасвядомасці ў беларускім народзе.»¹³ «Абставіны, што Беларусь – частка Расеі, 25 красавіка змусілі Раду Рэспублікі на пасылку ... тэлеграмы кайзэру Вільгельму...», – напісаў Васіль Захарка, маючы на ўвазе папярэднія падзеі Берасцейскага міру¹⁴.

Падпісанты ліста былі сярод вядомага «Менскага беларускага прадстаўніцтва», якое складала правацэнтрысцкую фракцыю ў БНР і арыентавалася на супрацоўніцтва з нямецкай акупацыйнай адміністрацыяй. 20 красавіка 1918 г. сябры гэтага «прадстаўніцтва» дамагліся згоды германскага камандавання на стварэнне групы беларускіх саветнікаў пры акупацыйнай адміністрацыі (камендатурах) для рэгулявання адносінаў з насельніцтвам. Абмеркаванне лісту да кайзера ішло на закрытым паседжанні Рады БНР.

Усё гэта можна разглядаць як пункт гледжання пэўнай часткі палітыкаў, ангажаваных адпаведнымі эканамічнымі інтарэсамі (памешчыкі) і далейшы раскол разумець як не падтрымку гэтага пункту гледжання астатнімі палітыкамі.

З гэтага выцякае, што паводзіны палітыкаў, якія ў сваіх рашэннях арыентуюцца на акупацыйныя ўлады – адзін з магчымых варыянтаў вырашэння наяўных праблемаў (палітычных, эканамічных, культурных). Калі такое супрацоўніцтва дае станоўчы вынік, то такія палітыкі ацэньваюцца, як дзеячы з добрай інтуіцыяй, мудрасцю прадбачання. Калі не – то, як прыстасаванцы і здраднікі, якія вядуць да расколу. Выцякае, што маральныя крытэрыі, якімі ацэньваюцца паводзіны звычайных людзей, да прыняцця палітычнага рашэння не падыходзяць. Тут крытэрыям з'яўляецца канчатковы вынік. Калі ён на карысць народу – то ўсё апраўдана. Мяжу супрацоўніцтва можна

¹³ НАРБ. Ф.4, воп. 21, спр. 227, л. 162 – 166. Дополнительные показания арест. Лесика И.Ю. от 2.09. 30 г. (з асабістага архіву Ул. Ляхоўскага).

¹⁴ Захарка В. Галоўныя моманты беларускага руху. С. 30. (з асабістага архіву Ул. Ляхоўскага).

вызначыць кожны раз індывідуальна, зыходзячы з канкрэтных абставінаў сітуацыі супрацоўніцтва. Напрыклад, як ацаніць факты супрацоўніцтва рускіх князёў з ханамі Залатоў Арды – чытай, акупантамі? Здрадніцтва? А Іван Каліта? Ужо герой. Таму галоўны крытэрыў ацэнкі факту супрацоўніцтва можа быць толькі адзін – дасканаласць веданне матыву гэтага ўчынку. Пакуль гэтага максімальна дакладна высветліць не ўдасца, то і ацэнка заўсёды будзе павярхоўнай. Гэта не абяляе сапраўднай здрады. Проста патрабуе акуратнасці ў вынясенні кожнага прыгавору. Нават навуковага.

Пытанні да Віталя Карнялюка

Аляксандар Краўцэвіч (Гародня): Ці можна разглядаць у катэгорыях калабарацыі акт 25 сакавіка 1918 г.?

Аляксей Літвін (Менск): Тое ж пытанне адносна пакту Рыбентроп-Молатаў?

Андрэй Кіштымаў (Менск): Маё пытанне да Віталя Карнялюка і іншых удзельнікаў канферэнцыі. У першую і другую сусветныя войны, пра 1917 – 1918 г., мы ўвесь час гаворым пра два бакі – Расею і Германію. Але ж быў і трэці бок – Антанта – у першую сусветную вайну, у другую – ангельска-амерыканскі блок. Чаму не было арыентацыі на гэты трэці бок? Польскія сілы пераарыентаваліся. Юзаф Пілсудскі адышоў ад Аўстра-Венгрыі і Германіі і павярнуўся да Антанты.

Захар Шыбека (Менск): Было б цікава параўнаць сітуацыю супрацоўніцтва з немцамі літоўцаў і беларусаў.

Алесь Смалянчук (Гародня): Нікому з польскіх ці літоўскіх гісторыкаў не прыходзіць у галаву назваць супрацоўніцтва з немцамі (напрыклад, Пілсудскага, ці запрашэнне каралём Літвы нямецкага герцага Вюртэмбергскага) калабарацыяй. У Беларусі, напрыклад, тэлеграма 25 сакавіка 1918 г. да кайзера выклікае асуджэнне як калабарацыя. У чым справа? У адметнасці беларускай гісторыі ці ў адметнасці беларускіх гісторыкаў?

* * *

Просьба вядучага паседжання Алеся Смалянчука да ўсіх выступоўцаў: «Усіх прашу выказаць свае адносіны самога тэрміну «калабарацыя» – ягонага пашырэння ці абмежавання».

Адказы Віталя Карнялюка

Адказ Аляксандру Краўцэвічу: Пытанне рытарычнае. Факт абвяшчэння незалежнасці БНР – самадастатковы і не можа ні ў якой ступені лічыцца супрацоўніцтвам з кімсьці. А ўжо далейшая палітыка БНР можа разглядацца як калабарацыйная ці іншая.

Адказ Аляксею Літвіну: Пакт Рыбентроп-Молатаў – калі калабарацыя, калі здрада – то каму? Я б сказаў, што здрада чалавецтву, бо гэта быў крок да сусветнай вайны.

Адказ Андрэю Кіштываву: Гэтага не адбылося ў вялікай ступені таму, што да апошняй хвіліны не адбывалася абвяшчэнне БНР, бо была вялікая арыентацыя на Расею. Празходною арыентацыю мелі адзінкі, але не масы.

Адказ Захару Шыбеку: Калі параўноўваць – у літоўцаў арыентацыя на захад была больш арганічная, нашым было цяжэй павярнуцца з усходу на захад.

Адказ Алесю Смалянчуку: Беларускія гісторыкі – гэта прадукт беларускай гісторыі. Праблема калабарацыі, дакладней, супрацоўніцтва з акупантамі, для нас спрадвечная праблема. Мы знаходзімся на вялікім ваенным шляху гісторыі – праз нас хадзілі на захад і на ўсход і народ заўсёды шукаў выратаванне, у прыватнасці, у формах супрацоўніцтва. А вось мяжу супрацоўніцтва – ці гэта здрада, ці выратаванне – у кожным выпадку трэба даследаваць асобна.

Пра тэрмін «калабарацыя»: Калі за крытэрыў калабарацыі браць ідэйную згоду, то можна казаць пра калабарацыю ў любой вайне ў іншыя эпохі.

*Андрэй Чарнякевіч (Гародня),
кандыдат гіст. навук,
Гарадзенскі дзяржуніверсітэт імя Янкі Купалы*

Ад супрацоўніцтва да здрады: беларускі рух і II аддзел Польскага Генеральнага штабу 1919-1939 г.

Механізм функцыянавання кожнай дзяржавы патрабуе яе пастаяннай гатоўнасці да абароны ўласных стратэгічных інтарэсаў. Гэтую задачу выконваюць у першую чаргу органы дзяржаўнай бяспекі, якія ў той ці іншай форме абавязкова прысутнічаюць у структуры любой дзяржаўнай улады. Не з'яўлялася ў гэтым сэнсе выключэннем і міжваенная Польшча, якая ў 1918 г. на руінах трох некалі магутных імперый аднавіла сваю незалежнасць. Нацыянальная стратэгія гэтай дзяржавы і відавочнае ўзмацненне актыўнасці абуджаных рэвалюцыйнымі і ваеннымі падзеямі у Еўропе нацыянальных рухаў унутры краіны, прымусіла органы польскай бяспекі, у тым ліку вайсковую выведку, ад самага пачатку яе існавання звяртаць на нацыянальнае пытанне і, канкрэтна – на беларускі нацыянальны рух, асаблівую ўвагу. Польская контрвыведка імкнулася не толькі трымаць пад сваім кантролем тыя працэсы, якія адбываліся ўнутры мясцовага беларускага нацыянальнага асяродка, але і выкарыстоўваць іх ва ўласных мэтах.

Першыя спробы ўсталявання кантактаў паміж органамі польскай вайсковай выведкі і беларускім рухам адносяцца да студзеня – лютага 1919 г., калі большая частка Беларусі, у тым ліку Меншчына і Віленшчына, была занята Чырвонай арміяй, а вузкая паласа паміж Гародняй і Берасцем заставалася ў руках 10-й нямецкай арміі. Польскі бок упарта «не заўважаў» беларускага руху, аддаючы перавагу выключна мілітарным метадам адстойвання сваіх інтарэсаў на гэтых землях. І толькі

калі знікла надзея на заняцце Вільні і Гародні, абаліраючыся выключна на мясцовыя польскія сілы, Польшча намаганнямі сваіх Міністэрства замежных спраў і Генеральнага штабу пачала рыхтаваць глебу для больш шырокай кампаніі па далучэнню зямель былога Вялікага Княства Літоўскага, з улікам той дыпламатычнай гульні, якая распачалася напярэдадні мірных перамоваў у Парыжы.

Адным з першых на кантакт са старшынёй ураду БНР Антонам Луцкевічам, які з канца снежня 1918 па люты 1919 г. знаходзіўся ў акупаванай немцамі Гародні, выйшаў камісар польскага ўраду па Гарадзенскай губерні Станіслаў Іваноўскі – родны брат вядомага беларускага дзеяча Вацлава Іваноўскага. Падчас сустрэчы ў сувязі з магчымай у хуткім часе перадачай горада Польшчы, сярод іншага, ішла гаворка пра меркаваную сустрэчу Луцкевіча з польскай урадавай дэлегацыяй, у складзе якой меліся прыбыць у Гародню два прадстаўнікі Генеральнага штабу – маёр Старжэўскі і яго ад’ютант паручнік Чарневіч. Аднак далейшыя падзеі перакрэслілі гэтыя планы: нямецкае войска засталася ў Гародні яшчэ на чатыры месяцы, а польскую дэлегацыю немцы спынілі на станцыі Лапы. Сам Луцкевіч ад далейшых кантактаў з польскім бокам вырашыў пакуль што ўхіліцца¹.

У хуткім часе польская выведка перайшла да больш актыўных дзеянняў, скіраваных на тое, каб узяць ініцыятыву ў «беларускім пытанні» ў свае рукі. Не будучы ў стане перашкодзіць выдзяленню ўкраінскага крэдыту ўраду БНР, польскі бок у сярэдзіне лютага 1919 г. спрабаваў перахапіць гэтыя грошы на іх шляху з Роўна ў Гародню. Беларускі кур’ер – штабс-капітан Барыс Шымковіч, які павінен быў перадаць прэм’ер-міністра БНР А.Луцкевічу паведамленне пра выдзяленне Украінай 4 міль-

¹ Relacja Stanisława Iwanowskiego z jego udziału w pracach Samoobrony w Lidzie i Grodnie oraz z działalności w Komisariacie Rządu w Grodnie. Archiwum Akt Nowych (далей – ААН) w Warszawie. Ambasada RP w Londynie. Sygn. 341, к. 1 – 4, s. 10 (дакумент ласкава прадстаўлены А.Латышонкам); Луцкевіч А. Дзёнік // Польшча. 1991. № 5. С. 170, 180.

ёнаў карбаванцаў пазыкі, да Гародні не даехаў. Палякі арыштавалі яго на станцыі Лапы і перавезлі ў Варшаву, перакананыя, што менавіта ён вязе з сабою ўкраінскія грошы².

Адначасова польскія дзеячы не пакідалі спробаў дасягнуць палітычнага паразумення з беларусамі. У канцы сакавіка 1919 г. адбыліся перамовы паміж прадстаўніком беларускага палка і польскім камісарам С.Іваноўскім па пытанні ўзаемадзеяння беларускіх і польскіх вайсковых фармацый у выпадку ўступлення апошніх у Гародню³. Тады ж, у канцы сакавіка 1919 г., у Гародні прайшло беларуска-польскае паседжанне, на якім з польскага боку, згодна з дакладам беларуса Паўла Алексюка, прысутнічалі мясцовыя дзеячы Цытаржынскі, Жабакліцкі, рэдактар газеты «ЕCHO» Лашкевіч і яшчэ «два невядомыя палякі, хутчэй за ўсё прадстаўнікі польскай выведкі»⁴.

Акрамя гэтага, С.Іваноўскі ініцыяваў высылку беларускай дэлегацыі з Гародні ў Варшаву да польскага прэм'ер-міністра Ігната Падарэўскага ў складзе Казіміра Цвірка-Гадыцкага і палкоўніка А.Янсана з рэзалюцыяй ад імя Беларускага краёвага з'езду, які нібыта адбыўся 28 – 30 студзеня 1919 г. у Наваградку. У рэзалюцыі сцвярджалася, што «існаванне самастойнай Беларускай дзяржавы – немагчыма», таму Беларусь «у сваіх этнаграфічных межах» павінна была ўвайсці ў «сціслы звязак з Польскай Рэчыпаспалітай»⁵. Падчас побыту ў Варшаве К.Цвірка-Гадыцкі, акрамя перамоваў з польскім прэм'ерам, меў яшчэ шэраг сустрэч, у тым ліку наведаў польскі Генштаб⁶.

² Чарнякевіч А. Гарадзенскія апосталы. Беларускі нацыянальны рух у Гродна ў 1918-1920 г. Гродна: Грамадскае аб'яднанне «Ратуша», 1999. С. 16.

³ Пра праведзеныя перамовы С.Іваноўскі неадкладна далажыў польскаму камандаванню // Karpus Z. Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919-1920. Torun, 1999. S. 155, 156; Karpus Z. Białoruskie formacje wojskowe w Polsce w latach 1919 – 1921 [w:] Pomorze-Polska-Europa. Studia i materiały z dziejów XIX i XX wieku. Torun, 1995. S. 223 – 224.

⁴ НАРБ. Ф. 325, воп. 1, спр. 22, а. 88-91.

⁵ Сідарэвіч А.М. Беларускі краёвы з'езд // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 1. С. 435 – 436.

⁶ Referat A.Boryka – ..., «Бацькаўшчына». 8.4.1919, № 4. S. 9 – 10.

Вельмі важнай задачай для польскага боку ў той час была нейтралізацыя беларускага палка ў Гародні, сфармаванага на кошт літоўскага ўраду. У сярэдзіне красавіка 1919 г. у Гародню прыбыў упаўнаважаны польскага Генеральнага штабу палкоўнік Немірскі, які павінен быў замяніць захварэўшага на сыпны тыф С.Іваноўскага. Можна меркаваць, што прадстаўнік польскага штабу не выпадкова затрымаўся ў тым жа гатэлі, дзе жылі і некаторыя афіцэры беларускага палка. Праз афіцэраў Шчэрба-Рэвіча і Юшкевіча Немірскі прапанаваў палкоўніку А.Успенскаму заключыць пагадненне аб тым, каб беларускі полк не супраціўляўся ўваходу ў Гародню польскага войска⁷. У выніку 29 красавіка, на наступны дзень пасля таго, як горад занялі польскія рэгулярныя часткі, Гарадзенскі беларускі полк перайшоў у падначаленне польскага камандавання Гарадзенскай крэпасці⁸. Ужо ў сярэдзіне чэрвеня 1919 г. ён быў ліквідаваны польскімі ўладамі.

З заняццем палякамі Вільні і Гародні распачаўся новы этап у развіцці адносін польскіх спецслужбаў з беларускімі нацыянальнымі дзеячамі. У гэты перыяд II аддзел лічыўся нефармальным прадстаўніцтвам Юзэфа Пілсудскага, таму супрацоўніцтва з ім сімвалізавала перш за ўсё падтрымку палітычнай праграмы Начальніка польскай дзяржавы, асновай якой, прынамсі афіцыйна, у той час з'яўлялася т. зв. федэралістычная канцэпцыя⁹. Гэты факт трэба абавязкова ўлічваць пры ацэнцы тагачасных дзеянняў беларускіх дзеячаў, многія з якіх супрацоўнічалі з II аддзелам, кіруючыся ідэйнымі меркаваннямі – інтарэсамі беларускай справы. Па сутнасці, абодва бакі ад гэтых кантактаў імкнуліся атрымаць максімальна магчымую карысць.

Адным з першых беларускіх дзеячаў, з кім размаўлялі ў справе супрацоўніцтва афіцэры II аддзелу Генеральнага штабу

⁷ Łatyszzonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923. Białystok, 1995. S. 95.

⁸ Karpius Z. Białoruskie formacje wojskowe... S. 225; Jednodniówka kola związku POW. Grodno, 1936. S. 30.

⁹ Dymek B. Niezależna Partia Chłopska 1924 -1927. Warszawa, 1972. S. 301.

капітан Валер Славэк і маёр Тадэвуш Каспшыцкі, быў камандзір 2-ой роты I-га беларускага палка палкоўнік А.Янсан, якога інструктар Стражы Крэсовай ў сваім рапарце ахарактарызаваў як чалавека «з-пад чорнай зоркі»¹⁰. У траўні ж 1919 г. Янсан звярнуўся да польскіх вайсковых уладаў з прапановай аб стварэнні замест 1-га Гарадзенскага беларускага палка беларускіх вайсковых частак у Беластоку, дзе, на яго думку, «былі слабейшыя нямецка-літоўскія ўплывы»¹¹. Пазней «канкурэнцыю» А.Янсану стварыў падпалкоўнік Радштэйн, намагаючыся ўзяць у свае рукі фарманне беларускіх частак пад эгідай Польшчы¹².

Паступова да перамоваў з польскім бокам далучаліся ўсё больш вядомыя і ўплывовыя беларускія дзеячы. У канцы траўня 1919 г. Б.Тарашкевіч разам з П.Алексюком звярнуліся да кіраўніцтва Цывільнай управы ўсходніх земляў – органа цывільнай улады на акупаваных польскім войскам тэрыторыях, па дазвол на арганізацыю беларускага з'езда прадстаўнікоў Віленшчыны і Гарадзеншчыны. Аднак, палічыўшы, што правядзенне мерапрыемства на такім узроўні выходзіць за межы іх кампетэнцыі, Ян Пілсудскі, брат Начальніка дзяржавы, і Генеральны камісар Цывільнай управы ўсходніх земляў Ежы Асмалоўскі паралі беларусам спачатку сустрэцца з Валерам Славэкам¹³.

У хуткім часе гэтая сустрэча адбылася на кватэры Славэка ў Вільні. Падобна на тое, што ініцыятарам размовы выступіў беларускі бок. Б.Тарашкевіч узгадваў пазней гэты эпізод: «Прыняў нас прыязна. Апавядаў, што чуў пра мяне ад нашых агульных знаёмых, пра мой удзел у вучнёўскія гады ў

¹⁰ Яшчэ 23 сакавіка 1919 г., як згадвалася вышэй, ён разам з К.Цвіркама-Гадыцкім перадаў на імя польскага прэм'ер-міністра Ігнага Падарэўскага петыцыю аб жаданні беларусаў аб'яднацца з Польшчай // AAN, Towarzystwo strazy kresowej (TSK). T. 305. S. 58.

¹¹ Karpus Z. Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. S. 159.

¹² Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Dział Starych Druków i Rękopisów, Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich, nr akc. 1773/3/III.

¹³ Тарашкевіч Б. Аўтабіяграфія Браніслава Адамавіча Тарашкевіча // Спадчына. 1996. № 4. С. 105-107.

польскім руху за незалежнасць, распавядаў пра сваю баявую рэвалюцыйную дзейнасць... Згадзіўся даць дазвол на з'езд і ў канцы размовы ўсхваляваным голасам сказаў: «Было б справаю вялікай палітычнай важнасці, калі б вы маглі правесці на гэтым з'ездзе абвешчэнне Пілсудскага вялікім князем Вялікага Княства Літоўскага»¹⁴.

Захаваліся сведчанні пра гэтую сустрэчу і другога боку. Валеры Славэк 23 траўня 1919 г. пісаў у сваім рапарце ў Ад'ютантуру Галоўнага камандавання: «Усталяваў кантакты з некалькімі беларускімі дзеячамі, якія выказваюцца выразна за ўнію з Польшчай (Аляксюк з Гародні, Тарашкевіч – сябра галоўнай Беларускай Рады з Менску, Янсан і інш.) Перамовы з першымі двума прывялі да пагаднення аб арганізацыі 7 чэрвеня ў Вільні з'езда беларускіх дзеячаў. Мэтаю з'езда будзе прыняцце агульных пастановаў у сэнсе неабходнасці уніі з Польшчай... Трэба сабраць пэўную колькасць прадстаўнікоў, каб такую пастанову не здолеў аспрэчыць ніводзін з існых беларускіх урадаў, у склад якіх уваходзяць і людзі, звязаныя з Тарыбай, і па-прарасейску настроеныя дзеячы... Маю намер – гэтую дапамогу ў арганізацыі з'езда выкарыстаць дзеля агітацыі на карысць саюзу з Польшчай»¹⁵.

У выніку беларусы атрымалі не толькі дазвол на правядзенне з'езду, але і каля 10 тыс. царскіх рублёў на яго арганізацыю¹⁶. Аднак нечаканае супрацьдзеянне з боку радыкальна настроеных беларускіх дзеячаў на чале з Тамашам Грыбам сарвала планы арганізатараў мерапрыемства¹⁷. Параза на з'ездзе

¹⁴ Тамсама.

¹⁵ AAN, akta archiwum obcych, adjutantura Generalna Naczelnego Dowództwa, M-396. 876/9.

¹⁶ Тарашкевіч Б. Аўтабіяграфія ... С. 105-107.

¹⁷ Павел Аляксюк пазней так ацаніў вынік беларускага з'езду, які адбыўся ў Вільні 9 – 10 чэрвеня 1919 г.: «Дзякуючы таму, што вельмі шмат часу пайшло на арганізацыйную ці, так бы мовіць, рэпрэзентацыйна-палітычную працу з нашага боку, калі ішла гаворка пра адносіны да прадстаўнікоў польскай дзяржавы, то з'езд даў нам, ініцыятарам гэтай думкі, даволі нечаканыя вынікі, а менавіта зусім выразны ...антыпольскі характар» – Sylwester Wojewódski przed Sądem Marszałkowskim. Warszawa, 1997. S. 98 – 99.

паланафільскага крыла была першым сур'ёзным пралікам II аддзелу і наогул Ю.Пілсудскага, які шчыра разлічваў, што з-за слабасці беларускага руху ён будзе мець магчымасць свабодна маніпуляваць ім у сваіх інтарэсах.

Зменлівая палітычная кан'юнктура – як міжнародная, так і ўнутраная, а таксама адсутнасць з боку Польшчы агульнай дзяржаўнай палітыкі адносна «беларускага пытання» прыводзілі да нараджэння ў нетрах II аддзела праектаў, пра якія потым хутка забываліся. Так, ужо 14 чэрвеня 1919 г., усяго праз некалькі дзён пасля беларускага з'езду ў Вільні, была створаная Беларуская вайсковая арганізацыя (БВА), аднак, як заўважыў гісторык Алег Латышонак, «польскае камандаванне... маёр Тадэвуш Каспшыцкі, капітан Валеры Славэк і паручнік Е.Баброўскі, якія напачатку ставіліся да БВА прыхільна, у ліпені ўжо не ведалі, што з ёю рабіць»¹⁸. Кіраўнік Стражы крэсовай у Гародні С.Мыдляр дакладваў: «Беларускай вайскавай арганізацыяй апякуецца паручнік Зберанскі – шэф экспазытуры II аддзелу штаба Літоўска-беларускага фронту... Капітан Славэк, шэф II аддзелу штаба Літоўска-беларускага фронту, не мае ў гэтай справе ніякай канкрэтнай лініі, хаця б трохі выразнай – ён зусім нерашучы»¹⁹. У выніку, Беларуская вайсковая арганізацыя ва ўмовах адсутнасці падтрымкі з боку польскіх уладаў засталася твора чыста фармальным і ў хуткім часе наогул знікла з палітычнага жыцця.

Пасля заняцця Менску ў жніўні 1919 г. беларуская справа зноў на кароткі час набыла актуальнасць, галоўным чынам, як элемент далейшай палітычнай гульні, хоць палякі скептычна ацэньвалі ўплыў беларускіх дзеячаў на грамадства. 27 жніўня 1919 г. паручнік Світаліскі тэлеграфавалі В.Славэку: «Свядомых беларусаў існуе нязначная колькасць у Менску і мястэчках. Яны маюць нязначныя ўплывы на вясковае насельніцтва. Аднак пачалі паволі выплываць наверх ужо «пахаваныя» ранейшыя дзеячы, такія як Лёсік, Рак і г.д. . . З імі было б лягчэй паразумецца, чым з тутэйшай Радаю (маецца на ўвазе створаная ў выніку беларускага

¹⁸ Latyszzonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923... S. 123.

¹⁹ AAN, TSK, t. 306, s. 37-38.

з'езда ў чэрвені 1919 г. Цэнтральная беларуская рада Віленшчыны і Гарадзеншчыны – А. Ч.)»²⁰. Адным з галоўных палітычных пастулатаў беларускага боку, разам са стварэннем нацыянальных узброеных сілаў, з'яўлялася скліканне Рады БНР. Хоць палякі адносна гэтага мелі пэўныя засцярогі, ужо 6 верасня 1919 г. першы раз амаль за год сабраўся канвент сеньёраў Рады БНР.

Аднак скліканне самой Рады адкладвалася. На гэта паўплывала не толькі пазіцыя польскіх уладаў, але і байкатаванне Рады часткай саміх беларускіх дзеячаў, што было вынікам унутрыпалітычных спрэчак²¹. «Рэанімацыя» дзейнасці Рады аказалася магчымай толькі са згоды самога Ю.Пілсудскага. Гэты момант надзвычай важны для развіцця стасункаў беларускага нацыянальнага руху з польскай дэфензівай, бо менавіта тады на сцэну выходзіць новая палітычная фігура, якой у наступныя 3 гады суджана было адыграць вельмі важную ролю. Гаворка ідзе пра «палітычнага рэфэрэнта па беларускіх справах» II аддзела Сільвестра Ваявудскага.

Першае вядомае нам сутыкненне С.Ваявудскага з беларускім рухам адносіцца да часу ягонай вучобы ў Гарадзенскай гімназіі. У лютым 1910 г. ён прысутнічаў на першай беларускай вечарыне, якую ладзіў Гарадзенскі гурток беларускай моладзі. С.Ваявудскі не траціў сувязі з беларусамі і ў пазнейшыя часы. Напрыклад, пра знаёмства з ім у Вільні і Пецярбургу пазней узгадвала Паўліна Мядзёлка²². Як прадстаўнік II аддзела польскага Генштаба ў Вільні Ваявудскі пачаў займацца беларускімі справамі толькі з кастрычніка 1919 г. Ва ўсякім выпадку, да гэтага часу імя С.Ваявудскага ў кантэксте польска-беларускіх адносінаў у вядомых нам афіцыйных дакументах не згадваецца. Праўда, захавалася згадка Паўліны Мядзёлкі пра тое, што «пэпэсавец Ваявудскі быў знаёмы з Тамашам (Грыбам – А. Ч.) яшчэ ў Вільні да нашага першага арышту ў Гародні», гэта значыць да ліпеня

²⁰ AAN, Akta archiwum obcych, adiutantura Generalna Naczelnego Dowództwa, M-396. 1396/T2.

²¹ Архівы Беларускай народнай рэспублікі. Кніга 1. Т. 1. Вільня-Нью-Ёрк-Менск-Прага: Беларускі інстытут навукі й мастацтва, таварыства беларускага пісьменства «Наша ніва», 1998. С. 429.

²² Мядзёлка П. Сцежкамі жыцця. Мн., 1974. С. 176.

1919 года²³.

Павел Аляксюк пазней дакладна агучыў момант сваёй першай сустрэчы з ім у якасці прадстаўніка II аддзелу – 22 кастрычніка 1919 г. Гэта не выпадковая дата. Менавіта ў гэты дзень Ю.Пілсудскі падпісаў доўгачаканы дэкрэт аб арганізацыі беларускага войска і зацвердзіў склад Беларускай вайсковай камісіі (БВК), на чале якой стаў вышэйзгаданы П.Аляксюк. Адною з галоўных функцый БВК павінна было стаць каардынаванне дзейнасці польскіх вайсковых інстытутаў і беларускіх арганізацый па стварэнню беларускіх вайсковых фармацыяў²⁴. Як бачым, момант з’яўлення С.Ваявудскага прыпадае на той час, калі Ю.Пілсудскі адчуваў патрэбу мець лаяльнага да сябе і адначасова кампетэнтнага правадніка ідэяў Генштабу на беларускім напрамку. Немалаважнае значэнне мела і тое, што Ваявудскі карыстаўся даверам некаторых аўтарытэтных беларускіх дзеячаў (напрыклад, Браніслава Тарашкевіча). Апошні ў сваім лісце ў сярэдзіне снежня 1919 г. прадстаўляў яго А.Луцкевічу, як «майго старога прыяцеля... палітычнага рэфэрэнта па Беларускіх справах»²⁵.

Начальнік С.Ваявудскага, шэф II аддзелу ў Менску ротмістр К.Стаміроўскі, так характарызаваў свайго падначаленага: «Ваявудскі быў заядлым беларусам, прымаў усю іх канцэпцыю сур’ёзна, на ўсе сто адсоткаў, нечувана шырока і ў выніку я з яго меў выгаду, і яны (беларусы – А. Ч.) ставіліся да яго як да чалавека, адданага ім на сто адсоткаў. Ён працаваў у мяне, я быў разам з ім у Рачкевіча. Трэба было сварыцца з імі (беларусамі – А. Ч.), трэба было даваць ім шэраг розных рэчаў. Ваявудскі скардзіўся на Шаптыцкага, калі не мог атрымаць вінтовак, мундзіраў ці бялізны (для беларускіх вайсковых частак – А. Ч.), ён рабіў гвалт, супраціўляўся, бо так пераймаўся і быў такім заядлым беларусам. Гэта было мне вельмі выгадна, бо ў ягонай асобе я меў своеасаблівы буфер...»²⁶. В.Рачкевіч з кепска схаваным

²³ Мядзёлка П. Сцежкамі жыцця // Польшча. 1993. №5. С. 194-195.

²⁴ Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923... S. 124-127.

²⁵ Архівы БНР. Кн. 1. Т. 1. С. 542.

²⁶ Sylwester Wojewódski przed Sądem Marszałkowskim. S. 7.

сарказмам называў С.Ваявудскага «беларусам большым, чым самі беларусы», а кіраўнік палітычнага рэферату пры Літоўска-беларускім фронце М. Касцялкоўскі адзначыў, што С.Ваявудскі ў 1919-1920 г. «патрабаваў для беларусаў больш, чым яны самыя патрабавалі»²⁷. С.М.Кассакоўскі занатаваў у сваім дзённіку: «Ваявудскага найлепей выкрыў Загорскі, калі падчас шчырай размовы закрануў пытанне аб тым, што рабіць з тым насельніцтвам Меншчыны, якое лічыць сабе палякамі. Трэба зрабіць з іх беларусаў – адказаў Ваявудскі».²⁸

У канцы лістапада – пачатку снежня 1919 г. адбылася прыватная размова паміж Антонам Луцкевічам, кіраўніком Менскай акругі ЦУУС Уладзіславам Рачкевічам і Сільвестрам Ваявудскім, падчас якой нібыта ішла гаворка пра тое, што Рада БНР добраахвотна ліквідуецца і ёй патрэбна толькі яшчэ два дні пасяджэнняў, «каб адцягнуць увагу». Пасля гэтага II аддзел прымае на сябе неафіцыйную ролю арганізатара чарговага паседжання Рады. Кіраўнік польскай контрвыведкі ў Менску Марыян Касцялкоўскі дакладваў напярэдадні яго: «Луцкевіч упывае вельмі пазітыўна на большую частку сяброў. Ён карыстаецца амаль ува ўсіх вялікім аўтарытэтам і рашуча ідзе ў бок паразумення з Польшчай. Толькі эсэры не праявілі разумення «рэальнай» палітыкі старых правадыроў і рашуча настроены на апазіцыю да існага беларускага ўраду і барацьбу з акупацыяй». Але пры гэтым эсэры ацэньваліся як адна з найбольш мабільных групавак сярод беларусаў, пра што сведчыла іх здольнасць вельмі хутка сабраць у Менску сваіх прадстаўнікоў з правінцыі, каб мець на момант адкрыцця паседжання Рады большасць сярод сабраных. «Калі ў горад не прыбудзе група «людойцаў» (гаворка, хутчэй за ўсё, ідзе пра групу на чале з Янкам Станкевічам – А. Ч.), аб якой прыслаў дэпешу падпаручнік Ваявудскі, – працягваў свой рапарт польскі афіцэр, дык, незалежна ад згоды з Варшавы на правядзенне ліквідацыйнага паседжання, Луцкевіч не адважыцца на адкрыццё паседжання Рады». Тым не менш, М.Касцялкоўскі

²⁷ Sylwester Wojewódski przed Sądem Marszałkowskim. S. 14.

²⁸ Archiwum Polskiej Akademii Nauk. M. S. Kossakowskiego Diariusz. syg. IV. T. 5. 1920 r. S. 135.

быў перакананы, што ўдасца «стварыць раскол сярод эсэраў, у сувязі з чым сітуацыя ў самой Радзе будзе зусім зразумелая»²⁹.

У апошні момант, 9 снежня 1919 г., У.Рачкевіч на запыт аб дазvole Беларускай Радзе на арганізаванне яшчэ двух – ліквідацыйных паседжанняў атрымаў катэгарычную адмову ад Генеральнага камісара Асмалоўскага. У адказ на гэта прадстаўнік II аддзелу С.Ваявудскі параіў Рачкевічу не паведамляць пра рашэнне ўсяму прэзідыуму Рады, а толькі аднаму Антону Луцкевічу. У паразуменні з кіраўніком Менскай акругі С.Ваявудскі сустрэўся з беларускім прэм'ерам, які ў новаствораных абставінах згадзіўся вярнуцца ў Варшаву, нібыта дзеля далейшых перамоваў наконт дазволу на паседжанне Рады. Тым самым ён павінен быў спрыяць таму, каб сабраныя ў Менску дэлегаты як мага хутчэй раз'ехаліся.

Аднак аказалася, што антыпольскі настроеныя беларускія дзеячы былі гатовыя пайсці на самыя радыкальныя крокі, нават коштам парушэння адзінства беларускага руху. Пазней II аддзел наўпрост назваў галоўнай прычынай расколу Рады «адсутнасць з боку польскіх уладаў паслядоўнай палітыкі, і ў сувязі з гэтым – недавер з боку ўплывовых беларускіх дзеячаў»³⁰. Але цікава, што А.Луцкевіч праз шмат гадоў сцвярджаў, што менавіта II аддзел польскага Генштабу прывёў да падзелу ў Радзе БНР: «Усе людзі Ластоўскага атрымалі ад II аддзела ў Вільні пропускі на бясплатны праезд з Вільні да Менску туды і назад: відавочна, што Другі Аддзел быў інфармаваны пра мэты падарожжа і палічыў барацьбу ўнутры Рады карыснай для польскіх інтарэсаў» (дарэчы, пра тое, што сталася падчас снежаньскага паседжання Рады, С.Ваявудскаму паведаміў сам А.Луцкевіч)³¹.

Калі 14 снежня 1919 г. В.Ластоўскаму і В.Захарку ўдалося, абмінуўшы вайсковую цэнзуру, выслаць паведамленне аб абранні новага прэзідыума Рады на адрас дыпламатычных

²⁹ AAN, Akta L.Wasilewskiego, T. 40, S. 3-4.

³⁰ Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie (далей – CAW), II oddział Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego (далей – NDWP), syg. I.301.8.317.

³¹ Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху: Выбраныя творы Мн.: «Беларускі кнігазбор», 2003. С. 206; AAN. Akta L.Wasilewskiego. T. 40. S. 22, 23.

прадстаўніцтваў БНР за мяжой, у справу вырашылі ўмяшацца мясцовыя польскія ўлады ў асобе У.Рачкевіча, які выдаў загад арыштаваць найбольш актыўных кіраўнікоў расколу: Я.Мамоньку, П.Бадуну, Н.Козіча, В.Ластоўскага і інш. Менавіта раскол Рады і арышты беларускіх дзеячаў выявілі даволі яркая розніцу ў поглядах на беларускую справу з боку II аддзелу Генеральнага штабу і адміністрацыі Генеральнага камісарыята. Так, пакуль У.Рачкевіч і ягонае атачэнне вырашалі справу сілавымі сродкамі, М.Касцялкоўскі ў сваім рапарце раіў «паабяцаць беларусам, што яны як у найхутчэйшым часе атрымаюць грошы на вядзенне сваёй палітычнай дзейнасці, а на працу культурна-асветніцкую аванс выплаціць ужо цяпер»³².

Замест таго, каб арыштоўваць беларускіх дзеячаў, прыхільнікі лініі Ю.Пілсудскага ў II аддзеле былі за тое, каб высласць іх «на правінцыю» ў якасці прадстаўнікоў Часовага БНК і тым самым зняць напругу ў самім Менску³³. 30 снежня 1919 г. Смоліч пісаў да А.Луцкевіча пра размовы, якія Ваявудскі праводзіў з прадстаўнікамі БПС-Р Трафімавым, Пашковічам і Бандарчыкам. 5 студзеня 1920 г. С.Ваявудскі прысутнічаў на адмысловым банкете ў гонар вяртання з Савецкай Расеі Вацлава Іваноўскага³⁴, а ўжо 18 студзеня К.Цярэшчанка ўзгадваў у лісце да А.Луцкевіча аб «грошах ад В.» (Ваявудскага – А. Ч.) на дзевяць беларускіх інструктараў³⁵.

Тым не менш, беларуска-польская дамова ў сакавіку 1920 г., у заключэнні якой з польскага боку ўдзельнічалі тыя ж У.Рачкевіч і С.Ваявудскі, толькі больш забытала справу стаўлення польскіх уладаў да беларускага пытання. М.С.Касакоўскі імкнуўся растлумачыць сітуацыю на старонках асабістага дзённіка: «Пілсудскі, Асмалоўскі, Рачкевіч, Кеневіч і шмат іншых перажылі калісьці ілюзіі, што існуе канкрэтная Беларусь і магчыма на ёй

³² SAW, II odział NDWP, syg. I.301. 8.317.

³³ Архівы БНР. Кніга 1. Т. 1. С. 568.

³⁴ Архівы БНР. Кніга 1. Т. 1. С. 590-591.

³⁵ Архівы БНР. Кніга 1. Т. 1. С. 608.

уваскрэсіць беларусаў; аднак яны прыйшлі да пераканання, што знайсці іх немагчыма. Яшчэ толькі Васілеўскі, Славэк, Ваявудскі трымаюцца былых кансерватыўных мрояў свайго ідэйнага правадыра. Таксама цікавай падаецца кааліцыя ў беларускіх справах паміж эндэцыяй і сацыялістамі. Яны трымаюцца іншых поглядаў, нават іншых канцэпцый, аднак часова пагаджаюцца паміж сабою і дазваляюць праціўнікам праводзіць эксперымент, разлічваючы на ягоную няўдачу. Эксперыменталізм, аднак, характарызуе ў першую чаргу самога Пілсудскага. Ён ведае, што абодва ягоныя выканаўцы: Ваявудскі і Рачкевіч, дзейнічаюць па сваіх лініях, якія разыходзяцца ў розныя бакі. Пілсудскі не ўмешваецца, а толькі прыглядаецца; кожнаму дзеля падтрымкі шапне на вуха: «Ты маеш рацыю, а не ён!» – і далей глядзіць, што з гэтага будзе. Так часамі робяцца адкрышці. Пілсудскі, напэўна, разлічвае, што гэтымі эксперыментамі ён здолее знайсці ключ да вырашэння беларускага пытання»³⁶.

Тым не менш, заключэнне беларуска-польскай дамовы сведчыла хутчэй пра тое, што П аддзел пакуль у цэлым трымаўся сваёй ранейшай палітыкі. Невыпадкова беларускія справы займалі галоўнае месца ў палітычным рапарце П аддзелу пры камандаванні 4 арміі за канец красавіка 1920 г. Пры гэтым у згаданым рапарце асабліва падкрэслівалася, што тая схема паводзінаў у дачыненні да беларускага руху, правядзенне якой лабіраваў П аддзел, апраўдвае сябе, бо дазваляе прыцягнуць на свой бок беларускую эліту. «У сувязі з частковай рэалізацыяй беларускіх пагадненняў ад 9 сакавіка, – пісалася ў дакуменце, заўважаецца рост уплываў Найвышэйшай Рады, якая ў вачах беларускага грамадства атрымала ад Польшчы саступкі і грошы. Сур’ёзна ўзмацнілася праца кааператываў, а таксама культурна-асветніцкая і гаспадарчая; рассяяныя да гэтага часу ў пошуку кавалка хлеба беларускія дзеячы-інтэлігенты прыязджаюць у Менск ужо не дзеля палітычных нарадаў, а дзеля рэальнай працы з забяспечаным побытам. Зменшылася колькасць беспрацоўных

³⁶ Archiwum Polskiej Akademii Nauk. M. S. Kossakowskiego Diariusz. sygn. IV. T. 5. 1920 r. S. 135, 137.

і галодных да гэтага часу інструктараў і дзеячаў на правінцы. Абапіраючыся на платны арганізацыйны апарат, з кожным днём пашыраюцца сферы інтарэсаў і працы. Зразумелая рэч, што гэтыя ўплывы яшчэ не дасягаюць шырокіх масаў у форме, якая б змякчала польска-беларускія адносіны, там і надалей паглыбляецца антаганізм, працягваюць расці рэвалюцыйныя настроі з усё больш шматлікімі спробамі іх рэалізацыі і існуе паняцце: «паляк – гэта пан». Аднак, калі гаворка ідзе пра тых, хто ўжо як свядомыя беларусы назіралі цяжкасці ў развіцці беларускага руху без дапамогі з боку польскай дзяржавы, калі размова ідзе пра інструктарска-дапаможныя сілы, пра ўсю інтэлігенцыю і паўінтэлігенцыю, якая да гэтага часу скептычна глядзела на высілкі Найвышэйшай Рады, каб нешта атрымаць ад Польшчы – дык сёння папярэдняе становішча змяняецца на нашу карысць: самі сабой ліквідуюцца «галодныя і рэвалюцыйныя» настроі, а фінансавая залежнасць – ускосна ад Польшчы, а непасрэдна ад Найвышэйшай Рады, псіхалагічна стварае «беларускі актывізм»³⁷.

Паступова, аднак, II аддзел усё больш ператвараўся ў рэпрэсіўны орган. Але яшчэ даволі працяглы час польскі бок лічыў патрэбным хоць бы знешне захоўваць больш-менш прыязныя стасункі з беларускім рухам, займаючы пазіцыю насцярожанага нейтралітэту ў дачыненні да тых дзеячаў, якія акцэнтавалі сваю прапольскую пазіцыю.

З падпісаннем Рыжскага прэлімінарнага дагавору восенню 1920 г. II аддзел перастаў выконваць ролю правадніка федэралістычных ідэй і контрагента беларускага руху, хаця разуменне гэтага факту давалася цяжка абодвум бакам – як польскаму, гэтак і беларускаму.

Спробы выкарыстаць беларускі рух для арганізацыі дыверсійнай акцыі супраць Савецкай Расеі адразу ж выклікалі сур'ёзны канфлікт з органамі польскай цывільнай адміністрацыі ўсходніх ваяводстваў, якія былі зацікаўленыя якраз у адваротным

³⁷ CAW. II oddział NDWP. Sygn. I.301.8.675. S. 433.

– у стабілізацыі сітуацыі на памежных тэрыторыях³⁸. Праўда, і сярод вайскоўцаў адзінай думкі адносна гэтага пытаньня не было. Напрыклад, кіраўнік II аддзелу 4 арміі падпаручнік С.Блонскі яшчэ ў рапарце ад 3 сакавіка 1921 г. лічыў патрэбным супрацьдзейнічаць пашырэнню ўплываў «Зялёнага дуба», бо пазней іх будзе цяжка зліквідаваць³⁹. Найбольш выразна гэтыя супярэчнасці праявіліся ў Наваградскім ваяводстве ў дачыненнях паміж мясцовай камендатурай паліцыі⁴⁰ і II аддзелам 2 Арміі. У траўні 1921 г. II аддзел падаў рапарт аб злоўжываннях паліцыі ў Баранавічах, а ў верасні паліцыя зрабіла ператрус у мясцовым II аддзеле, спасылаючыся на падтрымку апошнім антыдзяржаўных элементаў. Дакладваючы пра беларускую арганізацыю ў Маладзечне ў пачатку жніўня 1921 г., афіцэр паліцыі асабліва падкрэсліваў, што «ўсе прыналежаць да гэтай арганізацыі ходзяць у мундзірах польскага войска (без арлоў) са зброяй, маюць легітымацыі II аддзела Штабу»⁴¹. У паліцэйскім рапарце за 4 жніўня дакладна апісваецца шлях перакіду дыверсійных групаў з Варшавы праз Ліду і Глыбокае ў Савецкую Расею, дзе мясцовымі экспазітурамі II аддзела ім выдаваліся ежа і зброя. У рапарце паліцыі за 10 жніўня 1921 г. дакладалася: «Пасля ператрусу

³⁸ Падрабязней пра беларускі рух і арганізацыю дыверсійнай акцыі супраць Савецкай Расеі, акрамя ўжо цытаваных прац А.Пеплонскага, гл.: Januszewska-Jurkiewicz J. Raport atamana Tymoteusza Chwiedoszczeni dotyczący działalności partyzanckiej na terenie Białorusi sowieckiej w okresie 10-29 czerwca 1921 r.) // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Białystok, 2000. T. 14. S.220-230; Симонова Т.М. «Прометеизм» во внешней политике Польши. 1919-1924 гг. // Новая и новейшая история. 2002. №4; Гиленсен В.М. В поединке с польской «двойкой» победили советские «монархисты» // Военно-исторический журнал. 2001. №6. С. 71-76; Князев С.Н. Спецслужбы в системе государственных органов Польши на восточном белорусском направлении. 1919 – 1939 гг. Мн., 2004; Князев С.Н. Политика Польши и ее спецслужб на восточном направлении. 1919–1945 гг. Мн., 2004.

³⁹ Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923... S . 216.

⁴⁰ IV аддзел – дэфензіва Наваградскай камендатуры XV акругі дзяржаўнай паліцыі.

⁴¹ Дзяржаўны архіў Гарадзенскай вобласці (далей ДАГВ) ф. 662, воп. 3, спр. 1, ст. 73 зв., 75-77.

ў Маладзечне ў гатэлі «Вільня»... у функцыянера II аддзелу камандавання 2 Арміі былі знойдзеныя інструкцыі беларускага партызанскага штабу для кіраўнікоў аддзелаў «Зялёнага дубу» і інструкцыя для атамана Касінскага, за подпісам Дзергача і капітана Карча... Хаця ў інструкцыях гаварылася аб варожай дзейнасці толькі на тэрыторыі Савецкай Расеі, існуе падазрэнне, што беларускія партызанскія арганізацыі дзейнічаюць і ў Лідзе з Маладзечнам... Іхняе існаванне фатальна ўплывае на настроі мясцовых жыхароў і памежных уладаў... Аднак жа здзіўна, што, нягледзячы ні на што, II аддзел штабу беларусам ці дапамагае, ці наогул не перашкаджае, выкарыстоўваючы вельмі часта іх прадстаўнікоў, а, магчыма, і лідэраў, у якасці канфідэнтаў, быццам бы не разумеючы таго, што тыя дзейнічаюць напэўна двухаблічна»⁴². Паведамляючы 11 жніўня 1921 г. пра сутычку на мяжы паміж атрадам «Зялёнага дубу» і 4 Варшаўскім этапным батальёнам, падчас якога быў забіты адзін з польскіх жаўнераў, паліцыя рабіла выснову: «Найгоршае ж з гэтага тое, што яны (зялёнадубцы – *А. Ч.*) атрымліваюць зброю ад нас пры пасярэдніцтве II аддзелу штабу»⁴³.

Своеасаблівая сітуацыя склалася ў гэты час на тэрыторыі «Сярэдняй Літвы», якая фармальна заставалася па-за межамі II Рэчы Паспалітай. Польска-літоўская тэрытарыяльная спрэчка і палітычная напружанасць вакол Віленскага пытання, якія мусілі стаць прадметам разгляду Лігі нацый, спрыялі рэанімацыі федэралісцкай канцэпцыі.

Яшчэ 4 лістапада 1920 г., па ініцыятыве кіраўніка Усходняга аддзелу Міністэрства замежных спраў М.Касакоўскага ў Вільні адбылася прадстаўнічая нарада з мэтай абмеркавання беларускіх пытанняў. У ёй сярод іншых бралі ўдзел афіцэры II аддзелу – Казімер Стаміроўскі (як прадстаўнік Міністэрства вайсковых спраў) і Віктар Чарноцкі (як прадстаўнік Генеральнага штабу). На нарадзе былі прадстаўленыя два погляды на далейшыя напрамкі беларускай палітыкі. Прыхільнікі першага выступалі за падаўленне палітычнага беларускага руху ў польскай

⁴² ДАГВ ф. 662, воп. 3, спр. 1, ст. 128, 129.

⁴³ ДАГВ ф. 662, воп. 3, спр. 1, ст. 306-307.

дзяржаве, але лічылі дапушчальным разгортванне беларускай культурна-асветнай працы сярод праваслаўнага насельніцтва дзеля «дэрусіфікацыі абруселых беларусаў». Іх апаненты лічылі неабходнасцю стварэнне «малога беларускага П'емонту» на ўсходзе Польшчы, у якім гуртаваліся б беларускія дзеячы, што трымаліся прыхільнай да польскай дзяржаўнасці палітычнай платформы⁴⁴.

Імкнучыся ўтрымаць найбольш уплывовых віленскіх беларускіх дзеячаў у рэчышчы прыхільнай да Польшчы палітыкі II адзел Генеральнага штабу зрабіў стаўку на Яўгена Ладнова – былога кіраўніка дэлегацыі БНР у Парыжы. Прыехаўшы у сакавіку 1921 г. ў Вільню, Я.Ладноў здолеў пераканаць мясцовых дзеячаў у неабходнасці стварэння адзінага каардынацыйнага цэнтру беларускага руху, які б адцягнуў частку беларусаў з-пад уплываў Нямецчыны і Савецкай Расеі, і тым самым падтрымаў Ю.Пілсудскага ў ягоных намаганнях па стварэнні адміністрацыйна-аўтаномнай адзінкі ў складзе польскай дзяржавы⁴⁵.

У выніку 17 красавіка 1921 г. быў створаны Беларускі дзяржаўны камітэт, якому Найвышэйшая Рада дэлегавала свае паўнамоцтвы галоўнага прадстаўнічага органу⁴⁶. Б.Тарашкевіч пісаў: «Пілсудчыкі, уступіўшыя ў перамовы з Дзяржаўным камітэтам, ...сцвярджалі, што Пілсудскі мае цвёрды намер вырашыць віленскае пытанне ў аўтаномна-федэралісцкім сэнсе з краёвым соймам у Вільні»⁴⁷. Сярод іншага, камітэт упаўнаважыў Я.Ладнова падпісаць дамову аб узаемадзеянні з генералам Станіславам Булак-Балаховічам⁴⁸. Кузьма Цярэшчанка узгадваў пазней: «Паручнік Блонскі – афіцэр II адзелу, увесь час быўшы афіцэрам зьвязі паміж Начэльным Давуцтвам і Балаховічам, ...заявіў, што хоча па вельмі важнай справе перагаварыць з

⁴⁴ Літоўскі архіў новых актаў (далее – LCVA), F. 21, ар. 1, спр. 7, а. 14.

⁴⁵ Ładnow E. Dubiejkowski L. List do redakcji // Kurjer Poranny. 1923. 12 kwietnia. Nr. 73.

⁴⁶ Архівы БНР. Кніга 1. Т. 2. С. 1082-1083.

⁴⁷ Тарашкевіч Б. Аутабіяграфія ... С.130-185.

⁴⁸ Архівы БНР. Кніга 1. Т. 2. С. 1090-1091.

беларусамі. Гаварыў я і Смоліч. Ён перадаў, што Начэльнае Давуцтва з прыемнасьцю будзе падтрымліваць беларусаў ў іх змаганьні з бальшавікамі, але для большай карысьці трэба аб'єднаць беларускія небальшавіцкія групы. Нач. Дав. раіць перагледзіць нашыя адносіны да Балаховіча і ісьці разам з ім, як з чалавекам вельмі здольным. Прапанаваў арганізаваць асобны камітэт, які здоляе атрымаць ад французаў падтрыманьня, як грашыма так і зброяй. Пры гэтым дадаваў, што французы бяз ума ад Балаховіча і што калі яны будуць з кім гаварыць з беларусаў, дык толькі з ім»⁴⁹.

Аднак ў хуткім часе, усе крокі беларускіх дзеячаў у гэтым кірунку былі спыненыя, а сам камітэт ліквідаваны, пасля таго, як беларусам стала вядомым пра сувязі Я.Ладнова з II аддзелам⁵⁰. Даволі верагодна, што інфармацыя супраць Я.Ладнова магла паходзіць ад Міністэрства замежных справаў, палітычнай паліцыі ці Прадстаўніцтва польскага ўраду ў Сярэдняй Літве, якія ў дадзеным выпадку выступалі праціўнікамі II аддзелу і не бачылі перспектывы ў далейшай рэалізацыі «фэдэралістычнай канцэпцыі»⁵¹. Характэрна, што амаль адначасова са з'яўленьнем мемарыялу, віленская палітычная паліцыя рыхтавала акцыю, выразна скіраваную супраць генерала Балаховіча і афіцэраў ягонага былога войска. Быў ужо нават распрацаваны асобны дэтальёвы план па нейтралізацыі апошняга⁵². У выніку прапольскую арыентацыю на віленскім грунце захавала толькі «Краёвая сувязь», на чале якой стаяў Павал Аляксюк. Аднак, дзейнасьць гэтага дзеяча, імя якога ў той час стала сімвалам паланафільства, накіроўвалася цывільнымі віленскімі ўладамі, і ў сваю чаргу сутыкнулася з рашучым супрацьдзеяннем з боку II аддзелу⁵³.

⁴⁹ НАРБ, ф. 60, воп. 3, спр. 456, арк. 30-35адв-41адв, 45адв.-49.

⁵⁰ Тарашкевіч Б. Аутабіяграфія ... С.130-185.

⁵¹ Браніслаў Тарашкевіч і Антон Луцкевіч у сваіх «аўтабіяграфіях» згодна сведчылі, што адбылося гэта пасля таго, як стала вядомым пра сувязі Я.Ладнова з II аддзелам.

⁵² LCVA. F. 21. Ap. 1. Spr. 7. A. 34.

⁵³ D. Alaksiuk // Беларускі голас (аднаднёўка). 1921. 11 сьнежня. С. 1.

Такім чынам, «беларускія праекты» II аддзелу праваліліся адзін за другім. Ужо восенню 1921 г. адбылася кансалідацыя беларускага нацыянальнага руху вакол ураду В.Ластоўскага з рэзідэнцыяй у Коўне. Адначасова з гэтым няўхільна звужалася і кола прыхільнікаў «федэралісцкай канцэпцыі» сярод польскіх палітыкаў. Нават Ю.Пілсудскі да гэтага часу канчаткова расчараваўся ў мэтазгоднасці выкарыстання беларускага пытання. На скаргу з боку Рачкевіча, што той адчувае супраць сябе нейкую агітацыю, што ў справе беларусаў супраць яго брудзіць ад імя II аддзелу Ваявудскі, Камендант, згодна М.Касакоўскаму, адказаў: «На жаль, на II аддзел зараз я не маю ўплываў... Беларускаю палітыку няхай чэрці возьмуць. Зараз цяжка што-небудзь зразумець, якая з гэтых партый штосьці варта, і, наогул, ці сярод іх хто-небудзь чаго варты»⁵⁴.

Хутка, аднак, польскім службоўцам давялося пераканацца, што беларускі рух нельга цалкам выключыць з разлікаў. Гэта яскрава выявілася падчас выбараў у польскі парламент у лістападзе 1922 г. Не застаўся ў баку ад выбарчай кампаніі і II аддзел польскага Генштабу. З аднаго боку, выбары, натуральна, выклікалі абвастрэнне ўнутранай сітуацыі ў краіне, а значыць, патрабавалі пільнай увагі з боку органаў дзяржбяспекі; з другога – II аддзел, дакладней, некаторыя афіцэры гэтай установы, самыя ўзялі актыўны ўдзел у палітычнай гульні, выступаючы ў большасці сваёй як прыхільнікі Ю.Пілсудскага і праціўнікі эндэцка-хадэцкага лагера. М.Касцялкоўскі, В.Чарноцкі, В.Славэк, Т.Крук-Стшэлецкі і іншыя афіцэры «двуйкі» балатаваліся ў сейм ад розных прыхільных да палітыкі Ю.Пілсудскага партый і арганізацый. Актыўна ўключыўся ў перадвыбарчую барацьбу і Сільвестр Ваявудскі, які ў гэты час афіцыйна пакінуў службу ў войску і стаў адным з лідэраў партыі ПСЛ (Polskie Stronnictwo Ludowe) «Вызваленне» і рэдактарам яе друкаванага органе «Wyzwolenie Ludu». Пры гэтым ён неафіцыйна карыстаўся фінансавай падтрымкай польскага Генштабу. Кантакты С.Ваявудскага з II

⁵⁴ Archiwum Polskiej Akademii Nauk. M. S. Kossakowskiego Diariusz. sygn. IV, t. 6, 1921 r., s. 162.

аддзелам у гэты перыяд насілі характар асабісты, але разам з тым – і нападслужбовы. Пазней Ваявудскі меў даводзіць, што наяўнасць адзначаных кантактаў тлумачылася яго ранейшай прыхільнасцю да асобы Ю.Пілсудскага і сцвярджаў, што на неафіцыйным узроўні захаваў сувязь са штабам да канца 1923 г.⁵⁵

Падчас парламенцкіх выбараў 1922 г. Ваявудскі прыклаў вялікія намаганні дзеля таго, каб здабыць падтрымку лідэраў беларускага руху ў Польшчы. Пры гэтым, як выглядае, ён зусім не хаваў, што працягвае падтрымліваць неафіцыйныя адносіны з II аддзелам. У паказаннях Б.Тарашкевіча чытаем: «У канцы зімы 1922 г. пасля выбараў у Віленскі Сейм, у Вільні з’явіўся Ваявудскі. Ён выдаваў сабе за вельмі радыкальнага і прыхільна настроенага да беларускага руху... Гаварыў, што ў Другім аддзеле штабу ёсць цэлая група рэвалюцыйна настроеных афіцэраў, называў, напрыклад, прозвішча Дэнхоф-Чарноцкага: мы, маўляў, хутка навялі б у Польшчы парадак і разагналі б рэакцыйную эндэцкую сволач, аднак бяда ў тым, што «камендант» (Пілсудскі – А. Ч.) ужо не той, што быў раней. Ваявудскі заяўляў, што яго праца ў якасці афіцэра II аддзелу з’яўляецца чыста фармальнай камандзіроўкай з боку Пілсудскага, а галоўная задача яго – падрыхтоўка выбараў у Польскі Сейм. ... Пакуль прадугледжвалася магчымасць сумеснага з «Вызваленнем» выстаўлення спіскаў, я некалькі разоў атрымаў ад Ваявудскага значныя сумы грошай дзеля пакрыцця зробленых для падрыхтоўкі да выбараў выдаткаў»⁵⁶.

Адначасова Сільвестр Ваявудскі паспрабаваў, праўда, беспаспяхова, паўплываць на польскія кіруючыя колы, каб польскі ўрад выдзеліў асігнаванні на падтрымку асобнага беларускага спісу, з мэтай унесці раскол у Блок нацыянальных меншасцяў: «Я намагаўся каб урад разбіў 16-ку, каб не дапусціў да стварэння блока беларусаў і габрэяў з немцамі, каб «Беларусь» была фінансаваная Польшчай, а не габрэямі і немцамі... Я ездзіў

⁵⁵ Sylwester Wojewódzki przed Sądem Marszałkowskim... S. 31, 35, 53.

⁵⁶ Б.Тарашкевіч Аутабіяграфія (падрыхтавалі да друку А.Валахновіч, У.Міхнюк) // Спадчына. – 1996. – № 5. – С.130-185.

у Бельведэр, сустракаўся, раіўся»⁵⁷. Акрамя гэтага, праз іншых асобаў, а часам – непасрэдна, Ваявудскі падаваў інфармацыю ў выглядзе справаздач і рэфератаў (прытым за грошы, якія пазней выдзяляліся на палітычную дзейнасць) у II аддзел Генштабу аб напрамку, у якім развіваецца беларускі рух. У іх ён адстойваў свой пункт погляду на беларускую справу. Для яго знаёмых з ліку беларускіх дзеячаў гэта апошняе, відаць, таксама не з’яўлялася сакрэтам. У Б.Тарашкевіча сустракаем згадку: «Ваявудскі некалькі разоў чытаў мне свае даклады Пілсудскаму аб беларускім руху. Прасіў інфармацыі і ўказанняў, каб асвятліць справу ў найбольш карысным для беларусаў выглядзе»⁵⁸.

Беларускія нацыянальныя дзеячы ў гэты час канчаткова страцілі ілюзіі ў дачыненні да II аддзелу. Праз месяц пасля выбараў беларускі пасол на Сойм Фабіян Ярэміч ў прыватнай размове з Яўгенам Ладновым і Рамуальдам Зямкевічам назваў маёра Чарноцкага і паручніка Блонскага «ворагамі беларускага руху»: «Гэтыя двое ...з усіх сілаў стрымлівалі ўсялякія, нават самыя дробныя палёгкі і абяцанні для беларусаў. У гэтай двудушнасці, у салодка-гліцэрынавых абяцанках, якія кідаюцца на вецер і нідзе ніколі нават не спрабуюцца ўводзіцца ў жыццё, пераканаліся ўсе сумленныя беларусы і сёння ўжо не маюць ніякіх ілюзіяў...». Самае цікавае тут, аднак, тое, што Ф.Ярэміч выдатна ведаў, што ягоныя суразмоўцы перад гэтым шчыльна супрацоўнічалі з II аддзелам і ўспрымаў гэты факт абсалютна нармальна, зазначаючы, што не адны яны «апякліся, спрабуючы нешта зрабіць у кантакце з дэфензівай II аддзелу, бо і такія людзі, як Тарашкевіч, Смоліч, Дубейкаўскі, ды нават і Аляксюк былі ашуканыя, здыскрэдытаваныя, выціснутыя як лімоны і выкінутыя на сметнік». Гэта лішні раз сведчыць, што да 1922 г. супрацоўніцтва з II аддзелам польскага Генеральнага штабу ніякім чынам не ўспрымалася беларускімі дзеячамі як

⁵⁷ Sylwester Wojewódzki przed Sądem Marszałkowskim... S. 155.

⁵⁸У сваіх паказаннях Б.Тарашкевіч пісаў аб разрыве з С.Ваявудскім у 1922 г. «на глебе выбараў». «Мы перасталі сустракацца» – адзначаў ён // Тарашкевіч Б. Аўтабіяграфія. С.130-185.

нацыянальная здрада, а толькі як тактычны ход⁵⁹.

І ўсё ж, узаемнае разыходжанне абодвух бакоў – II аддзелу і беларускага руху, адбылося не адразу. Яшчэ 26 лютага 1923 г. Ярэміч меў прыватную гутарку з паручнікам Станіславам Блонскім⁶⁰. У сваім данясенні па выніках сустрэчы Блонскі гэтак вызначыў са слоў Ф.Ярэміча прычыны ўзаемнага канфлікту: «Беларусы падчас выбараў далучыліся да Блока нацыянальных меншасцяў толькі дзеля таго, што іх зняважылі: польскі ўрад на мемарыял беларусаў, у якім яны прасілі субсідый на выбары, наогул не адказаў, а ніводнае з польскіх аб’яднанняў, уключаючы «Вызваленне», з беларусамі ствараць агульны блок не жадала, а аб матэрыяльнай дапамозе таксама нават не ішла гаворка... Генерал Сікорскі (тагачасны прэм’ер Польшчы, за вотум даверу кабінету якога ў студзені 1923 г. галасавалі сярод іншых і беларускія паслы – А. Ч.) яшчэ можа выправіць зло. Беларусы жадаюць толькі таго, што ім належыць згодна з канстытуцыяй». Як даносіў Блонскі, «пасол Ярэміч падкрэсліваў... – з беларусамі лепш весці шчырую і адкрытую палітыку, што было б больш карысным як для Польскай дзяржавы, так і для беларускай меншасці».⁶¹

Адгалоссе ранейшых адносінаў беларускіх дзеячаў з II аддзелам можна пачуць і ў характарыстыцы капітана Ярэцкага – начальніка аддзела пры ДАК III, якую змясціла на сваіх старонках беларуская газета «Нашае жыццё», апісваючы судовы працэс у Беластоку ў траўні 1923 г.: «Капітан Ярэцкі..., гэта класічны экзэмпляр той тыповай для «Польшчы Пілсудскага» чалавечай пароды, якая так лёгка аб’яднала ў сабе адзнакі

⁵⁹ Больш падрабязна аб дзейнасці Р.Зямкевіча ў ролі агента II аддзелу гл.: Пашкевіч А.В., Чарнякевіч А.М. Псыхалёгія здрады: беларускі нацыянальны рух вачыма канфідэнта II аддзела польскага Генеральнага штаба // «Arche-пачатак». 2005. № 6. С. 214-271.

⁶⁰ З сярэдзіны 1921 па пачатак 1925 г. кіраўніком Эвідэнцыйнай Секцыі Аддзялення па справах нацыянальнасцяў II аддзелу Генеральнага штабу // Sylwester Wojewódski przed Sądem Marszałkowskim... S. 254, 258, 266; CAW, II oddział NDWP, sygn. I.301.8.770.

⁶¹ CAW, Oddział II Sztabu Generalnego, Sygn. I.303.4.2475, K. 150; CAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2664. Podteczka 4.

«сацыялізму» з актыўнай службай у «ахранцы», – «штабныя аксельбанты з чырвонай какардай»... Гэта добра выхаваны, карэктны, асабіста заслугоўваючы на даверы, прадстаўнік «чыстых» вярхоў дэфэнзывы, які ня ведае тэй «чорнае» працы, праз якую атрымліваюцца тыя «паведамленні агентаў», якімі ён бяскрытычна аперыруе, абапіраючы на іх усю будову свайго «элебората». Трагізм ягонага становішча ў тым, што пры ўсім сваім асабістым недаверыі, ...нават пагардзе да сваіх агентаў, ён усё ж-такі астаецца цалком у іхніх руках»⁶².

Тым ня менш, пасля 1922 г. ранейшыя прынцыповыя супярэчнасці паміж польскімі спецслужбамі ў поглядах на «беларускае пытанне» практычна знікаюць. У большасці з польскіх дзяржаўных функцыянераў замацоўваецца ўстойлівы погляд на нацыянальныя меншасці ў II Рэчы Паспалітай, у тым ліку – і на беларусаў, як на элемент палітычнай і гаспадарчай дэстабілізацыі ў краіне ды аб'ект замежных, антыдзяржаўных уплываў. Таму ў II аддзеле ўжо не вядзецца больш гаворкі пра спрыянне развіццю беларускага руху, назіраецца імкненне толькі да ягонага разбіцця і дыскрэдытацыі, а адносіны з беларускім нацыянальным асяродкам набіраюць яскравы характар супрацьстаяння.

Ужо вясной 1923 г. польскі Генштаб пачаў выкарыстоўваць сваіх канфідэнтаў дзеля арганізацыі палітычных працэсаў супраць беларускіх дзеячаў. Адным з найбольш вядомых такіх агентаў-правакатараў быў Эдуард Лянкевіч, які выступаў у якасці галоўнага сведкі абвінавачвання на працэсе 45-ці ў Беластоку ў 1923 г. і пазней у 1925 г. – на працэсе 72-х у Гародні супраць удзельнікаў антыпольскай партызанкі⁶³.

Пазней, у новых абставінах, якія склаліся на сярэдзіну 1920-х гадоў – каласальным росце ўплываў Беларускай Рабоча-Сялянскай Грамады і Незалежнай сялянскай партыі (Niezależna Partia Chłopska – далей НПХ), што няўхільна вяло да далейшай радыкалізацыі грамадства ва ўсходніх ваяводствах, адных сілавых сродкаў ужо было недастаткова. У барацьбе

⁶² Наше жыццё. 1923, № 6. С. 4.

⁶³ Наше жыццё. 1923, № 6. С. 5.

з палітычнымі апанентамі і ў першую чаргу лідэрам НПХ С.Ваявудскім, улады вырашылі скарыстацца абвінавачваннем у супрацоўніцтве апошняга са спецслужбамі Польскага Генштабу, гэта значыць – з органам польскай жа ўлады! Драматызм сітуацыі, аднак, заключаўся у тым, што ініцыятарамі кампаніі па дыскрэдытацыі С.Ваявудскага, як агента II аддзелу выступіў... сам II аддзел. Галоўная ідэя ўсёй справы заключалася ў тым, каб прадставіць правадыра радыкальнай сялянскай партыі звычайным канфедэнтам, які піша рапарты на ўласных калегаў, і тым самым – знішчыць яго ў вачах грамадства, а разам з ім – скампрамітаваць і ўвесь рух⁶⁴.

У выніку, актыўнае супрацоўніцтва часткі вядомых беларускіх дзеячаў з II аддзелам Генеральнага штабу, якое мела месца ў 1919 – 1922 г., нечакана адгукнулася ім у сярэдзіне 1920-х гадоў. Пры гэтым у самім факце такога супрацоўніцтва нічога ганебнага не было, калі разглядаць яго з улікам тагачасных палітычных рэаліяў⁶⁵. Аднак ва ўмовах 1924 – 1925 г., калі кантакты з II аддзелам фактычна прыроўніваліся да нацыянальнай здрады, а самі беларускія дзеячы прыклалі шмат намаганняў для дыскрэдытацыі на гэтай падставе такіх асобаў, як Я.Ладноў, Л.Дубейкаўскі і інш., раскрыццё факту супрацоўніцтва Б.Тарашкевіча ці С.Рак-Міхайлоўскага выклікала б сумныя перспектывы для іх палітычнай кар’еры.

Наогул, метады дыскрэдытацыі сваіх былых агентаў, якія нейкім чынам перасталі быць лаяльнымі ў дачыненні да II аддзелу, прымяняўся супрацоўнікамі аддзелу раней. Перш за ўсё тут можна прыгадаць гісторыю з дыскрэдытацыяй у вачах беларускіх дзеячаў Лявона Дубейкаўскага ў 1923 г. Падчас сваіх паказанняў на працэсе 45-ці капітан Ярэцкі «абмовіўся», што Дубейкаўскі па заданню польскага ўраду пасылаўся на беларускі з’езд у Прагу восенню 1921 г. Гэтая інфармацыя выклікала

⁶⁴ Чарговы «кур’ёз» – палітычныя апаненты амаль адначасова абвінавачвалі С.Ваявудскага ў супрацоўніцтве з II аддзелам і... ДПУ.

⁶⁵ Цікава, што менавіта так паслы клуба Незалежнай Партыі Хлопскай у сваёй заяве апраўдвалі і самога Ваявудскага // Dymek B. Niezależna Partia Chłopska 1924-1927. Warszawa, 1972. S. 301.

вялікае абурэнне сярод беларусаў (тым больш што да гэтага часу Дубейкаўскі паспеў «адзначыцца» выданнем сумесна з Я.Ладновым некалькіх публічных заяваў, у якіх крытыкаваў дзеянні іншых беларускіх дзеячаў), і гэты дзеяч ў выніку аказаўся на доўгі час амаль цалкам адсунуты ад беларускіх справаў. Рамуальд Зямкевіч у сваім адмысловым рапарце з працэсу не выключваў міжвольнасці такога выказвання Ярэцкага, аднак нельга цалкам адкінуць верагоднасць таго, што дыскрэдытацыя Дубейкаўскага была наўмыснай, калі ўзяць пад увагу пазнейшыя сведчанні таго ж Зямкевіча пра яго спробы рэакрэціць імёны канфідэнтаў II аддзелу, якія дзейнічалі ў шэрагах беларускага нацыянальнага руху⁶⁶.

На працягу ўсяго міжваеннага дваццацігоддзя адным з галоўных заданняў II аддзелу Польскага Генштабу было здабыванне і аналіз інфармацыі, якая датычыла спраў дзяржаўна-абарончых. Пакуль беларускі нацыянальны рух уяўляў сабою нават гіпатэтычную пагрозу для інтарэсаў Польскай дзяржавы, яму заўсёды знаходзілася месца на старонках службовых аглядаў і данясенняў.

Развіццё беларускага руху ў Гародні вясной 1919 г. прымусіла польскае камандаванне звярнуць пільную ўвагу на збор аператыўнай інфармацыі. Згодна з рапартам ад 20 сакавіка 1919 г., агент польскага Галоўнага камандавання паручнік Ян Квяткоўскі «усталяваў больш блізкае знаёмства з... сябрамі беларускага ўраду, з іх камісарамі і чыноўнікамі з мэтай азнаёміцца з іх палітычнай праграмай і праводзімай імі знешняй дзейнасцю»⁶⁷. II аддзел выдзеліў на гэтую справу 15 тысяч марак, а Я.Квяткоўскаму было даручана ўступіць у склад

⁶⁶ Характэрна таксама, што НПХ «распрацоўваў» Станіслаў Шалінскі, які пасля замяніў Г.Сухенэка на пасадзе кіраўніка аддзела па нацыянальных справах. Гл.: Sylwester Wojewódzki przed Sądem Marszałkowskim... S. 7-8, 126.

// SAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2664. Podteczka 1. Dokument 4.

⁶⁷ AAN, Akta archiwum obcych, adiutantura Generalna Naczelnego Dowództwa, M-396.

беларускага палка, каб весці там прапольскую агітацыю⁶⁸. Акрамя Квяткоўскага, «распрацоўкай» беларускага палка ў гэты час займаўся таксама Вацлаў Енджэвіч⁶⁹, які павінен быў адначасова ўсталёўваць кантакты як з беларускімі фармаваннямі, так і з мясцовай філіяй Польскай вайсковай арганізацыі.

Дзеля атрымання аператыўнай і як мага больш поўнай інфармацыі ўжываліся самыя розныя метады, сярод якіх істотнае месца займала засылка ў беларускія асяродкі сваіх агентаў ці вярбоўка іх з ліку вядомых беларускіх дзеячаў. У якасці першага вядомага нам агента «двуйкі» з ліку ўласна беларускіх дзеячаў можна ўгадаць Антона Борыка – сябра БПС-Р і памочніка кіраўніка беларускай вайсковай місіі БНР у Нямеччыне. 19 лістапада 1919 г. у Берліне адбылося экстранае паседжанне, скліканае міністрам фінансаў БНР В.Захаркам, на якім Я.Чарапук засведчыў, што А.Борык, паводле яго ўласных слоў, з’яўляецца сябрам нейкай польскай вайсковай арганізацыі. У выніку, А.Борык быў звольнены са ўсіх сваіх пасадаў ва ўрадзе БНР. Пазней Т.Данілюк сцвярджаў, што А.Борык разам з Я.Натусевічам знаходзіўся ў «якойсці сувязі з польскімі жандармамі». Так ці інакш, А.Борык з’яўляецца аўтарам грунтоўнага «Рэферату» аб беларускім руху для польскага ІІ аддзелу, датаваным прыкладна сярэдзінай 1920 г.⁷⁰

Адным з галоўных інфарматараў Генеральнага штабу ў канцы 1920 г. з’яўляўся Я.Ладноў, на выведвальную акцыю якога было выдзелена 5 тысяч франкаў у месяц. Тэрыторыяй

⁶⁸ Gomołka K. Między Polską a Rosją. Warszawa, 1994. S. 54.

⁶⁹ Пазней адзін з кіраўнікоў Інстытуту Ю.Пілсудскага ў Нью-Йорку і асабісты біёграф Кіраўніка Польскай дзяржавы – Jędrzejewicz W. Wspomnienia. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1993. S. 74.

⁷⁰ НАРБ ф. 325, воп. 1, спр. 48, ст. 10; там жа спр. 175, ст. 174; Архівы БНР. Т. 1. Кн. 1. С. 338, 342, 344, 376, 746; тамсама. Кн.2 С. 1092; Беларуская справа падчас польскай акупацыі 1919-1920 г., Прадмова, падрыхтоўка публікацыяў і бібліяграфічныя даведкі У. Ляхоўскага, «Спадчына», 1994, № 6, С. 29; Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакумэнтах і ўспамінах. Мн., 2001. С. 321; Стужынская Н.І. Беларусь мяцежная: з гісторыі ўзброенага антысавецкага супраціву: 20-я гг. XX ст. Вільня, 2000. С. 142; Луцкевіч А. Дзённік // Полюмя. 1994. № 4. С. 217. № 5. С. 174, 181, 186.

яго дзейнасці з'яўляліся Парыж і Прага⁷¹. Аднак, Я.Ладноў, як падаецца, быў не адзінай у гэты час спробаю польскай вайсковай выведкі непасрэдна накіроўваць беларускі рух. Кіраўнік віленскай дэфензівы ў 1921 г. ўзгадваў пра «Беларускі паўстанцкі камітэт вызвалення Бацькаўшчыны», «арганізацыю, якая была заснавана з ведама экспазытуры II аддзелу ў Вільні». «Арганізатары гэтага камітэту Пракулевіч, Жаўрыд, Тарашкевіч, – гаварылася ў дакуменце, з'яўляюцца канфідэнтамі экспазытуры і даюць вельмі сур'ёзныя і правераныя (асабліва гэты апошні) гарантыі ляльных адносінаў да Польшчы⁷²».

«Кляймо» агента дэфензівы сярод беларусаў вельмі хутка стала даволі распаўсюджанай з'яваю. Гэтак, у сваім лісце В.Ластоўскаму ад 25 лістапада 1923 г. К.Душэўскі паведамляў, што У.Пракулевіч з жонкай у часы Сярэдняй Літвы супрацоўнічалі з дэфензіваю – Пракулевіч служыў як «тайны чыноўнік асаблівых даручэнняў Плаўскі», ягоная жонка мела псеўданім «Вольская»⁷³.

Даволі падрабязна апісвае момант выхаду на яго польскай выведкі і спробу вярбоўкі Вячаслаў Разумовіч. Калі ў пачатку 1924 г. былы кіраўнік беларускіх партызанскіх аддзелаў пры літоўскім войску выехаў праз Мемель у Данцыг па справах продажу сваёй нерухомасці, якая заставалася на тэрыторыі

⁷¹ AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, t. 5326, S.27-28.

⁷² Далей у рапарце адзначалася: «...На жаль, акрамя сапраўды каштоўных данясенняў аб палітычнай сытуацыі на тэрыторыі Сярэдняй Літвы, арганізацыя гэта не праявіла сябе больш нічым карысным у сферы вайсковай выведкі, а ў апошні час... яны пачалі весці тактыку гульні на два франты... У сувязі з гэтым дамова з кіраўніцтвам Камітэта была мною анулявана, і ўжо з 4 кастрычніка Паўстанцкі камітэт не карыстаецца падтрымкай Экспазытуры і тым самым перастаў існаваць» // CAW, II oddzial Szt. Gen., syg. I.303.4.5169.

⁷³ Дарэчы, у аперацыйнай інфармацыі наркома Унутраных справаў Л.Цанавы за 10 снежня 1939 г. мы знаходзім узгадку аб тым, што «згодна апошнім уяўненням» Сяргей Бусел у 1922 г. быў завербаваны праз У.Пракулевіча ў якасці агента II аддзелу польскага Генеральнага штабу пад псеўданімам «Ацат» («Асат») // Архівы БНР. Кн. 1. Т. 2. С. 1522; Zachodnia Białorus. 17.IX.1939-22.VI.1941: wydarzenia i losy ludzkie. Warszawa, 1998. Т. 1 (rok 1939). S. 410.

II Рэчы Паспалітай, ягоным спадарожнікам і перакладчыкам быццам бы выпадкова стаў нейкі Уладзімір Галін, знаёмы Разумовіча па папярэдніх камерцыйных аперацыях. Пасля прыезду ў Данцыг аказалася, што той звязаны з мясцовым польскім камісарыятам. Менавіта праз яго на Разумовіча выйшаў пад выглядам купца афіцэр Польскага генштабу Алейнічакоўскі, які і запрапанаваў былому партызанскаму атаману перайсці на польскую службу. В.Разумовіч піша ў сваёй дакладной запісцы на імя паўнамоцнага прадстаўніка літоўскага ўрада ў Нямеччыне: «Я катэгарычна адмовіўся. Намякнулі пра рэпрэсіі. Той жа вынік. Запрасілі ў рэстаран паабедаць, я таксама адмовіўся і ў сваю чаргу запрапанаваў абед у сябе ў нумары. Гэтак працягваліся перамовы на працягу 10-12 дзён... Нарэшце дамовіліся, што я буду пасярэднікам дзеля польска-беларускага пагаднення»⁷⁴. Заданне польскага Генштабу Разумовічу давалося выконваць ужо неўзабаве: у кастрычніку 1924 г. ён выехаў у Прагу да Васіля Захаркі дзеля таго, каб «вясці перагаворы з Урадам БНР» аб пераездзе апошняга ў Варшаву»⁷⁵.

Прыблізна ў той самы час, у кастрычніку 1924 г. ў рукі ДПУ добраахвотна здаўся адзін з кіраўнікоў «Зялёнага дубу» Ксяневіч, які спаслаўся на тое, што перайшоў мяжу па асабістаму запрашэнню наркама асветы БССР Усевалада Ігнатоўскага, перададзенага яму Радаславам Астроўскім. Пазней, пасля праведзеных допытаў, Ксяневіч прызнаваўся, што перайшоў мяжу па заданню II аддзелу Польскага Генштабу «з мэтай справакаваць беларускі ўрад і атрымаць згоду на арганізацыю партызанскіх аддзелаў на тэрыторыі Польшчы і здабыць дакументальныя сведчанні гэтаму», што магло быць выкарыстана польскімі ўладамі на міжнароднай арэне дзеля кампраметацыі Савецкай Расеі⁷⁶.

Ня менш цікавай сярод гэтых асобаў падаецца фігура Рыгора Злоцкага – беларускага эсэра, былога дыпламатычнага кур'ера ўрада БНР, сябры Вайскова-дыпламатычнай місіі БНР у Рызе

⁷⁴ Архівы БНР. Кн. 1. Т. 2. С. 1557-1558.

⁷⁵ Архівы БНР. Кн. 1. Т. 2. С. 1546.

⁷⁶ Стужынская Н. Беларусь мяцежная... С. 84.

і, згодна з некаторымі звесткамі, агента ЧК. Паводле гісторыка А.Глагоўскай, Р.Злоцкі з'яўляўся супрацоўнікам польскай дэфензівы з 1921 г. Газета «Доля працы» нават называла ягоны псеўданім – Бялоў-Немчыновіч. Адною з прычын таго, што Р.Злоцкі выступаў у якасці сведкі па «справе 45-ці» супраць С.Барана, магла быць асабістая помста за тое, што апошні не хацеў дапусціць Р.Злоцкага кіраваць беларускім прытулкам у Гародні⁷⁷. Капітан С.Ярэцкі ахарактарызаваў свайго агента наступным чынам: «Злоцкага ведаю добра. Ён часта бываў у Штабе. Але гэта асоба, якая не заслугоўвае даверу. Раз ён нават быў арыштаваны. Характэрныя для Злоцкага ягоная павярхоўнасць, пустэча і нейкая абмінаючая манера паведамленняў. Замест сапраўднай працы прадстаўляў, каб адарваць маю ўвагу ад справы, даўжэзныя мемарыялы аб нейкім польска-расейска-беларускім паразуменні»⁷⁸.

Апошняя частка гэтага сведчання функцыянера II аддзелу прымушае нас паставіць яшчэ шэраг важных пытанняў: наколькі верагоднымі былі тыя звесткі, якія дастаўляліся II аддзелу платнымі канфідэнтамі? Наколькі шчырымі былі апошнія, складаючы свае часам вельмі доўгія рапартажы? Якія выкладзеныя агентамі падзеі насамрэч мелі месца, а якія з'яўляліся толькі плёнам іх, часцяком вельмі багатай, фантазіі? На гэтыя пытанні, як і на многія іншыя, пакуль цяжка даць адназначны адказ. Можна толькі засведчыць, што выпадкі выкрыцця свядомага падману свайго начальства канфідэнтамі з ліку беларускіх дзеячаў здараліся і былі зусім не адзінкавымі фактамі.

Напрыклад, яшчэ ў канцы 1921 г. кіраўнік віленскай экспазітуры II аддзелу вярнуў атрыманыя ім напярэдадні дзеля экспертызы дакументы ад кіраўніка палітычнай паліцыі Вільні з наступным каментарам: «Перасылаючы матэрыял выведкі,

⁷⁷ НАРБ ф. 42, воп. 1, спр. 59, ст. 49; там жа ф. 325, воп. 1, спр. 106, ст. 22; ДАГВ ф. 127, воп. 1, спр. 10, ст. 117, 121; ДАБВ ф. 67, воп. 1, спр. 22, ст. 35; Архівы БНР. Т. 1. С. 321; Доля працы. 1.8.1928. № 1; Głogowska H. Los białoruskiego posła Sergiusza Baranowa // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2 (4). 1995. S. 148, 157; Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакумэнтах і ўспамінах. Мн., 2001. С. 138, 337.

⁷⁸ Наше жыццё. 1923. № 6. С. 4.

пазычаны мне панам кіраўніком, які датычыць беларускай антыдзяржаўнай дзейнасці, выказваю свой пункт гледжання наконт ягонага зместу. Каштоўнасць камунікатаў вельмі малая і мала сур'ёзная – рапарты Кабычкіна маюць куды большае значэнне чым выведкавыя данясенні Шумейкі... Данясенні... у той частцы, што датычыць дзейнасці Аляксюка, не зусім дакладныя... Можна дапусціць, што інфармацыя была інспіраваная самім Аляксюком, які не адмаўляецца ад ніякіх метадаў барацьбы са сваімі праціўнікамі, што ўжо неаднаразова дэманстравалася ў мінулым»⁷⁹.

У агульнай папцы на агентаў дэфензівы – У.Фёдарова, Якаўчука, Цяўлоўскага, Я.Шурпу, Я.Міткевіча, Р.Зямкевіча, Я.Мамоньку, М.Шымбарэвіча, якая знаходзіцца ў фондзе II аддзелу Генеральнага штабу польскага войска Цэнтральнага вайсковага архіва ў Рэмбертаве захоўваецца вельмі цікавы рапарт капітана Г.Сухенэка-Сухэцкага ад 20 красавіка 1925 г. у справе Беларускага цэнтральнага камітэта: «У беларускіх справах на працягу некалькіх год дзейнічае група людзей, якая ў залежнасці ад палітычнай сітуацыі ў краіне стварае нейкія камітэты, ці федэралісцкія, ці актывісцкія, а апошнім часам гэтак званы Цэнтральны беларускі камітэт. Гэтая група складаецца выключна з шантажыстаў, якія зарабляюць на жыццё, інфармуючы «органы ўлады» пра беларускія справы. Найважнейшыя ролі ў гэтай групе адыгрываюць: Цяўлоўскі, У.Фёдараў, Я.Шурпа, Міткевіч, Зямкевіч. На фінансавай глебе паміж вышэй названымі часта ўзнікалі спрэчкі, у выніку якіх адныя абвінавачвалі астатніх у антыдзяржаўнай дзейнасці супраць Польшчы, ці нават наўпрост у супрацоўніцтве з савецкай місіяй у Варшаве. Некаторыя асобы з гэтай групы былі на паслугах II аддзелу Генеральнага штабу ці Міністэрства ўнутраных спраў... Так як, узначаліўшы беларускі аддзел, я пераканаўся, што большасць з іх не даюць каштоўнай інфармацыі ці адначасова тую ж самую інфармацыю «прадаюць» у Міністэрства ўнутраных спраў, як і ад імя гэтага ж міністэрства праводзяць нейкую беларускую палітыку (Цяўлоўскі ды Зямкевіч), я перапыніў з імі ўсялякія кантакты. У

⁷⁹ CAW, II oddzial Szt.Gen., syg. I.303.4.5169.

атрыманых мною матэрыялах я знайшоў шмат недакладнасцяў і пэўныя памылкі»⁸⁰.

Так, у лістападзе 1924 г. Феліцыян Цяўлоўскі, адзін з сяброў Цэнтральнага беларускага камітэту, звярнуўся з прапановай да Генеральнага штабу аб выкарыстанні агентаў гэтага камітэту ў выведкавых мэтах. Аднак тагачасны кіраўнік беларускага рэферату Г. Сухэнэк адмовіўся ад гэтай ідэі, палічыўшы яе ад самага пачатку «беспersпектыўнай». Тады Цяўлоўскі «перапрадаў» ідэю Міністэрству ўнутраных спраў, якая на гэтым праекце вырашыла пабудаваць усю беларускую палітыку ў паўночна-ўсходніх ваяводствах II Рэчы Паспалітай. Афіцэр II аддзелу, які аналізаваў пасля ўсю справу, прыйшоў да нечаканых высноваў: «Магчыма, запрапанаваны праект мог быць законспіраванай пляцоўкай выведкі на карысць Савецкай Расеі і адначасова – матэрыялам для шантажу адміністрацыйных уладаў»⁸¹.

Яшчэ больш забытаным падаецца гісторыя з вядомым беларускім дзеячам Вячаславам Адамовічам – «Дзергачом».⁸² Чытаем у рапарце, падрыхтаваным неўстаноўленым афіцэрам Генеральнага штабу: «Ад самога пачатку стварэння арганізацыі «Зялёнага дубу» «Дзяргач» імкнуўся супрацоўнічаць з адміністрацыйнымі ўладамі і органамі II аддзелу Генеральнага штабу, інфармуючы пра агульны стан спраў у беларускім руху, пра антыдзяржаўныя арганізацыі і літоўскі ды савецкі шпіянаж. Праца Дзергача з 1923 г. выклікала сур'ёзныя сумневы ў сувязі з падачай ім звестак адносна дыверсійнай падрыхтоўкі на тэрыторыі Польшчы, пра склады амуніцыі, зброі і г. д. Інфармацыя аказалася цалкам фальшывая. Дзяргач для ўмацавання верагоднасці сваіх рапартаў перасылаў іх з дапамогай некалькіх крыніц з трохкі змененай формай зместу. Выкрыты ў гэтай дзейнасці шэфам II аддзелу штабу ДАК III капітанам Ярэцкім, у кастрычніку 1923 г.

⁸⁰ SAW, Oddział II Sztabu Generalnego, sygn. I.303.4.2663.

⁸¹ SAW, II oddział NDWP, sygn. I.301.8.770.

⁸² Больш падрабязна гл.: Пашкевіч А.В., Чарнякевіч А.М. Невядомыя старонкі біяграфіі, ці да гісторыі палітычнага авантурызму ў беларускім нацыянальным руху // Берасцейскі хранограф: Зб. навук. прац. Вып. 4 / Дзярж. ун-т ім. А.С. Пушкіна; рэд. рада: М.Э. Часноўскі [і інш.]. Брэст, 2004. С. 314-334.

ён прызнаўся, што ў яго інфармацыях утрымліваюцца агульныя звесткі, якія ён складаў, бо мусіць за нешта жыць. Адначасова патаемнай выведкай устаноўлена, што Дзяргач ужо тады прыняў за сістэму сваёй працы кампануюку на аснове сапраўдных здарэнняў рапартаў, якія пасля ў паразуменні з шэрагам сваіх знаёмых і калегаў перасылаў усім дзяржаўным уладам, якія цікавіліся гэтымі пытаннямі. З таго часу Дзяргач быў адхілены ад супрацоўніцтва з органамі II аддзелу Генеральнага штабу, бо ягоная дзейнасць, акрамя шантажу і правакацыі, выклікала падазрэнне ў свядомай працы ў паразуменні з камунай (г. зн. з СССР – А. Ч.), або з савецкай выведкай.

Некалькі разоў Дзяргач звяртаўся сам або праз падстаўных пасярэднікаў з цікавымі інфармацыямі ў Экспазітуру №1 II аддзелу Генеральнага штабу і ДАК III, аднак яны заўсёды аказваліся фальшывымі або насілі выразна правакацыйны характар. Затое зусім іначай інфармацыя Дзяргача прымалася цывільнымі ўладамі бяспекі. З 1924 г. улады бяспекі ў Вільні падавалі шэраг трывожных вестак пра беларускую дыверсійную дзейнасць, пра маючае адбыцца беларускае паўстанне, пра моцныя, прыязныя да камуністаў палітычныя арганізацыі, выступленне якіх акрэслівалася з падачай дакладнай даты. Пры прапрацоўцы гэтых вестак ДАК III і Экспазітура № 1 заўсёды сустракалі цяжкасці, калі хацелі дабрацца да крыніцы, бо ўлады бяспекі раўніва хавалі прозвішчы інфарматараў. Толькі калі ўзнікла неабходнасць ліквідацыі антыдзяржаўнай камуністычнай акцыі, якой была ў апошні час Беларуска-сялянска-работніцкая грамада, пры больш дасканалым вывучэнні крыніц інфармацыі ў некалькіх выпадках мы натрапілі на свядома сфальшаваныя звесткі, галоўнай крыніцай дастаўкі якіх быў Дзяргач. Адным з найбольш характэрных момантаў фальшавання вестак была створаная Дзяргачом канцэпцыя г. зв. «Камітэту чыну». Прапрацоўка гэтай інфармацыі заняла шмат часу і выклікала шэраг высылкаў з боку ўладаў бяспекі і II аддзелу Генеральнага штабу, і толькі дзеля таго, каб устанавіць, што яна не мае ніякай вартасці. Дзяргач, якога па гэтай справе дапытваў капітан Кшымоўскі ў прысутнасці маёра Шалінскага ў Вільні ў 1926 г., не

мог падаць крыніцы, з якой ён атрымаў інфармацыю і прызнаўся, што яна была ім сфальшаваная. Толькі тады ўдалося пераканаць цывільныя ўлады бяспекі, што яны доўгі час шантажваліся Дзергачом. З 1923 г. Дзяргач быў выдалены з працы ў II адзеле штабу ДАК III і Экспазітуры № 1, але на працягу наступных некалькіх гадоў гэтыя два органы пастаянна натраплялі на шэраг сфальшаваных звестак, галоўнай крыніцай якіх у выніку заўсёды аказваўся Дзяргач. Дзеля гэтага Дзяргача спрабавалі абясшкодзіць і ён некалькі разоў арыштоўваўся, аднак яго нельга было ізаляваць на доўгі час, бо ягоная інфармацыя звычайна датычыла навін нібыта з тэрыторыі Савецкай Беларусі»⁸³.

Яшчэ раней разам з гісторыкам А. Пашкевічам мы паспрабавалі задацца пытаннем чаму Р. Зямкевіч пайшоў на супрацоўніцтва з польскай выведкай у якасці платнага інфарматара? Агульна кажучы, пісанне даносяў – даволі прыбытковая форма літаратурнай дзейнасці, хаця ў дадзеным выпадку мы не ведаем дакладных сумаў грошай, якія атрымліваў агент. Аднак, праца канфідэнта забяспечвала толькі часовы заробак і не заўсёды пакрывала выдаткі па здабыванню інфармацыі. У справаздачы за студзень 1923 г. на самым пачатку сваёй «кар’еры», Р. Зямкевіч наўпрост скардзіўся на тое, што «кошты ягонай выведкі» занадта адчувальныя для ягонай «худой касы» і просіць грошай – ці як плату за інфармацыю, ці у выглядзі нейкай грашовай дапамогі. Скаргі гэтага характару паўтараюцца у большасці рапартаў. Р. Зямкевіч асабліва падкрэслівае, што грошы патрэбны яму на тое, каб «можна было больш глыбока пазнаць працу і махінацыі Менску на тэрыторыі Польшчы» і што візіты ў цукерні, рэстараны і г.д., дзе «лягчэй і зручней пацягнуць за язык», патрабуюць шмат выдаткаў, так што «да Варшавы амаль заўсёды вяртаюся без грошай».

Хутчэй за ўсё, фінансавы бок супрацоўніцтва з II адзелам ня быў урэгуляваны пры першых кантактах паміж Р. Зямкевічам

⁸³ SAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.5276, podteczka 1, к. 25-26.

Далейшы працяг гэтай гісторыі гл.: Ільін А., Смалянчук А. Вячаслаў Адамовіч (малодшы) і лёс «Брацтва рускай праўды» // Гістарычны альманах. Гародня, 2006. Том 12. С. 185-188.

і дэфензівай, а таму ня мог выступаць у якасці галоўнай прычыны вярбоўкі. Больш істотнай чым наяўныя грошы з рук афіцэра Галоўнага штабу, падаецца магчымасць уладкавацца на працу ў Варшаве, у чым дапамога дэфензівы аказалася б больш прыдатнай. Ня менш важным за ўласна матэрыяльныя карысці падаецца псіхалагічная матывацыя супрацоўніцтва Р.Зямкевіча з дэфензіваю і ў першаю чаргу высокая ўласная самаацэнка і пачуццё неацэнненасці з гэтым звязанае⁸⁴.

Можна прыпусціць, што падобныя матывы дзеянняў былі і ў большасці з узгаданых вышэй дзеячаў беларускага руху. Атрыманне матэрыяльных выгадаў, памкненне выкарыстаць службы бяспекі дзеля нейтралізацыі палітычных апанентаў, размытыя маральныя межы ў ацэнцы ўласных учынкаў – вось класічная трыяда, якая ляжыць у аснове супрацоўніцтва некаторых беларускіх палітыкаў з дэфензіваю нават тады, калі гэта ўжо поўнаасцю атаясамлівалася са здрадаю нацыянальных інтарэсаў. Як гэтыя факты ўплываюць на ацэнку ўсяго беларускага руху? Упэўнены, што веданне канкрэтных механізмаў уплыву польскай дзяржавы на беларускі нацыянальны рух, факт шырокай інфільтрацыі службаў дзяржбяспекі беларускага асяродка ў міжваеннай Польшчы не ў стане змяніць нашае стаўлення да беларускага руху. Гэта напэўна істотная, але далёка не галоўная рыса, якая характарызуе гэты рух, як гісторыка-сацыяльную з'яву наогул.

Пытанні да Андрэя Чарнякевіча

Аляксей Літвін (Менск): Якімі Вы карысталіся крыніцамі пры падрыхтоўцы дакладу?

Захар Шыбека (Менск): Ці ўлада польскай дзяржавы на беларускіх землях была акупацыйнай ці не?

Ян Ежы Мілеўскі (Беласток): Ці прысутнічала калабарацыя сярод беларускіх дзеячаў з польскай уладай?

⁸⁴ Больш дакладна гл. Пашкевіч А.В., Чарнякевіч А.М. Псыхалёгія здрады....

Алесь Смалянчук (Гародня): Ці сітуацыя ў БССР у 20-я – 30-я гады уплывала на працэсы звязаныя з калабарацыяй?

Аляксей Літвін (Рэпліка): Рэжа слых паняцце «калабарацыя», калі мы ўжываем яго для супрацоўніцтва з палякамі ў 1919 – 1920-м годзе. У нашай навуковай літаратуры паняцце «калабарацыя» вызначанае даволі дакладна. Я першы ўвёў гэтае паняцце, дакладна як у французскай гістарыяграфіі. Калабарацыя – гэта факт супрацоўніцтва з нямецка-фашысцкімі ўладамі і аднасць на ідэалагічных пазіцыях. Каб мы не аказаліся ў метадалагічным тупіку. І ў савецкіх выданнях падаецца, што калабарацыя была прысутная толькі ў заходніх краінах. Я ж у сваіх працах свядома пачаў пісаць слова «калабарацыя» адносна Беларусі. Ці можна гэтае паняцце перакінуць на ўсе вякі? Напрыклад, удзел літоўскіх фармаванняў у вайне на баку Напалеона ў 1812 г., калабарацыя ці не?

Адказы Андрэя Чарнякевіча

Адказ Аляксею Літвіну: Я карыстаўся дакументамі з архіву Другога аддзелу – (Цэнтральны Архіў вайсковы у Рэмбертове), таксама дакументамі службы бяспекі з архіваў у Гародні, у Берасці, частка дакументаў узятая з Віленскага архіву. Акрамя таго выкарыстоўваў матэрыялы з Беларускага нацыянальнага архіву (фонд БНР) і інш.

Адказ Захару Шыбеку: З пункту гледжання міжнароднага права – не (Рыжская дамова). З пункту гледжання камуністычнай ідэалогіі – акупацыя і таму 1939 г. лагічны. З пункту гледжання беларускага – усё не так проста. Беларусы ўсё-такі атрымалі не сваю дзяржаву, адчувалі рэлігійны, нацыянальны прыгнёт, меншы чым пры бальшавіках, але напэўна прыгнёт. Калі казаць «акупацыя», то ёсць дакладнае акрэсленне тэрміну – вайсковае панаванне. Пра яго можна казаць у 1919 – 1920 гадах. Шмат хто з польскіх афіцэраў пісаў – «на акупаваных землях усходніх». Савецкае панаванне ў 20-я гады ці можна назваць акупацыяй? З гэтага пункту гледжання – так – вайсковае панаванне, вайсковыя інстытуты.

Адказ Яну Ежы Мілеўскаму: Супрацоўніцтва – так, калабарацыя – не адносіцца да гэтага часу.

Адказ Алесю Смалянчуку: Беларускія радыкальныя дзеячы, напрыклад КПЗБ-оўцы, не лічылі II Рэч Паспалітую сваёй дзяржавай. Гэта было маральнае апраўданне – проста не згаджаліся з тымі дзяржаўнымі граніцамі. З другога боку сярод паланафілаў і тых, хто супрацоўнічаў з польскім бокам, аказалася шмат агентаў ЧК.

Пра тэрмін: Эвалюцыя ад супрацоўніцтва да здрады. Пытанне вельмі актуальнае у сучасных умовах для беларускай навуковай эліты: па-першае, што такое здрада, каму? Ва ўмовах вайны справа атрымлівае зусім іншае гучанне. Для мяне само слова «калабарацыя» больш шырокае, чым Вы кажаце. Напрыклад, польскія даследчыкі ў яго выкарыстанні вышлі за межы другой святовай вайны.

Рэпліка Алеся Смалянчука: Напрыклад, Дарыюс Сталюнас пісаў пра калабарацыю 1863 г.

*Ян Ежы Мілеўскі (Беласток, Польшча),
доктар гісторыі,
Беластоцкая Палітэхніка/
Інстытут Нацыянальнай Памяці – аддзел у Беластоку*

Калабарацыя на «Крэсах Усходніх» Другой Рэчы Паспалітай у 1939 – 1941 г.

Пры апісанні сітуацыі падчас нямецкай акупацыі часам узнікае праблема з кваліфікацыяй пэўных паводзінаў – былі яны калабарацыяй ці не. Для вырашэння гэтай праблемы бывае дастаткова вызначыць, ці канкрэтныя паводзіны шкодзілі інтарэсам польскай дзяржавы і грамадства. Нашмат складаней вырашаць падобныя дылемы адносна савецкай акупацыі ў 1939 – 1941 г. Гэтаму ёсць шмат прычынаў. Першая і асноўная – разнародная нацыянальная структура насельніцтва ўсходніх земляў Польшчы, далучаных да СССР у 1939 г. З вялікім спрашчэннем можна сцвердзіць, што сярод 14,8 млн. жыхароў тых земляў, палякі складалі менш паловы, але больш 40% агулу; акрамя таго там жылі каля 5 млн. украінцаў, сама меней 1,5 млн. беларусаў, 1,2 млн. жыдоў, 150 тыс. летувісаў і інш.

Міжваенная Польшча не была працягам Першай Рэчы Паспалітай – агульнай дзяржавы некалькіх народаў. Нягледзячы на канстытуцыйныя гарантыі правоў нацыянальных меншасцяў, у практыцы яны часта не выконваліся. Гэта параджала сярод меншасцяў пачуццё крыўды і аслабляла іх ідэнтыфікацыю з дзяржавай. Лідэры нацыянальных меншасцяў перад 1939 г. шукалі сродкаў паляпшэння сітуацыі, у тым ліку праз з’яднанне са сваім народам у адзінай дзяржаве (беларусы, летувісы, украінцы). Адсюль вынікае пытанне: ці маем маральнае права патрабаваць ад нацыянальных меншасцяў на усходніх землях поўнага выканання абавязкаў грамадзян польскай дзяржавы?

Іншая справа – ацэнка дзеянняў калабарацыйнага характару, менавіта вызначэнне ці служылі яны інтарэсам асобных меншасцяў. Адначасова належыць крытычна аднесціся да тых

дзеянняў, якія прыносілі шкоду рэшце грамадства, узмацнялі эфекты рэпрэсіяў акупанта.

Наступным чыннікам, які ўплывае на ацэнку калабарацыі падчас савецкай акупацыі, з'яўляецца розніца ў ацэнках камунізму і нацызму, якая вынікае як з тактыкі акупантаў (спроба «прывабіць» грамадства, укрыванне злачынстваў), так і з амаль паўвекавога фальшавання гісторыі ў Польшчы. Наступствы, між іншым, датычаць адносінаў да камуністычных сімвалаў. Прывяду прыклады з двух ускраінаў Польшчы, якія мелі розны гістарычны лёс. У кавярні «Пралетарыят» у Познані ў вітрыне красуецца серп і молат, а бар «у Валодзі» у Гайнаўцы з ягонымі атрыбутамі ўвогуле можна назваць запаведнікам камунізму. Аднак цяжка нават уявіць у Польшчы кавярню ці бар з гітлераўскай свастыкай. Такім чынам, праз 60 гадоў пасля заканчэння вайны, больш 15 гадоў пасля ліквідацыі камунізму ў Польшчы, ягоняя сімвалы трактуюцца хутчэй у катэгорыях гратэску, а не як сімвалы няволі і злачынства.

Узгадаю пра гэта, каб паказаць, што сітуацыя многіх жыхароў усходніх земляў у 1939 г. была яшчэ больш складанай, бо іх уяўленні пра СССР моцна міналіся з рэальнасцю. Як вынікае з інфармацыі Рамана Белаўца з Гайнаўкі, мясцовы памешчык расказваў вяскоўцам пра бядоту і пераследы ў СССР, але яму ніхто не верыў, бо ўсе думалі, што там – другая Амерыка¹. Зразумела, што адукаваныя людзі, культурныя дзеячы, больш рэальна ацэньвалі як характар савецкай дзяржавы, так і факт уваходу Чырвонай Арміі, аднак іх дакладныя ацэнкі акупацыі на працягу дзесяткаў гадоў былі выключна паблажлівымі.

І гітлераўская Германія і СССР былі таталітарнымі дзяржавамі, аднак савецкі ідэйны і эканамічны таталітарызм быў нашмат глыбейшы і ахопліваў у прынцыпе ўсе сферы жыцця. Звычайны чалавек нашмат часцей бываў уцягнуты ў акцыі палітычнага характару, якія, прынамсі, знешне павінны былі сведчыць пра падтрымку ўлады. Ад яго вымагаўся ўдзел у галасаванні, масоўках ці выхаду на працу ў святочныя дні.

Ва ўмовах савецкай акупацыі класічны двухполюсны

¹ У новай айчыне. Беласток, 2001. С. 193.

падзел грамадскіх паводзінаў: ад супрацоўніцтва з акупантам (калабарацыя) праз вельмі розныя формы паводзінаў, якія можна акрэсліць як шуканне магчымасці выжыць (прыстасаванне, але не здрада), да актыўнага супраціву, падлягаў пэўнай дэфармацыі. Паводле знешніх прыкметаў многія формы паводзінаў, у прынцыпе нейтральных, можна было трактаваць як выраз падтрымкі савецкай улады. Натуральным жаданнем жыхароў, таксама ў час акупацыі, было імкненне запэўніць сваім сем'ям нармальныя ўмовы жыцця ці нават іх палепшыць. Нельга патрабаваць ад усіх байкоту і адмовы любога супрацоўніцтва з акупацыйнымі ўладамі.

Томаш Стрэмбаш выдзеліў наступныя матывы калабарацыі з акупацыйнымі савецкімі ўладамі: 1) ідэйныя (былі прычынай калабарацыі ўдзельнікаў і прыхільнікаў камуністычнага руху; 2) нацыянальныя (датычлі беларусаў і украінцаў, для якіх акупанты былі «сваякамі» па мове і культуры); 3) кан'юктурныя (жаданне матэрыяльных выгодаў – кар'еры і г.д.); 4) палітычныя (тут прыводзіцца прыклад беларускіх нацыянальных дзеячаў, якія трактавалі аб'яднанне беларускіх земляў у СССР як этап будовы суверэннай беларускай дзяржавы)². Варта дадаць яшчэ адзін матыв, асабліва істотны на пачатковым этапе – матыв помсты, рэваншу. З другога боку, здаецца, насуперак таму, што піша Стрэмбаш, нацыянальная матывацыя не дамінавала ў паводзінах жыдоў – хутчэй пераважала ідэйная матывацыя (моцныя камуністычныя ўплывы, асабліва сярод беднаты) і жаданне рэваншу адносна асяродкаў, якія перад вайной выяўлялі антысемітызм.

Часта матывы калабарацыя былі разнароднымі і выступалі адначасова, таксама як і выдзеленыя Стрэмбашам формы супрацоўніцтва: 1) вайсковая (зброяная падтрымка акупанта); 2) агентурная (супрацоўніцтва, галоўным чынам, тайнае, з рэпрэсійным апаратам); 3) бандыцкая (крымінальныя злачынствы, якія саветы дазвалялі, ці нават заахвочвалі); 4) гаспадарчая (удзел у перабудове грамадска-гаспадарчай сістэмы,

² Strzembosz T. Antysowiecka partyzantka i konspiracja nad Biebrzą X 1939 – VI 1941. Warszawa, 2004. S. 60-61.

напрыклад, у нацыяналізацыі); 5) культурная (удзел у прапагандзе і спавяданні патрэбных акупантам ідэяў)³. Да гэтага пераліку патрэбна дадаць перш за ўсё актыўны ўдзел у апарате ўлады (розных радах, міліцыі і г.д.).

Падзеі, якія адбываліся на ўсходніх землях пасля 17 верасня 1939 г. (а месцамі і раней), паказваюць прыклады як мілітарнай так і бандыцкай калабарацыі. Іх дзеючыя асобы кіраваліся як ідэйнымі, так і кан'юнктурнымі матывамі. Здаецца, гэтая «калабарацыя» ў значнай ступені была арганізаваная дыверсантамі, прайшоўшымі падрыхтоўку ў СССР. Варта таксама падкрэсліць, што шмат удзельнікаў спантаных, тыпова крымінальных выступаў ў верасні, пазней апынуліся ў савецкіх турмах. Такія прыклады з ваколіц Гародні прыводзіць Антон Томчык⁴.

На тэрыторыях пражывання украінцаў ў дыверсійных акцыях ў верасні 1939 г. у 20 паветах бралі ўдзел больш 7 тыс. чалавек. Драматычныя падзеі адбываліся на Валыні⁵ і ў розных месцах Усходняй Галіцыі. Толькі ў 7 паветах Тарнопальскага ваяводства украінцы забілі 750 мясцовых палякаў. Памеры і характар антыпольскіх выступаў перараслі спадзяванні савецкага кіраўніцтва. Кіраўнік Галоўнага Палітычнага Ўпраўлення Чырвонай Арміі ў данясеннях да Варашылава і Сталіна пісаў 22 верасня 1939 г.: «Загадана шырока разгарнуць працу, накіраваную супраць нацыянальных канфліктаў паміж працоўнымі украінцамі і палякамі, сканцэнтравашы ўсе сілы супраць паноў-абшарнікаў»⁶. Аднак большасць тых антыпольскіх дзеянняў нельга назваць калабарацыяй, бо яны выконваліся дзеля украінскіх палітычных інтарэсаў, а не для падтрымкі саветаў. Пры іх уваходзе побач з чырвонымі сцягамі развіваліся жоўта-блакітныя, якія былі зрываныя і нават таптанія

³ Тамсама. S. 61.

⁴ Tomczyk A. *Abyśmy mogli wybaczyć*. Warszawa, 2001. S. 122-127.

⁵ Гл. Turowski J., Siemaszko W. *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945*. Warszawa, 1990.

⁶ Szawłowski R. *Wojna polsko-sowiecka 1939*. Warszawa, 1997 T. 1. S. 411.

чырвонаармейцамі⁷. Нацыянальны украінскі рух быў мацнейшы за беларускі і з'яўляўся сур'ёзным канкурэнтам КПЗУ. Пасля 17 верасня 1939 г. украінскім нацыяналістам стала зразумела, што іх зямля будзе занятая не Германіяй, а Савецкім Саюзам, таму яны не былі зацікаўленыя ягонай падтрымкай.

Як беларусы, так і украінцы – розных палітычных поглядаў – не пратэставалі супраць уз'яднання беларускіх земляў у БССР, а украінскіх у УССР, аднак частка беларускіх дзеячаў пайшла далей. Антон Луцкевіч, вядомы беларускі культурны дзеяч і палітык, вітаючы 24 верасня 1939 г. на Лукішскай плошчы ў Вільні новую ўладу, між іншым сказаў: «Беларусь зноў з'яднаная, ніякія межы не дзеляць ужо аб'яднаныя беларускія землі [...] Перад намі агромністая праца, праца дзеля адбудовы ўсяго таго, што гадамі знікала або нішчылася польскімі панамі. Трэба наноў адкрыць спіхнутую ў падполле беларускую культуру, мастацтва і мову [...]. Узмацненне з'яднанай, вольнай, савецкай Беларусі будзе абазначаць дарогу яе хуткага развіцця»⁸.

Некалькі дзён пазней, 27 верасня Антон Луцкевіч быў арыштаваны, потым высланы ў менскую турму, адкуль ужо не вярнуўся (памёр у ссылцы ў 1946 г.). Такая была яго плата за калабарацыю, а можа за сваю наіўнасць, бо паверыў савецкай уладзе, якая абяцала беларускім дзеячам раўнапраўнае супрацоўніцтва на ніве нацыянальнай культуры. Таму не дзівіць, што сучасны беларускі гісторык сцвердзіў: «Усходнія беларускія суайчыннікі міжволі падманулі заходніх, прапанаваўшы ім замест незалежнай Беларусі маскоўскую няволю»⁹. Варта дадаць, што гэтая няволю ўзмацнялася праз калабарацыйныя настроі.

Па дамове ад 10 кастрычніка 1939 г. СССР перадаў Віленшчыну Летуве. 28 кастрычніка летувіскія войскі занялі Вільню. Аднак яшчэ раней саветы арыштавалі і вывезлі з

⁷ Motyka G. Białorusini a Ukraińcy wobec władzy komunistycznej na Kresach Wschodnich II RP w latach 1939-1941 [w:] Studia z dziejów okupacji sowieckiej (1939-1941)/red. T. Strzembosz. Warszawa, 1997. S. 54; Grzywacz B., Krag Workuty. Warszawa, 2004. S. 16.

⁸ Motyka G. Białorusini a Ukraińcy ... S. 50.

⁹ Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі (1795 – 2002). Мн., 2003. С. 306.

горада вядучых беларускіх дзеячаў, акрамя Луцкевіча, Антона Неканда-Трэпку, Яна Пазняка і іншых. Наступныя амаль восем месяцаў Віленшчына ўваходзіла ў склад летувіскай дзяржавы. Калабарацыя польскіх грамадзянаў з летувіскай уладай у той перыяд трактуецца надзвычай паблагліва і абмяжоўваецца, у прынцыпе, толькі да віленскіх палякаў, а то быў перыяд фарсоўнай летувізацыі і шэрагу антыпольскіх дзеянняў. Гэтаму стараўся процідзейнічаць, утвораны са згоды летувіскіх уладаў восенню 1939 г. напалову афіцыйны прадстаўнік польскай супольнасці – Польскі Камітэт. Яго дзеячы прыклалі намаганні, між іншым, дзеля адцягнення ад супрацы з летувісамі жыдоў. З гэтай мэтай праводзіліся размовы з вядомым жыдоўскім палітыкам у Вільні, лідэрам сіяністаў Якубам Выгодскім. Яму было прапанавана падпісанне агульнай дэкларацыі з крытыкай польскага даваеннага антысемітызму, таксама як антыпольскіх дзеянняў летувіскіх уладаў. Выгодскі ўрэшце адмовіўся падпісваць дэкларацыю. Адначасова праводзіліся размовы з прадстаўнікамі Паалей-Цыёну і Бунду і стваралася г.зв. Ліга збліжэння і польска-жыдоўскага дыялогу. Прадстаўнік Паалей-Цыёну на паседжанні Польскага Камітэту запэўніў, што яго арганізацыя будзе процідзейнічаць антыпольскім дзеянням летувіскіх уладаў¹⁰.

Зусім інакш паводзіў сябе асяродак, аб'яднаны вакол «Gazety Codziennej», які быў лаяльна настроены да летувіскай улады і схільны настала прыняць перамены. Гэта былі г.зв. краёўцы, ці асобы, якія падкрэслівалі асобнасць земляў былога Вялікага Княства Літоўскага. З вядомых асобаў належыць назваць Юзафа Мацкевіча (пісьменніка і галоўнага рэдактара названай газеты), былога дэпутата Людвіка Хамінскага і літаратара Тэадора Буйніцкага. Ці іх тагачасную дзейнасць можна назваць калабарацыйнай ці толькі імкненнем наладжвання адносінаў на Віленшчыне і стварэннем падставаў для паразумення?¹¹

Міхал Ромер не лічыў краёўцаў калабарантамі: «Палякі

¹⁰ Tomaszewski L. Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939-1945. Warszawa, 2001. S. 111-112.

¹¹ Тамсама. S. 51, 61. Якраз такія пытанні ставіць Лангін Тамашэўскі.

ўвесь час робяць адну і тую ж прынцыповую памылку. Сядзяць на двух крэслах, нават тыя, хто увесь час гаворыць пра сваю любоў да Летувы і называюць сябе «краёўцамі». Нібы гатовыя прызнаць дзяржаўнасць Летувы, але ўвесь час аглядаюцца на польскую дзяржаву і увесь час рэзервуюць для сябе Польшчу. Рэзервуюць магчымасць вяртання ў Польшчу, або сама меней, залежнасць сваіх паводзінаў ад кантактаў з дзяржаўнымі польскімі чыннікамі, ад іх дырэктываў, ад узгаднення з імі сваёй тактыкі адносна Летувы»¹². Аднак іншыя нацыянальныя групы, на думку Ромера, пайшлі на пэўнае супрацоўніцтва з летувіскай дзяржавай.

Вернемся на тэрыторыі, дзе савецкая акупацыя не перарывалася. У памяці польскага грамадства існуе стэрэатып, што як у верасні 1939 г. нацыянальныя меншасці: беларусы, украінцы, а асабліва жыды, радасна віталі Чырвоную Армію, так і пазней былі апірышчам савецкай сістэмы. У польскіх ацэнках прапарцыянальны удзел меншасцяў у дзяржаўных установах, апарате ўлады увогуле параўноўваецца са становішчам перад 1939 г., а не напрыклад, з нацыянальнай структурай. Асіміляваны польскі жyd Гене Гутоўскі тую сітуацыю ацаніў цалкам інакш: «Захопнікаў увогуле прызна вітала значная частка украінскага і беларускага насельніцтва. Натоўпы вяскоўцаў, сярод якіх было шмат жанчын у народных рэгіянальных строях, акружалі танкі і вайсковыя грузавікі і ўручалі збаўцам кветкі, прадукты і бутэлькі гарэлкі. [...] Украінцы [...] ахвотна віталі новы рэжым. Яны занялі ўсе важнейшыя пасады ў гарадскім адміністрацыйна-адукацыйным апарате і ахвотна ўступалі ў новаствораную міліцыю. Ненавідзелі палякаў і жыдоў, а здабытая ўлада паглыбляла гэтае пачуццё. Шмат гаварылася і пісалася аб прасавецкіх настройах шматлікіх жыдоўскіх жыхароў Львова, але праўда выглядала зусім інакш»¹³. Больш таго, Гутоўскі прадстаўляе жыдоў ахвярамі побач з палякамі, пішучы, што ў верасні 1939 г.: «Мясцовае насельніцтва рабавала жыдоўскія крамы і падпальвала бліжэйшыя падворкі»¹⁴.

¹² Цыт. па: Tomaszewski L. Wileńszczyzna lat wojny i okupacji... S. 62.

¹³ Gutowski G. Od holocaustu do Hollywood. Kraków, 2004. S. 50, 53-54.

¹⁴ Тамсама. S. 51.

Гэтая думка асіміляванага жыда, выказаная шмат гадоў пасля падзеяў, не згаджаецца нават з ацэнкамі многіх жыдоўскіх гісторыкаў, якія пацвярджаюць зычлівае прыняцце саветаў жыдамі, асабліва маладымі і беднымі. Аднак ў многіх польскіх сведчаннях пацвярджаецца тое, што сярэдні слой жыдоў адносна новых уладаў з самага пачатку заняў пазіцыю чакання, а багацейшыя і артадаксыяныя жыды – былі настроеныя адназначна варожа¹⁵. Больш асіміляваныя галіцыйскія жыды былі менш падатныя на калабарацыю, але ўзнікае пытанне, ці моладзь была менш асіміляванай, бо масава падтрымала саветаў? Увогуле можна сцвердзіць – пры ўсё большым выяўленні розніцы ў адносінах да акупантаў гэтай нацыянальнай групы, надалей надта рэдка заўважныя радыкальныя антыкалабаранцкія паставы. Такім прыкладам можа быць Борух Кершэйнбэйм, які пасля 17 верасня 1939 г. браў удзел у падаўленні камуністычнага паўстання ў Гародні, за што ў чэрвені 1940 г. савецкі суд прысудзіў яму кару смерці (гэта быў працэс – дзіва! – удзельнікаў «антысеміцкага пагрому»)¹⁶. Здаецца, што прыймаючы стэрэатыпы, мы ўвогуле не шукаем падобных прыкладаў.

Трэба згадзіцца з Крыштапам Ясевічам, што нельга прызнаць здрадай (калабарацыяй) толькі працу ў савецкіх установах: гаспадарчых, камунікацыйных, гандлёвых, публічных паслугаў, школах, ахове здароўя і г.д. Затое ўдзел у апарате ўлады (таксама ў яе «бутафорскіх» формах) ён лічыць здрадай. Ясевіч піша, што «падтрымка гэтага сваім прозвішчам давала палітычныя выгоды»¹⁷. Трэба, аднак, заўважыць, што ўдзел ва ўладах ніжэйшага ўзроўню прыносіў карысць насельніцтву. Пра гэта сведчыць шэраг прыкладаў. Калі ў ліпені 1941 г. у Ганёндзы быў арыштаваны Ян Цяцёрка па абвінавачванню ў кіраўніцтве

¹⁵ Гл. Motyka G., Wnuk R. Żydzi w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939-1941 [w:] Europa nieprowincjonalna /red. K. Jasiewicz. Warszawa, 1999.

¹⁶ Дзяржаўны архіў грамадскіх арганізацый Гарадзенскай вобласці (далей – ДАГАГВ), ф. 6195, воп. 1, т. 90: Ліст абласнога пракурора да сакратара Абкаму КП(б)Б у Беластоку, 25 VI 1940, л. 279.

¹⁷ Jasiewicz K. Pierwsi po diable. Elity sowieckie w okupowanej Polsce 1939-1941. Warszawa, 2001. S. 118-119.

часовым вясковым камітэтам, яго абараніў мясцовы люд, як сумленнага чалавека¹⁸. У Беластоцкай вобласці (БССР) у студзені 1940 г. сярод 344 старшыняў сельсаветаў было 168 беларусаў (48,8%) і 158 палякаў (больш за 45%). Некаторыя са старшыняў сельсаветаў шчыра супрацоўнічалі з савецкай уладай, мелі дачыненне да арыштаў мясцовых людзей, іншыя былі звязаныя з незалежніцкім рухам і трапілі спачатку ў спісы падазроных, а потым у турмы. Напрыклад, у Едвабнінскім раёне (Беластоцкая вобл., БССР), паводле начальніка раённага аддзела НКУС, у пачатку 1941 г. большасць вясковых саветаў была апанаваная польскім падполлем¹⁹.

У сваю чаргу, у выпадку гарадскіх саветаў не спраўджваецца тэза пра асабліва значны ўдзел у савецкіх структурах жыдоўскага насельніцтва. У Львове на 160 сяброў гарадскога Савета было толькі два жыды (пры 30% агульнай колькасці жыхароў). Таксама ў гарадах, дзе жыды складалі больш за 50% насельніцтва (Сарны, Каламыя) большасць дэпутатаў была украінцамі²⁰. Падобна справа выглядала на землях, увайшоўшых у склад БССР. Увогуле ў гарадскіх саветах дэпутатаў-жыдоў было нашмат менш, чым гэта магло вынікаць з нацыянальнай структуры: у Беластоку – амаль 21%, у Гародні і Пінску – каля 26%²¹. Такая структура саветаў ніжэйшага ўзроўню, аднак, не адлюстроўвала ўзроўню калабарацыі паасобных нацыянальных групаў, толькі паказвала на палітыку дзяржаўных уладаў.

Вышэйшыя ўзроўні саветаў, асабліва іх выканаўчыя органы былі апанаваныя «усходнікамі» ці асобамі, прыбыўшымі з глыбі СССР.

Асабліва выразнай формай калабарацыі была служба ў міліцыі. У першыя месяцы міліцыя (Рабочая Гвардыя) была

¹⁸ Wokół Jedwabnego /red. P. Machcewicz, K. Persak. Warszawa, 2002. T. 1. S. 187.

¹⁹ ДАГАГВ, ф. 6195, воп. 1, т. 188, Ліст начальніка абласнога ўпраўлення НКУС да сакратара Абкаму КП(б)Б у Беластоку, 3 I 1941 г., л. 41.

²⁰ Motyka G., Wnuk R. Żydzi w Galicji Wschodniej ... S 585.

²¹ Wierzbicki M. Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939-1941). Warszawa, 2001. S. 176.

здамінаваная жыдамі – 80% работнікаў падчас першай акупацыі Вільні, да 70% – ва Усходняй Галіцыі. Пазней, між іншым, у выніку прыбыцця кадраў з усходніх вобласцяў, працэнт жыдоў рэзка падаў: да 11% у Беластоцкай і Пінскай вобласцях у сакавіку 1940 г. (у апошняй вобласці 65% супрацоўнікаў складалі беларусы)²².

У Львове колькасць палякаў у міліцыі была невялікай²³. У абласным упраўленні міліцыі ў Беластоку была падобная сітуацыя. У кастрычніку 1940 г. сярод 1741 супрацоўнікаў беларусы складалі 62,5%, расейцы – 20,5%, жыды – 11%, палякі – 4%²⁴. Нечакана малы, насуперак стэрэатыпам, працэнт супрацоўнікаў – жыдоў. Падобна, стэрэатып узнік праз параўнанне сітуацыі з канца верасня 1939 г. з перыядам перад пачаткам вайны.

Асабліва небяспечнай і агіднай формай калабарацыі было супрацоўніцтва з савецкім рэпрэсійным апаратам: міліцыяй, і асабліва, НКУС. На гэтую тэму бракуе дакладных даных па прычыне недаступнасці дакументаў НКУС у архівах. Колькасць агентаў у 11 раёнах Беластоцкай вобласці ў верасні 1940 г. складала 1125 чалавек. Паводле даных Абласнога Упраўлення НКУС у Беластоку, яно мела ў прыгранічных раёнах у той час 1692 агентаў і супрацоўнікаў²⁵. У суме па вобласці колькасць такіх людзей можна ацэньваць прыблізна ў 2,5 тыс., што больш-менш адпавядала насычанасці агентурнай сеткай у паваеннай Польшчы на мяжы 40-х і 50-х гадоў. Мы не ведаем нацыянальны склад супрацоўнікаў НКУС і характар супрацоўніцтва. У якасці ілюстрацыі прывяду фрагмент успамінаў Мендэля Мельніцкага з Васількова: «Я разумеў, што бацька служыў дарадцам НКУС

²² Тамсама.

²³ Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939-1944. Życie codzienne. Warszawa, 2000. S. 30.

²⁴ Gnatowski M. Radzieccy funkcjonariusze na Białostocczyźnie (1939-1941). Wstępny zarys problematyki [w:] Sowietyzacja i rusyfikacja północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej. Studia i materiały /red. M. Gnatowski, D. Boćkowski. Białystok, 2003. S. 187.

²⁵ Gnatowski M. Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939-1941 w radzieckich źródłach. Białystok, 2001. S. 52.

у справе, каго з мясцовых палякаў трэба высылаць у Сібір, або пакараць іншым спосабам. Не думаю, што гэта мела якую-небудзь сувязь з арыштамі мясцовых жыдоў ці выдаленнем жыдоўскіх бежанцаў, якія прыбылі ў Беласточчыну з паўднёвых тэрыторый, акупаваных немцамі [...] Аднак мая маці была ў роспачы ад калабарацыі бацькі з расейскай тайнай выведкай. Памятаю, як яна ўмяляла яго, каб не ўваходзіў у гэтую справу. Ён не згаджаўся. Мы павінны пазбыцца фашыстаў – казаў: Яны заслужылі, каб паехаць у Сібір. Яны не добрыя для жыдоў»²⁶. На жаль, тайнымі інфарматарамі сталі некаторыя польскія афіцэры. Часам гэта было наступствам адчаю, выкліканага арыштам. Як прыклад, можна назваць Эдварда Голю і капітана Эдварда Метцгера у Львове, а на другім канцы «крэсаў» – трох паручнікаў з Вільні: Асевіча, Хамчынскага і Яна Шаблоўскага²⁷. Апошніх суд пры каменданце Акругі Саюзу Збройнай Барацьбы (ZWZ – Związek Walki Zbrojnej) прысудзіў да кары смерці.

НКУС вербаваў супрацоўнікаў сярод розных нацыянальных і сацыяльных групаў. Дэталёвы аналіз гэтай праблемы будзе магчымы толькі пасля адкрыцця доступу да архіваў гэтай установаў. Існуе таксама праблема г.зв. «прафесійных» інфарматараў, якія служылі кожнай новай уладзе. Асабліва часта здараліся выпадкі звароту савецкіх спецслужбаў да агентуры 1939 – 1940 г. пасля 1944 г.

Калабарацыя на ніжэйшым узроўні часам можа быць неяк вытлумачаная неразуменнем сітуацыі, аднак калабарацыя адукаваных людзей не можа ацэньвацца з такой скідкай. У той жа час супрацоўніцтва творцаў культуры з акупацыйнымі савецкімі ўладамі ацэньвалася (і часта ацэньваецца зараз) з паблаглівасцю (не лічыўшы крытычных артыкулаў у тагачаснай падпольнай прэсе). Справа не ў факце працы ў савецкіх культурных установах, рэдакцыях і выдавецтвах, але ў змесце выступаў і

²⁶ Цыт. паводле: Dmtrów E. Oddziały operacyjne niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa a początek zagłady Żydów w Łomżyńskim i na Białostocczyźnie latem 1941 roku [w:] Wokół Jedwabnego. T. 1. S. 330.

²⁷ Okupacja sowiecka ziem polskich 1939-1941 /red. P. Chmielowiec. Rzeszów – Warszawa, 2005. S. 22, 23, 198.

твораў, дзе ўсхвалялася савецкая ўлада і крытычна ацэньвалася польская дзяржава перад 1939 г.

Паводле Яцка Гжнадля, «найбольш імя польскага Квіслінга (у спадніцы) заслугоўвае Ванда Васілеўская»²⁸. Аднак Васілеўская на той час была ўжо больш палітычным дзеячам, чым пісьменніцай. Юльян Стрыйкоўскі тлумачыць, што пісаў у «Чырвоным штандары», бо хацеў жыць: «мець, што есць, мець дзе жыць. Быў голы, галодны і не меў даху над галавой»²⁹. Таксама Ежы Путрамент успамінае пра сталоўку і спажывецкую краму у клубе літаратараў у Львове³⁰. У Беластоку ў параўнанні з бядоўтай іншых бежанцаў з цэнтральнай Польшчы жыды-літаратары жылі ўвогуле ў камфортных умовах: «Дужыя пакоі, якія змяшчалі ўсіх ахвотных, для кожнага асобны ложка, падушка і коўдра, напэўна рэквізаваныя ў багатых. Акрамя таго, спецыяльныя абеды для журналістаў, пісьменнікаў, артыстаў і да т.п.; кожны еў абед з мясам, на талерцы, пры сталае, а не як іншыя бежанцы, у смуродзе, які разносіўся па гміннай кухні пры вул. Сасновой»³¹. Да несумненых калабарантаў сярод вядомых літаратараў у Вільні Лонгін Тамашэўскі залічвае Ежы Путрамента, Стэфана Ендрыхоўскага і Тэадора Буйніцкага³². Апошні быў трагічнай постацю – стаў адданым вызнаўцам камунізму і аўтарам прасавецкіх панегірыкаў – прывяду фрагмент: «Наш любімы правадыр таварыш Сталін, усіх нас агортвае сваёй апекай»³³.

²⁸ Trznadel J. Kolaboranci. Tadeusz Boy-Żeleński i grupa komunistycznych pisarzy we Lwowie 1939-1941. Komarów, 1998. S. 36.

²⁹ Gazeta Wyborcza. 26 I 1994, dod. «Gazeta o książkach» nr 1.

³⁰ Trznadel J. Kolaboranci... S. 332.

³¹ Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy. T. 3: Relacje z Kresów. /oprac. A. Żbikowski. Warszawa, 2000. S. 72.

³² Tomaszewski L. Wileńszczyzna lat wojny i okupacji... S. 143. Іншым, як цвердзіць аўтар, толькі ад часу да часу здаралася напісаць кампраметуючыя артыкулы з хвалой савецкай уладзе і крытыкай яе праціўнікаў. Да іх залічыў Леапольда Тырманда, які, аднак, вясной 1941 г. быў арыштаваны НКУС і асуджаны на 15 гадоў лагера. На шчасце, пасля пачатку нямецка-савецкай вайны яму ўдалося ўцячы з дарогі.

³³ Szarota T. Problem kolaboracji w Wilnie pod okupację sowiecką. Sprawa Teodora Bujnickiego [w:] Europa nieprovincjonalna. Warszawa, 1999. S. 605.

Падпольны Спецыяльны Вайсковы Суд у 1942 г. прысудзіў яго, таксама трох іншых калабарантаў (у тым ліку Ендрыхоўскага) да кары смерці. Шмат хто падзяляў і падзяляе думку Чэслава Мілаша, што «сапраўды, віна такога Буйніцкага, падобна большая чым каго з іншых ціх калабарантаў»³⁴. Найбольшыя дыскусіі датычаць, аднак, выканання прысуду, якое адбылося ў лістападзе 1944 г., а Томаш Шарота нават выказаў меркаванне, што Буйніцкі загінуў ужо не як калабарант, але як ахвяра грамадзянскай вайны (восенню 1944 г. Буйніцкі ўключыўся да працы Саюзу Польскіх Патрыётаў). Сын паэта праз гады з горыччу ўспамінаў, што ў перыяд 1939 – 1941 г. з савецкай уладай у Львове супрацоўнічалі сама меней некалькі дзесяткаў літаратараў, але іх нават не зачэпілі. Зразумела, трэба перш за ўсё браць пад увагу не тое, хто дзе пісаў, але што пісаў. Хоць савецкім уладам залежала, каб некаторыя ўвогуле пісалі, бо гэта надавала верагоднасці выданням, дзе іншыя кляліся ў любові да Савецкага Саюза. Сярод каля двухсот польскіх пісьменнікаў у Львове, пэўная частка была прынятая ў Саюз савецкіх пісьменнікаў. Гэты факт можна параўнаць толькі з уступленнем у ВКП(б), пры гэтым уступленне ў названы саюз гучала больш па-прапагандысцку. Уласна да паводзінаў часткі творцаў можна аднесці трохі рэзкую ацэнку Яцка Трзнадзя: «Польшча мае вельмі брыдкаю старонку ідэйнай і палітычнай калабарацыі з акупантам падчас апошняй вайны. Калабарантаў у Польшчы было шмат. Гэта перш за ўсё калабарацыя з савецкім акупантам»³⁵.

Вярнуся да таго, ад чаго пачаў. Нельга трактаваць калабарацыю артадаксальна і залічваць да яе усе дзеянні, якія вынікалі дастасавання да новай сітуацыі, да пазбягання страт, а часам і жадання паправіць сваё становішча. Гэтая з’ява датычыла усіх грамадскіх і нацыянальных групаў. Каля 50% польскіх бежанцаў у Летуве прынялі савецкае грамадзянства, хоць гэта было звязана з абавязкам захоўваць вернасць СССР. І, напэўна, гэтыя людзі зрабілі правільна, бо такім чынам, магчыма, пазбеглі вывазкі. Адначасова значная частка жыдоўскіх уцекачоў

³⁴ Тамсама. S. 615.

³⁵ Trznadel J. Kolaboranci... S. 33.

дэманстравала незадавальненне сваім становішчам у сферы савецкай акупацыі – адмовілася атрымліваць пашпарты і хацела вярнуцца на тэрыторыю, занятую немцамі. На дзеянні абодвух групаў не ўплывалі іх адносіны да СССР. Выкарыстоўвалася сітуацыя. Жыды лічылі, што самымі фальшывымі былі украінцы – бо прымалі прывілеі і адначасова чакалі, калі савецкая ўлада будзе ліквідаванай. Той самы аўтар згадвае «пханне жыдоў» у Галіцыі на камандныя пасты, хіба аднак без чакання ліквідацыі савецкай улады³⁶.

Дастасоўванне да сістэмы, але без падтрымкі, мела мэтай не выгоды, але ўнікненне страт, што таксама патрабавала кампрамісаў. Найбольш агульны прыклад – удзел у выбарах. Яны ў прынцыпе нічога не вырашалі – іх заўсёды выйгравала ўлада. Аднак здарылася так, што 22 кастрычніка 1939 г. у выбарах да Народнага Сходу Заходняй Беларусі у двух акругах Высокамазавецкага павету (Саколы і Стэльмахава) кандыдаты не набралі патрэбныя 50% галасоў³⁷. Чатыры дні пазней усё вярнулася ў норму. Таму безпадстаўнай была крытыка ксяндза Яна Ушылы, рэктара духоўнай семінарыі ў Вільні, які спачатку крытычна аднёсся да выбараў, а потым не толькі браў у іх удзел, але і намаўляў іншых, кажучы пра пагрозу рэпрэсіяў³⁸.

Перад дарослымі і дзецьмі ўвесь час паўставалі пытанні – ці прытворна калабараваць, ці пратэставаць, ці ў святочны раней дзень ісці ў школу, ці святкаваць? Ці браць удзел у масоўках, ці ісці на першамайскі парад? Большасць настаўнікаў была за тое, каб не супраціўляцца, не рабілі гэта з баязлівасці, але дзеля бяспекі дзяцей – ісці на парад, але моўчкі без энтузіязму. Заклік да разважлівасці – гэта не калабарацыя. Таксама можна задаць пытанне – падпарадкаванне польскай праваслаўнай царквы маскоўскаму патрыярху – праява калабарацыі ці разважлівасці?

Былі, аднак, і крытыкі такіх паводзінаў – праціўнікі кампрамісаў. Найбольш вядомы іх сімвал – ксёндз Генрык

³⁶ Żbikowski A. Konflikty narodowościowe na polskich Kresach Wschodnich (1939-1941) w relacjach żydowskich bieżenców [w:] Tygiel narodów /red. K. Jasiewicz. Warszawa, 2002. S. 419, 422.

³⁷ Gnatowski M. W radzieckich okowach (1939-1941). Łomża, 1997. S. 34.

³⁸ Tomaszewski L. Wileńszczyzna lat wojny i okupacji... S. 189.

Глябовіч – духоўны моладзі ў Вільні, выкладчык Універсітэту Стэфана Баторыя. У вядомай пропаведзі 3 траўня 1941 г. ён асудзіў настаўнікаў, якія схіляюць моладзь да ганебных учынкаў, вучаць прытворству, загадваюць ісці на кампрамісы «якія перакрочваюць усе межы, акрэсленыя сумленнем», вучняў, якія любым коштам хочучь здабыць атэстаты, бавіцца і таньчыць, а «гонар адносяць да перажыткаў рамантызму»³⁹. Гэта была занадта суровая крытыка, якая вымагала ад кожнага аскетызму і геройства, а хапіла б звычайнай сумленнасці.

Акрамя паказу агульных тэндэнцый цяжка вызначыць праэнт жыхароў усходніх земляў, якія калабаравамі з савецкімі ўладамі, а тым больш акрэсліць статыстыку розных выпадкаў калабарацыі. Сітуацыя тым больш складаная, што калі ў выпадку калабарацыі з немцамі быў парахунак: судовыя працэсы і прысуды, то адносна калабарацыі з акупацыйнымі савецкімі ўладамі была толькі адна нечаканая і кароткая спроба парахунку пасля 22 чэрвеня 1941 г. Яна, дарэчы, адбывалася ў цені розных маніпуляцыяў і інтрыг немцаў. Затое ў народнай Польшчы калабаранты замест кары атрымлівалі ўзнагароды. Асуджаны на кару смерці польскай падпольнай дзяржавай Стэфан Ендрыхоўскі стаў віце-прэм'ерам, а ганьбаваны за тое ж Ежы Штагельскі – міністрам. Гэта толькі сімвалы. Крыніцай па даследаванню гэтай з'явы пад савецкай акупацыяй могуць быць прачытаныя паномаў ўспаміны камуністычных дзеячаў і іх асабовыя справы.

Мы павінны быць свядомыя таго, што паводзіны розных групаў грамадзян польскай дзяржавы пасля 17 верасня 1939 г. былі ў значнай ступені наступствам палітычных памылак міжаваеннага перыяду. Гэты дзень усведамляе нам, як піша Крыштаф Ясевіч, што жыдоўская «выбранка» (але не толькі) паслала нас далёка і выбрала іншага – прастацкі СССР: «І так узнікае комплекс польскага рагача, які не можа годна прыняць тое, што атрымаў гарбуза ад меншасці. Яму застаецца толькі дзерці на сабе адзежу і крычаць «зрада»»⁴⁰.

³⁹ Tomaszewski L. Kronika wileńska. 1939-1941. Warszawa, 1994. S. 208-214.

⁴⁰ Jasiewicz K. Pierwsi po diable..., S. 12.

Пытанні да Яна Ежы Мілеўскага

Вольга Коваль (Менск): Як вядома, у Савецкім Саюзе важную ролю адыгрывала прапаганда. А як было з польскай прапагандай?

Андрэй Чарнякевіч (Гародня): Чытаючы апошнюю кніжку Яўгена Мірановіча – у мяне ўзнікла такое ўражанне, што механізм інфільтрацыі – рапарты даносы, паўстаў яшчэ ў канцовым этапе Другой Рэчы Паспалітай. Рэжым бальшавікоў не стварыў нічога новага. Даносіць і выдаваць не было ўжо нейкім маральным праступкам. Ці Пан з гэтым згаджаецца?

Віталь Карнялюк (Гародня): У якой ступені шматнацыянальны склад тых, хто супрацоўнічаў з адным і з другім бокам, сведчыць пра асабісты, чалавечы характар супрацоўніцтва, а ў якой ступені – пра нацыянальны, класавы?

Алесь Смалянчук (Гародня): Часта прыходзіцца чуць, што Польшча адзіная краіна, якая не мела калабарантаў?

Аляксей Літвін (Менск): Калі ласка, скажыце пра Юдэнраты, напрыклад, у Варшаве.

Адказы Яна Ежы Мілеўскага

Пачну ад тэрміну «калабарацыя». Часткова згаджаюся з прафесарам Літвіным адносна дэфініцыі калабарацыі, як супрацоўніцтва з нямецкімі, нацысцкімі ўладамі. Але не толькі – таксама і з савецкімі ўладамі. Гэта не толькі асаблівасць польскай гістарыяграфіі – у падобнай сітуацыі былі прыбалтыйскія краіны: Летува, Латвія, Эстонія. Сам Савецкі Саюз у 1939 – 41-я гады калабараваў з Германіяй. Але згодны з Літвіным, перш за ўсё тэрмін павінны датычыць Другой святовай вайны, бо кожны перыяд мае свае тэрміны. Напрыклад, «бежанства» – тэрмін, характэрны для Першай святовай вайны, «калабарацыя» – для Другой. Сам факт калабарацыі не належала б звязваць з ацэнкай. Факту калабарацыі павінна таварышыць пытанне: навошта? Напрыклад, паставіць пытанне, ці тая калабарацыя служыла нацыі, ці не. Таксама, ці тыя, хто прымаў рашэнне пра калабарацыю,

правільна прадбачылі наступствы ці памыляліся.

Адказ Вользе Коваль: Трэба паставіць пытанне: пра што гаворка, ці пра прапаганду польскіх афіцыйных уладаў ці пра прапаганду польскамоўную. Прапаганда ўлады – ўраду на эміграцыі – праз улёткі, нелегальна – была слабай. Польскамоўная прапаганда савецкіх уладаў была малаэфектыўнай. Бо была ўзорам савецкай прапаганды, скіраванай на савецкага чалавека палякам яна ад пачатку прадстаўлялася непраўдзівай, не пасавала польскім рэаліям. Небяспечна было, калі да працы ў розных савецкіх выданнях у час акупацыі прыступалі розныя дзеячы культуры.

Адказ Андрэю Чарнякевічу: Тайныя службы пачаліся не ад Сталіна, не ад Пілсудскага, а ад нашмат ранейшых часоў. Справа пра абсяг і кірункі дзейнасці службаў – здаецца, наступіла павелічэнне высылкаў у гэтым кірунку. Прыклад некаторых асобаў – супрацоўнічалі з польскай паліцыяй, у 1939 – 1941 г. – з НКУС, пазней з немцамі, а пасля 1944 г. зноў прыходзіў НКУС і зноў звярталася да сваіх старых супрацоўнікаў. Перш за ўсё трэба казаць пра абсяг, ён істотна павялічыўся і вынікі таксама.

Адказ Віталю Карнялюку: Спачатку дамінавала матывацыя ідэйна-нацыянальная. Зразумела, польскую дзяржаву не лічылі сваёй, шмат было надзей, звязаных з новай уладай: «нашыя прыходзяць». Потым гэты матыў аслаб. На першы план выходзілі асабістыя матывы.

Адказ Алесю Смалянчуку: Па-першае, былі вельмі моцныя антынямецкія настроі. Нават партыі нацынал-сацыялістычнай арыентацыі істотна не развіліся, хоць свабодна дзейнічалі. Цяпер некаторыя польскія гісторыкі пачынаюць пісаць, што можа лепей для Польшчы было б ў 30-я гады супрацоўнічаць з Гітлерам, аддаць «паморскі калідор» і разам ваяваць супраць Савецкага Саюза – былі б меншыя страты. Я не згаджаюся з гэтым поглядам, які выказаў між іншымі прафесар Вечаркевіч, але цікава, які ён прыводзіць аргумент: у Польшчы на той час не было палітыка, які б мог пераканаць палякаў ісці разам з немцамі. Пра што гэта сведчыць? Што грамадства было настроена антынямецкі і толькі, калі б быў палітык маштабу Пілсудскага, то можа змог

бы пераканаць палякаў да супрацоўніцтва з немцамі.

Немцы не знайшлі палітыка адпаведнага ўзроўню, каб стварыць нейкі марыянеткавы ўрад (як у Францыі, ці Славакіі), але, здаецца, што і не мелі намеру актыўна яго шукаць. Узнікалі дробныя структуры, якія супрацоўнічалі з немцамі, напрыклад паліцэйскі батальён 202, але іх было мала. У Генеральным губернатарстве былыя паліцыянты атрымалі загад вярнуцца на месца працы і яны вярнуліся, бо гэта была, між іншым, магчымасць атрымаць сродкі для жыцця. За што іх ацэньваць – за сам факт прыняцця працы ці за тое, што яны рабілі, бо многія з іх супрацоўнічалі з падполлем, а былі і такія, хто выслужваўся перад немцамі? І гэта справа індыўідуальнай ацэнкі. Шмат гадоў не гаварылася пра супрацоўніцтва з савецкімі ўладамі.

Адказ Аляксею Літвіну: Яны стараліся любой цаной перажыць, коштам ахвяравання часткі жыдоў, каб другая перажыла. Напрыклад, старшыня Юдэнрату ў Варшаве скончыў самагубствам, калі пераканаўся, што яго палітыка саступак не прынесла ўратавання суродзічам. У Беластоку было найлепшае гета, бо старшыня Юдэнрату арганізаваў жыццё і не было выпадкаў галоднай смерці – там усё гета працавала на патрэбы фронту. Як можна іх негатыўна ацэньваць? Яны не мелі альтэрнатывы.

*Вольга Коваль (Менск),
кандыдат гіст. навук,
Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт*

Замежныя перыядычныя выданні беларускіх калабарантаў (1939-1945 г.)

Нямецкая ўлада адводзіла важную ролю сістэме прапаганды, якая была добра распрацаваная і актыўна дзейнічала на захопленых тэрыторыях. Беларускамоўная прэса, як на акупаванай тэрыторыі, так і за яе межамі мела агульныя рысы і напрамкі развіцця. Пры дапамозе прэсы нямецкая ўлада ажыццяўляла мерапрыемствы па агітацыйна-прапагандысцкай рабоце, каб вывезці працоўную сілу ў Германію, прыцягнуць беларусаў да супрацоўніцтва з нямецкай уладай, у тым ліку ў паліцыі, падпарадкаваць фашысцкаму рэжыму мясцовае насельніцтва для абавязковага выканання ваенных, сельскагаспадарчых і прамысловых паставак. Тыя беларускамоўныя выданні, што выдаваліся ў Германіі, працягвалі апісваць «шчаслівае» жыццё оstarбайтэраў. Газеты павінны былі закласці ўпэўненасць у перамозе Германіі і «прывучыць» чытачоў да думкі, што цяпер іх роля у грамадстве – быць працоўнай сілай «непераможнай» Германіі. Вельмі часта акупанты прымушалі выконваць прапагандысцкія абавязкі лекараў, святароў, прадстаўнікоў творчай і навуковай інтэлігенцыі, далучалі гэтых людзей да стварэння перыядычных выданняў, бо менавіта прэса адыгрывала важную ролю носбіта прапагандысцкага матэрыялу ў грамадстве.

Асабліва сцю перыядычных выданняў, як на тэрыторыі акупаванай Беларусі, так і за яе межамі, стала апантаная крытыка савецкага ладу жыцця, сталінізму, адкрыты антысемітызм.

Нямецкія прапагандысты намагаліся маніпуляваць масавай свядомасцю мясцовага насельніцтва, з гэтай мэтай ужывалася гуманітарная праблематыка. Аддзел прапаганды накіраваў загад ад 14 студзеня 1944 г., дзе была падкрэслена ідэя выкарыстання

нацыянальнага пытання з мэтай навязаць чытачам прэсы ідэі рэйху: «Аснову прапаганды складаюць паведамленні. Кожная прапаганда ўздзейнічае на простага думачага чалавека тым праўдзівей, чым больш і чым хутчэй яна зможа паведаміць яму фактычнага матэрыялу – нават калі па значнасці ён і не вельмі важны – з яго радзімы. Гэты матэрыял будучь слухаць з вялікім жаданнем»¹. Распрацаваная доктарам Фішарам прапагандысцкая схема ўжывалася не толькі ў прэсе, якая выходзіла на акупаванай тэрыторыі Беларусі, але і па-за межамі земляў Савецкага Саюза.

Сістэматызацыя і вывучэнне беларускамоўнай перыёдыкі часу акупацыі дае магчымасць вылучыць накірункі развіцця і асаблівасці механізму яе функцыянавання. Абсалютна залежныя ад акупацыйнай адміністрацыі, газеты і часопісы былі адным з асноўных звенняў у сістэме прапаганды. Развітая бюракратычная сістэма дазваляла поўнасю кантраляваць друк і забяспечваць хуткае рэагаванне на старонках газет і часопісаў на змены ваенных дзеянняў. Згодна ідэям Гебельса: «прапаганда стала цэнтрам культурнай, эканамічнай, сацыяльнай і замежнай палітыкі Германіі»².

З акупантамі актыўна супрацоўнічала антысавецкая і радыкальна-нацыяналістычная частка беларускай інтэлігенцыі. Юры Туронак зрабіў наступную характарыстыку беларусаў, якія супрацоўнічалі з немцамі, стваралі арганізацыі калабарантаў і праводзілі пранямецкую прапаганду: «Агульнай рысай гэтых груп было жаданне выступаць у ролі прадстаўнікоў беларускага народа і патэнцыяльных палітычных партнёраў Германіі і навязаць нямецкім уладам аптымальныя, на іх погляд, рэцэпты вырашэння беларускага пытання пасля спадзяванага разгрому СССР»³.

Нямецкая ўлада выкарыстоўвала беларускі інтэлектуальны патэнцыял у мэтах прапаганды. Нямецкія агітатары пазначалі

¹ НАРБ, ф. 510, воп. 1, спр. 58, л. 186.

² Obenuas S. Propaganda // The encyclopedia of the Third Reich. New York. 1991. Vol. 2. P.731.

³ Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мн., 1993. С. 32.

ў рапартах: «Асноўным правілам мясцовай журналістыкі павінна быць: «беларус звяртаецца да беларуса» замест таго, каб публікаваць у газеце артыкулы, напісаныя немцамі, якія пасля перакладаюцца на беларускую мову і дрэнна ўспрымаюцца мясцовым насельніцтвам»⁴. У некаторых асобаў, якія супрацоўнічалі з немцамі, нарадзілася ілюзія, што немцы могуць дапамагчы ў стварэнні беларускай дзяржаўнасці, што было актыўна выкарыстана нацыстамі ў мэтах прапаганды сваёй ідэалогіі, чым і тлумачыцца дастатковае фінансаванне друку з боку нямецкай адміністрацыі. Ужо з першых нумароў выданні выходзілі з ілюстрацыямі і фотаздымкамі, што сведчыць пра наяўнасць неабходнага абсталявання, тэхнікі і спецыялістаў.

Адным з беларускамоўных выданняў, якое выходзіла за межамі Беларусі, была газета «Раніца». Першы нумар яе выйшаў з друку 3 снежня 1939 г. у Берліне. Самі выдаўцы пазначылі выданне як беларуская тыднёвая газета. Напачатку памер газеты складаўся з чатырох старонак, часам два нумары аб'ядноўвалі, таму памер быў 8 старонак.

С. Жумар у сваім даследаванні пазначае прозвішчы галоўных рэдактараў «Раніцы» – гэта Ф. Акінчыц, М. Шкялёнак, В. Тумаш, Ст. Грынкевіч, Ст. Станкевіч. Неабходна сказаць пра неаднолькавую ступень іх удзелу ў выхадзе газеты, бо вопыт работы на пасадзе галоўнага рэдактара пералічаных асобаў быў розны.

Самі нямецкія прапагандысты на нарадах ацэньвалі беларускіх рэдактараў перыядычных выданняў вельмі невысока, падкрэслівалі непрафесіяналізм выдаўцоў: «Беларускія рэдактары ў супрацьлегласць рэдактарам з прыбалтыйскіх краінаў і іншых акупаваных раёнаў амаль без выключэння не з'яўляюцца спецыялістамі, а таму не маюць дастаткова вопыту, цяжкія на пад'ём, іх неабходна ўвесь час вучыць і настаўляць»⁵. У характарыстыцы яскрава падкрэсленае стаўленне да беларускіх супрацоўнікаў як да неадукаваных і недысцыплінаваных.

Адным з найбольш актыўных рэдактараў газеты «Раніца»

⁴ НАРБ, Ф. 510, воп. 1, спр. 65, л. 14.

⁵ НАРБ, Ф. 510, воп. 1, спр. 39, л. 140.

стаў Мікалай Восіпавіч Шкялёнак. Акрамя «Раніцы», ён быў рэдактарам «Беларускай газеты», бюлетэня «Беларуская карэспандэнцыя».

М. Шкялёнак з'яўляўся сябрам спецыяльна сфармаванай лектарскай рады аддзелу прэсы пад кантролем кіраўніка аддзелу прэсы. Рада займалася цэнзурай перыядычных выданняў, якія рыхтаваліся да друку на акупаванай тэрыторыі і па-за межамі Савецкага Саюза. Сярод сяброў рады былі і іншыя беларусы: «Служачыя ў адзеле прэсы беларусы, сярод іх працуючы ва ўсходнім бюро ў Берліне (імперскае міністэрства акупаваных усходніх абласцей) журналіст др. Шкялёнак, які з'яўляецца адначасова віцэ-прэзідэнтам Беларускай цэнтральнай рады, вядомая беларуская паэтка спадарыня Арсеньева, жонка кіраўніка Беларускай самааховы майора Кушала, а таксама высокакваліфікаваны журналіст Цыбулькін і лектар спадарыня Вінаградава»⁶. Ацэнка вынікаў цэнзуры лектарскай рады ажыццяўлялася пры дапамозе тэлефонных, тэлеграфных ці пісьмовых распараджэнняў. Мэтай пералічаных асобаў было «інфармаваць пра ўсе падзеі, якія могуць характарызаваць настрой насельніцтва»⁷, уплываць на масавую свядомасць чытачоў, падтрымліваць сувязь з акупантамі.

Іншы рэдактар «Раніцы» Станіслаў Сымонавіч Грынкевіч супрацоўнічаў таксама ў газетах «Беларускі работнік», «Беларускі студэнт». Неабходна адзначыць, што біяграфія Станіслава Грынкевіча для гісторыкаў складаная для вывучэння, бо іншы беларускі калабарант меў абсалютна такое ж імя і прозвішча. Архіўна-крымінальная справа іншага чалавека з прозвішчам Грынкевіч знаходзіцца ў архіве КДБ. Ён прымаў актыўны ўдзел у дзейнасці Беларускага нацыянальнага камітэту, Беларускай незалежнай партыі, стаў дэлегатам II Усебеларускага кангрэсу.

У дакументах архіву КДБ можна знайсці інфармацыю, што на допытах Ст. Грынкевіч распавядаў таксама і пра выданне газеты «Раніца»: «У якасці рэдактара «Раніцы» працавалі Мікалай Шкялёнак і Вітаўт Тумаш, а ў 1941 г. пасля іх выезду з

⁶ НАРБ, Ф. 510, воп. 1, спр. 65, л. 14.

⁷ Тамсама.

Берліна ў Беларусь, газету ўзначаліў Грынкевіч Станіслаў (мой цёзка)»⁸. Безумоўна, не выключана, што чалавек за кратамі мог прыдумаць сабе цёзку, каб адвесці ад сябе хоць частку віны. Згодна архіўна-крымінальнай справе, Ст. Грынкевіч у прыгаворы ад 18 траўня 1945 г. быў асуджаны на расстрэл з канфіскацыяй маёмасці⁹.

Адказы на допытах Ст. Грынкевіча дастаткова шырокія, даў, у прыватнасці, характарыстыку выданню «Раніца»: «У канцы 1939 года ў Берліне пад кіраўніцтвам Акінчыца пачала выходзіць беларуская нацыяналістычная газета «Раніца», у якой друкаваліся артыкулы з заклікамі да аб'яднання беларускіх нацыяналістаў у барацьбе супраць Савецкага Саюза»¹⁰. Нягледзячы на тое, што адкрытых заклікаў на старонках выдання да пачатку баявых дзеянняў супраць СССР не было, Ст. Грынкевіч ужо ў 1939 г. разумееў ролю газеты.

Выдаўцы «Раніцы» ў першым нумары самі азначылі кола чытачоў у Германіі: «Вайна Польшчы з Нямецчынай прычынілася між іншым, да таго, што лік беларусаў у гэтай апошняй раптоўна і значна павялічыўся. Сталася гэта, дзякуючы толькі таму, што польская армія замест трыумфальнага ўваходу ў Берлін – аб якім так галосна крычалі польскія генералы, павандравала ў табары для ваеннапалонных...»¹¹. Такім чынам, з пачаткам Другой сусветнай вайны было вырашана выдаваць газету для ваеннапалонных беларусаў, якія складалі частку ўзятага ў палон польскага войска.

Зразумела, інфармацыйны матэрыял газеты не быў аб'ектыўным. Ён дастаткова сур'ёзна кантраляваўся і адсочваўся нямецкім міністэрствам усходніх акупаваных абшараў. Адзел прапаганды даваў устаноўкі выдаўцам беларускамоўнай перыёдыкі, нямецкімі прапагандысцкімі органамі пазначаліся тэматычныя накірункі беларускамоўнай прэсы. Трэба заўважыць, што выдаўцы ўважліва прытрымліваліся нямецкіх тэзісаў, у

⁸ ЦА КДБ РБ, спр. 13107., т. 1., л. 84.

⁹ ЦА КДБ РБ, спр. 13107, т. 1., Л. 267.

¹⁰ ЦА КДБ РБ, спр. 13107, т. 1., Л. 84.

¹¹ Раніца. 1939. № 1.

дастатковай ступені асвятлялі іх у кожным нумары газет, якія выходзілі, як на тэрыторыі акупаванай Беларусі, так і за яе межамі.

Залагоджванне чытачоў было неабходным, каб газета мела попыт і яе чыталі, аднак пазначалася: «Аднаго дня вернемся на нашу Беларусь. Там мусіць ня знойдзем такога парадку, які тут пануе і таму кожны з Вас, пабачыўшы як жывуць на Захадзе Эўропы, павучыўшыся і выбраўшы з навучання лепшае, будзе на Беларусі яе будаўнічым»¹². Гэтыя сказы выдатна адлюстроўваюць пазіцыю аўтараў, якая нязменна прасочваецца на працягу ўсяго існавання выдання. Вельмі часта падкрэсліваўся ў артыкулах парадак немцаў, іх «вышэйшая» культура, якой беларусы павінны вучыцца і пераймаць. Канцэпцыя супрацьпастаўлення заходняга тыпа чалавека ўсходняму сваёй цывілізаванасцю – была часткай агульнай нямецкай ідэалогіі. Чытачы павінны былі паверыць у адметнасць немцаў, што тыя больш адукаваныя і мацнейшыя за іх, «сапраўдныя арыўцы».

Трэба адзначыць, што з першага нумара «Раніца» адзначалася адносна высокім узроўнем паліграфіі. Аднак у яе матэрыялах можна заўважыць шматлікія арфаграфічныя і пунктуацыйныя памылкі, якія дапускалі аўтары, прычым розныя артыкулы адрозніваліся большай ці меншай наяўнасцю памылак, што з'яўляецца сведчаннем як невысокага прафесійнага ўзроўню іх аўтараў, так і адсутнасці прафесійных карэктараў.

Першыя старонкі «Раніцы», як правіла, былі прысвечаныя вайне, асвятляліся баявыя дзеянні, часам нават з мапамі. Пры гэтым, да нападу на СССР негатыўнае стаўленне да Савецкага Саюза ў артыкулах адсутнічала.

Амаль з першых нумароў «Раніцы» пачалася праца па стварэнню культуры асобы Адольфа Гітлера. Актыўна друкаваліся прамовы Гітлера і хвалебныя артыкулы пра яго, напрыклад: «Адольф Гітлер зьявіўся тым чалавекам, каторы выяўляе волю ўсяго народу, каторы вядзе яго да сьветлай будучыні. У сучасны мамэнт Нямецчына ўяўляе сабой непераможную сілу, угрунтаваную на нацыянальнай і ідэолёгічнай скансалідаванасці

¹² Раніца. 1939. № 1.

ўсяго нямецкага грамадства»¹³.

Апошнія нумары «Раніцы» ў 1945 г. таксама, як і першыя, вельмі актыўна выкарыстоўвалі вобраз фюрэра. Друкаваліся яго прамовы: «Фюрэр да нямецкага народу»¹⁴, «Крызіс будзе пераможаны! (Прамова Фюрэра ў 12 гадавіну пераняцця ўлады)»¹⁵, дзе нават 4 лютага 1945 г. Адольф Гітлер не пагаджаўся з паразай: «Мы вытрымаем і гэтую бяду. Таксама ў гэтым баі перамога не Аз'ячына, але Эўропа, – на чале яе тая нацыя, якая 1,5 тысячы гадоў прадстаўляла і будзе прадстаўляць Эўропу як перадавая сіла супроць Усходу – Вялікая Нямецчына і нямецкі народ».

З пачаткам баявых дзеянняў супраць Савецкага Саюза цалкам станоўчаму вобразу Гітлера супрацьпастаўляўся цалкам адмоўны вобраз Сталіна. Яскравая крытыка сталінізму павінна была падтрымліваць ідэю пра «абранасць» нямецкай нацыі, якая быццам бы нясе вызваленне беларускаму народу. Пачалі з'яўляцца такія артыкулы, як «Дыктатура Сталіна»¹⁶, дзе актыўна крытыкаваўся культ яго асобы і наогул савецкі лад жыцця.

У нумары ад 30.06.1941 г. паведамлялася пра напад Германіі на Савецкі Саюз. На першай старонцы газеты быў артыкул пад назвай: «Вайна з Масквой»: «22.06 у 5.30 гадзін раніцы пачалася вайна між Нямецчынай, Румыніяй, Фінляндыяй і Італіяй, з аднаго боку, і бальшавіцкай Расіяй – з другога»¹⁷. На пачатку баявых дзеянняў статыстычныя дадзеныя актыўна выкарыстоўваліся, з энтузіязмам апісваліся новыя перамогі немцаў, друкаваліся артыкулы кшталту: «Як была зламана Смаленская запора?»¹⁸, «Перамога пад Кіевам»¹⁹, «Новы разгром савецкай арміі»²⁰ і г. д.

Выдаўцы «Раніцы» шырока выкарыстоўвалі нямецкія

¹³ Раніца. 1939. № 3.

¹⁴ Раніца. 1945. № 2.

¹⁵ Раніца. 1945. № 10.

¹⁶ Раніца. 1941. № 16.

¹⁷ Раніца. 1941. № 13.

¹⁸ Раніца. 1941. № 17-18.

¹⁹ Раніца. 1941. № 22-23.

²⁰ Раніца. 1941. № 24.

статыстычныя даныя аб ходзе Другой сусветнай вайны, падкрэслівалі ўдалы ход баявых дзеянняў. Напрыклад, у першым нумары гаварылася: «... паводле даных ад 30.09.1939 паведамляем наступнае: забітых 10572 чалавек, раненых 30322 і прапаўшых без вестак 3404 асобы (падкрэсліваецца невялікая колькасць страт нямецкіх салдат), у той час, калі 649000 палонных прыступіла да паходу ў Берлін». Тыповымі былі артыкулы, кшталту «Непераможная Нямеччына»²¹. З нумара ў нумар вялася рубрыка «Весткі з фронту», дзе адзначаліся перамогі немцаў.

Аднак ужо з восені 1942 г. і асабліва пасля разгрому нямецкай арміі пад Сталінградам ў лютым 1943 г. на старонках выдання статыстыка нямецкіх страт ужо не друкуецца. У генералітэце нямецкай арміі пачалі разумець непазбежнасць краху вайны з СССР. Змяніўся і тон прапаганды. Замест гэтага на першым плане прапаганды акупантаў з'яўляецца перспектыва развіцця пад г. зв. цывілізатарскім кіраўніцтвам Германіі.

Апісанне паразаў немцаў прапускалася, не ўдакладнялася больш колькасць падбітых танкаў ці самалётаў. Выдаўцы «Раніцы» ўсімі магчымымі сродкамі падтрымлівалі тэзіс «непераможнай» Германіі. Газета для ваеннапалонных і остарбайгараў, як арганічная частка прапагандысцкай сістэмы, павінна была падтрымліваць настроі магчымай перамогі. Нават у 1945 г. першыя старонкі «Раніцы» пачыналіся артыкуламі кшталту «Перамога будзе за намі!»²² ці «Моцны ўдар нямецкага лётніцтва»²³, дзе выдаўцы актыўна тлумачылі чытачам пра абавязковую перамогу немцаў, пра часовыя змены на фронце, а ваенная статыстыка ўжо распавядала пра вялізныя страты праціўнікаў, пры гэтым прапускала страты Германіі: «Баі, якія трываюць цяпер ў Польшчы», — гаварылася ў «Раніцы», — «вядуцца ўласна за выйграш часу, але не за той або іншы кавалак тэрыторыі. Немцы вядуць змаганьне не за тое, каб абавязкова ўтрымаць у сваіх руках, прынамсі, Радам, Кельцы або які іншы горад. Важным з'яўляецца захаваць цэласць фронту

²¹ Раніца. 1939. № 3.

²² Раніца. 1945. № 12.

²³ Раніца. 1945. № 1.

або ў выпадку яго пералому як найхутчэй аднавіць яго. Аб зацятасці нямецкага супраціву сьветчаць першыя пададзеныя лічбы стратаў Саветаў. За першыя дні баёў немцы зьнішчылі або унерухомілі 1000 савецкіх танкаў, што адпавядае ўзбраеньню шасьцёх бальшавіцкіх танкавых карпусоў»²⁴.

На прыкладзе нямецкай статыстыкі баявых дзеянняў можна прасачыць, што тэндэнцыя развіцця прапагандысцкай справы акупацыйнай нямецкай улады на Беларусі цалкам залежала ад паспяховасці ваенных кампаній вермахта на Усходнім фронце. Так, у 1941 г., зыходзячы з дактрыны «маланкавай вайны», немцы не ішлі далей за абвяшчэнне тыповых лозунгаў антысавецкага характару. Толькі з таго часу, як стала відавочным, што вайна супраць СССР набыла доўгатэрміновы характар, роля прапаганды ў фармаванні настрою грамадства рэзка ўзрасла.

Адзін з асноўных даследчыкаў перыядычных выданняў часоў Другой сусветнай вайны С. У. Жумар у сваёй кнізе «Бібліяграфія акупацыйных перыядычных выданняў»²⁵ пазначае, што ўсяго з 3 снежня 1939 г. па 1945 г. выйшла 233 нумары «Раніцы». Аднак цяпер з удакладненнем колькасці беларускамоўных акупацыйных перыядычных выданняў на Беларусі (папоўніліся архівы і бібліятэка навукова-адукацыйнага цэнтру імя Ф. Скарыны) можна сцвярджаць, што 18 сакавіка 1945 г. выйшаў з друку 234-ы нумар «Раніцы», а 21 сакавіка 1945 г. – 235-ы. Апошні вядомы нумар выдання пазначаецца № 15 за 1945 г. і 235 парадкавым нумарам газеты. Аднак сярод матэрыялаў «Раніцы» няма звестак пра тое, што на гэтым нумары дзейнасць газеты спыняецца. Зразумела, што «Раніца» спыніла сваё існаванне з канцом вайны, аднак цяпер можна сцвярджаць, што было выдадзена не менш за 235 нумароў, бо дакладна не вядомая дата апошняга выхаду з друку беларускамоўнай акупацыйнай газеты.

Нягледзячы на тое, што газета «Раніца» выдавалася ў Берліне, некаторая частка накладу трапляла на акупаваную тэрыторыю Беларусі. Даклад намесніка начальніка 11 аддзела БШПР І.

²⁴ Раніца. 1945. № 6.

²⁵ Жумарь С. В. Библиография оккупационных периодических изданий, выходивших на территории Беларуси в 1941-1944 г. Минск, 1995. С. 19.

Краўчанкі ад 27.01.1943 г. дакладна апісвае сітуацыю ў Менску, у дакуменце пералічаныя перыядычныя выданні, якія шырока распаўсюджваюцца ў горадзе: «Нямецкія ўлады прыдаюць пытанням прапаганды вельмі важнае значэнне. Для адурачвання насельніцтва акупаванай Беларусі немцы выдаюць у Менску шэраг газет і часопісаў»²⁶. Сярод пералічаных выданняў «Беларуская газета», «Новы шлях», «Беларускі голас», «Баранавіцкая газета», «Бярэзінская газета», «Голас вёскі», «Новая дарога» і «Раніца». Аўтар даклада пазначае: «Раніца» выдаецца адзін раз у тыдзень у Берліне, Берліншліхфахштрасе, 34»²⁷. Такім чынам, даклад І. Краўчанкі сведчыць пра распаўсюджванне газеты «Раніца» ў Менску, але пра дакладную колькасць нумароў, якія даходзілі да Беларусі, выснову рабіць складана.

Недзе з пачатку 1943 г., па меркаванню А.Вініцкага,²⁸ пачала выходзіць іншая беларуская эмігранцкая газета ў Берліне – «Беларускі Работнік». С. Жумар²⁹ у сваёй працы «Бібліяграфія акупацыйных перыядычных выданняў» лічыць, што газета выходзіла з чэрвеня 1943 г. па лістапад 1944 г. Гэта быў адмысловы тыднёвік для новапрывезеных у Германію беларускіх працоўных, гэтак званых «остарбайтэраў».

З’яўленне гэтай газеты было звязана з вядзеннем прапаганды сярод вялікай колькасці беларусаў, якія апынуліся у Германіі ў якасці працоўнай сілы. Выданне мела кампіляцыйны характар. «Беларускі Работнік» змяшчаў цэлы шэраг перадрукаваных артыкулаў і рубрык. Напрыклад, паўтараліся такія рубрыкі «Раніцы», як «Ці ведама вам?», «З тэатру вайны», «Весткі з Беларусі», «З усяго свету», «Адусюль пакрысе» і інш. Нягледзячы на тое, што большасць артыкулаў друкавалася без подпісаў аўтараў, па стылю мовы і блізкай тэматыцы бачна, што іх аўтары тыя ж, што і газеты «Раніца».

Асаблівасцю выдання стала яго накіраванасць на працоўных-беларусаў у Германіі. Амаль у кожным нумары «Беларускага

²⁶ НАРБ, ф. 510, воп. 1, спр. 53, л. 196.

²⁷ Тамсама.

²⁸ Вініцкі А. Матар`ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939-1951 гадох. Мн., 1994. С. 12.

²⁹ Жумарь С. Библиография оккупационных периодических изданий ... С. 9.

работніка» друкаваліся спецыяльныя артыкулы для остарбайтэраў, якія з мэтай прапаганды распавядалі пра выдатныя ўмовы працы і неблагія грошы беларусаў у Германіі. Чытачы павінны былі паверыць, што нямецкая ўлада, а асабліва Адольф Гітлер, беражэ і цэніць іх працу, ахоўвае і дапамагае. Напрыклад, артыкул пад назвай «Новая эра ў жыцці ўсходніх работнікаў» канчаўся словамі: «Нямеччына прыняла на сябе гэты абавязак апекі ў перакананні, што па справядлівасці належыцца гэтым людзям ня толькі надзея на будучыню, а і цяпер, калі яны ўсе свае сілы і натугі злажылі дзеля мэты супольнага змаганьня, супольную і роўную долю ў гэтых цяжкіх часох»³⁰. Актыўная прапаганда ідэалогіі нацызму была неабходнасцю ў 1944 г., бо остарбайтэры ўсе больш і больш верылі ў перамогу Савецкага Саюза.

Асабліва яскравымі і ўражваючымі сталі шматлікія фотаздымкі шчаслівых людзей каля станкоў, у сельскай гаспадарцы, на адпачынку. Напрыклад, у газеце «Беларускі работнік» ад 23 красавіка 1944 г. змешчаная фотахроніка пад назвай «Беларускія работнікі ў Нямеччыне». Фотаздымкі дапаўняліся каментарамі пра выдатныя ўмовы адпачынку і побыту, напрыклад, «Беларускія работнікі ўва ўмыванні», «Пасля працы беларускія работнікі атрымліваюць сваю частку цыгарэтаў», «Нашыя работнікі ў часе пасадкі на амнібус» і г. д. Ужыванне шматлікіх фотаздымкаў працоўных стала адной з асаблівасцяў выдання і асноўным шляхам прапаганды ідэі, што беларусы ў Германіі з'яўляюцца выключна працоўнай сілай.

На старонках «Беларускага работніка» яскрава прасочваецца ідэя пра беларускую нацыю як сялянскую, працоўную, вясковую. Вялікі аповед пра дзяўчат пад назвай «Беларускія дзяўчаты» дапаўняўся фотаздымкамі вясковых дзяўчат у працоўнай вопратцы, з хустачкамі і змяшчаў словы: «Дарма, што яе стан не такі стройны, як у выпешчанай гарадчанкі, а убёры не заўсёды цяпер бліскучыя. Пад ейнаю зрэбнаю сукенкаю б'еца сэрца гарачае і палкае»³¹.

Прапаганда нямецкай улады актыўна падмацоўвалася

³⁰ Беларускі работнік. 1944. № 15-16.

³¹ Беларускі работнік. 1944. №15-16.

шматлікай крытыкай савецкага ладу жыцця. Прыкладамі могуць быць артыкулы «Стаханаў і ягоны рух»³², дзе выдаўцы сцвярджаюць, што адносіны да працоўных у Савецкім Саюзе нашмат горшыя, «Двудушнасьць Сталіна»³³, успаміны былых вязняў сталінскіх лагераў, такіх як Ул. Клішэвіч «На Калыме»³⁴ і інш. «Звычайная практыка савецкай ўлады гэткая: выціснуць з чалавека ўсё, што толькі можна, а пасля танна ад яго адкараскацца...Бальшавікі ня лічыліся, ня лічацца і ніколі ня будуць лічыцца з народам. Іхны кліч: «Узяць усё і ня даць нічога»³⁵ – пісалі аўтары «Беларускага работніка».

Трэба заўважыць, што «Беларускі работнік» выходзіў не перыядычна. Выданне рыхтавалася да друку рэдакцыяй «Раніцы», галоўнымі рэдактарамі былі Мікалай Шкялёнак, Станіслаў Грынкевіч³⁶.

На аснове архіўных матэрыялаў³⁷ можна весці гаворку пра актыўную рэкламную кампанію газеты «Беларускі работнік». У тыпаграфіі былі надрукаваныя спецыяльныя ўлёткі з рэкламай выдання. Можна меркаваць пра пашыраную і спланаваную кампанію для новых падпісчыкаў «Беларускага работніка», бо такія ўлёткі з тэкстамі пра газету былі выкарыстаныя ў якасці чарнавікоў працаўнікамі рэдакцыі Саюза беларускай моладзі. Рэклама была пабудаваная даволі прафесійна, кожны сказ пачынаўся з назвы газеты:

«Беларускі Работнік» стала прыносіць апошнія весткі з усяго сьвету.

«Беларускі Работнік» падае таксама весткі з Бацькаўшчыны.

«Беларускі Работнік» – утрымлівае сувязь паміж беларускімі работнікамі ў Нямецчыне і зьмяшчае важнейшыя распараджэньні нямецкіх уладаў аб праўным і матар’яльным становішчы

³² Беларускі работнік. 1944. № 22.

³³ Беларускі работнік. 1944. № 15-16.

³⁴ Беларускі работнік. 1944. № 20.

³⁵ Беларускі работнік. 1944. № 22.

³⁶ Жумарь С. Библиография оккупационных периодических изданий. С. 9.

³⁷ НАРБ, Ф. 385, воп. 2, спр. 13, л. 57, 58.

беларускіх работнікаў.

«Беларускі Работнік» – мае сваіх сталых карэспандэнтаў ува ўсіх буйнейшых цэнтрах Нямеччыны, дзе знаходзяцца беларускія работнікі»³⁸.

Далей падаваўся прыклад паштовай карткі, якую трэба было запоўніць на нямецкай мове. Газета каштавала 2 маркі 78 пфенінгаў на 3 месяцы з перасылкай. Рэклама падкрэслівала, што грошы за выданне трэба было плаціць на пошце па запатрабаванню, не высылаючы іх у рэдакцыю ці адміністрацыю.

У Германіі выходзілі і іншыя перыядычныя выданні на беларускай мове. Неабходна падкрэсліць, што прэса беларускіх калабарантаў была разнастайнай па тэматыцы, мела розныя наклады і розныя мэты.

Значнае месца ў беларускамоўнай перыёдыцы адводзілася краязнаўчым матэрыялам. На старонках газет «Раніца» і «Беларускі работнік» змяшчаліся артыкулы пра Беларусь, яе гарады, становішча і меркаванні пра будучыню. З нумару ў нумар выданні друкавалі краязнаўчыя даследаванні, кшталту, «Што трэба ведаць кожнаму беларусу пра сваю бацькаўшчыну»³⁹, «Нарач – найбольшае возера Беларусі»⁴⁰, «Пінск – сталіца нашага заходняга Палесься»⁴¹, «Крыху пра Нясьвіж»⁴² і іншыя. Сістэматычна вяліся рубрыкі «Беларуская хроніка» і «Пазнайма свае месцы», «3 гісторыі».

Час ад часу з'яўляліся на старонках выданняў і артыкулы па гісторыі Беларусі ў выглядзе канспектаў лекцый. Так, у 1943 г. «Раніца» (№ 45-46) надрукавала «Гісторыю Беларусі ў расказах В. Будзіловіча», шэраг гэтых артыкулаў быў перадрукаваны ў некаторых нумарах «Беларускага работніка» за 1944 г., а таксама ў № 4-6 часопіса «Жыве Беларусь»⁴³ за 1944 г.

Выдаўцы «Раніцы» пазначалі: «Ідучы насустрач піянерам

³⁸ НАРБ, Ф. 385, воп. 2, спр. 13, л. 57, 58.

³⁹ Раніца. 1939. №3.

⁴⁰ Раніца. 1940. №10.

⁴¹ Беларускі работнік. № 18.

⁴² Беларускі работнік. № 23.

⁴³НАРБ, Ф. 385. воп. 2, спр. 13, л. 101.

нашага адраджэння – беларускаму настаўніцтву, мы здэцыдавалі зьвярнуцца да ведамых нам беларускіх педагогаў-гісторыкаў, і на гэта атрымалі ад спадара Васіля Будзіловіча апрацаванне нашай гісторыі, якое бязсумліўна будзе з вялікай карысцьцяй служыць узгадаванню нашай моладзі»⁴⁴. В. Будзіловіч ў сваёй «Гісторыі Беларусі» выдзяляў параграфы з наступнымі назвамі: «Мы – беларусы, а наша Бацькаўшчына – Беларусь», «Беларускія княствы, жыццё і іх парадак», «Полацкія князі», «Асветнікі Беларусі» і г. д. У № 4-6 за 1944 г. сустрэкаецца перадрук «Апавяданняў з гісторыі Беларусі».

Выдаўцы газет і часопісаў часта звярталіся да нацыянальных пачуццяў чытачоў праз паэзію, друкавалі біяграфіі і творы розных паэтаў і пісьменнікаў, такіх, як Ю. Віцьбіч, А. Гарун, Л. Геніюш, Н. Арсеньева, А. Салавей, Я. Купала і інш. Дастаткова характэрнай з'явай былі спасылкі і артыкулы па беларускай літаратуры 19 – пачатку 20 ст. Прыкладам можа быць зварот да жыцця і творчасці М. Багдановіча.

У час Другой сусветнай вайны немцы арганізавалі разнастайныя прапагандысцкія курсы для прадстаўнікоў акупаваных народаў, у тым ліку такое навучанне было арганізавана для былых грамадзян СССР. Нямецкія прапагандысты лічылі экскурсіі, паездкі і курсы ў Германіі выдатнай вуснай агітацыяй: «Як найбольш дзейнай і лепшай нямецкай прапагандай, сыходзячы з атрыманых паведамленняў, з'яўляецца накіраванне падабраных сялян і працоўных у рэйх»⁴⁵ (З данясення СД № 39). Курсантамі звычайна маглі стаць супрацоўнікі адміністрацыі акупаваных тэрыторый, мясцовая інтэлігенцыя, як правіла, настаўнікі, перакладчыкі, журналісты, працоўныя, сяляне і г. д. Матэрыяламі для акупацыйных выданняў маглі стаць спецыяльна падрыхтаваныя прапагандысцкія артыкулы ў выглядзе ўспамінаў і ўражанняў удзельнікаў паездак у Германію.

Нямецкія ўлады неаднаразова загадвалі выдаўцам перыядыкі выкарыстоўваць уражанні і ўспаміны ў выданнях:

⁴⁴ Раніца. 1943. №45.

⁴⁵ НАРБ, ф. 510, воп. 1, спр. 56. Л. 1.

«Удзельнікі экскурсій у Германію ў прапагандысцкіх адносінах выкарыстоўваліся як мага больш шырока. Атрыманья ўражанні былі апублікаваныя ў шматлікіх газетных артыкулах»⁴⁶. Такім чынам, метады нямецкіх спецслужбаў былі шырокія і разнастайныя, аднак у большасці выпадкаў успрымаліся беларусамі як хлусня акупантаў.

Менавіта слухачы прапагандысцкіх курсаў у Германіі мелі магчымасць выдаваць часопіс на беларускай мове пад назвай «Беларускі студэнт». Усяго выйшла друкам два нумара выдання. Дакладны час выхаду нумароў «Беларускага студэнта» пазначаны ў кнізе Вітаўта і Зоры Кіпель «Бібліяграфія беларускага друку на Захадзе: Часопісы, газэты»⁴⁷, дзе першы нумар выдання датуецца вераснем 1942 г., а другі – лістападам 1942 г.

Дастаткова складана дакладна ўстанавіць датыроўку першага нумара часопісу «Беларускі студэнт», бо на старонках выдання пазначаны толькі 1942 г. (№ 1, № 2) без удакладнення месяца. Час выхаду першага нумару «Беларускага студэнта» можна пазначыць, абапіраючыся на аб'яву з правіламі паступлення ва універсітэт. У часопісе пададзены тэрмін прыёму дакументаў, які пачынаўся 20 кастрычніка 1942 г. і працягваўся да 10 лістапада 1942 г. Дадзеная інфармацыя дазваляе зрабіць выснову, што першы нумар часопісу «Беларускі студэнт» выйшаў з друку не пазней кастрычніка 1942. Матэрыялы другога нумару «Беларускага студэнта» нават ускосна не дазваляюць даследчыку пазначыць дакладны час выхаду.

Часопіс друкаваўся на рататары лацінскім шрыфтам, месца выхаду перыядычнага выдання дакладна пазначана на вокладцы – г. Берлін. Артыкул «Ад рэдакцыі» ў першым нумары распавядае чытачам пра арганізацыю, якая падрыхтавала часопіс: «Ад некаторага часу пры Берлінскім Адзеле Беларускага камітэту студэнтаў у Нямеччыне паўстала студэнцкая секцыя, мэтай якой з'яўляецца цяснейшая арганізацыйная лучнасць беларускага студэнцтва ў Нямеччыне»⁴⁸. Сярод прозвішчаў

⁴⁶ НАРБ, ф. 510, воп. 1, спр. 56, л. 2.

⁴⁷ Кіпель В., Кіпель З. Бібліяграфія беларускага друку на Захадзе: Часопісы, газэты. Нью-Йорк: Беларускі інстытут навукі й мастацтва, 2004. С. 21.

выдаўцоў «Беларускага студэнта» пазначаецца старшыня студэнцкай секцыі – Валянціна Жукоўская і сакратар – Станіслаў Грынкевіч. У часопісе няма подпісаў аўтараў артыкулаў (часам сустракаюцца толькі псеўданімы), таму іншыя прозвішчы асобаў, якія мелі дачыненне да выдання «Беларускага студэнта» назваць немагчыма.

Тэматыка часопіса звязана з гісторыяй беларускага студэнцтва, менавіта дадзенае пытанне разглядаецца ў такіх артыкулах, як «Шляхам Скарыны»⁴⁹, «Пачатак беларускае студэнцкае прэсы»⁵⁰, «Роля студэнцтва ў грамадска-суспольным жыцці»⁵¹. Асабліваасцю «Беларускага студэнта» можна лічыць абсалютнае ігнараванне на старонках часопісу ваеннага пытання. Магчыма, накіраванасць аўтараў на справы студэнцтва, а не пытанні прапаганды ідэалогіі, стала прычынай непрацяглага існавання выдання.

Артыкул «Беларусіка ў берлінскіх бібліятэках»⁵² інфармуе чытачоў пра зборы кніг, якія распаўсюджаюць пра Беларусь. Аўтар падпісаўся псеўданімам Максім Кніжны, у сваім артыкуле ён зрабіў агляд асноўных бібліятэчных збораў Берліна на 1942 г. Асабліва багатая беларускія матэрыялы знаходзіліся ў Прускай дзяржаўнай бібліятэцы, Універсітэцкай бібліятэцы ў Берліне. Цікаваасць для даследчыкаў маглі ўяўляць сховішчы Бібліятэкі Славянскага інстытута і Бібліятэкі нямецкага навуковага інстытута. Максім Кніжны падкрэсліваў, што звычайна кнігі па гісторыі, этнаграфіі і культуры беларускай зямлі канца 19 – пачатку 20 ст. на рускай ці польскай мовах.

«Дзённік загадаў» і «Вучэбны лісток» пачалі выдаваць у Менску, аднак апошнія нумары давялося рыхтаваць да друку ўжо за мяжой Беларусі, што было абумоўлена вызваленнем Менска. Часопісы скончылі сваё існаванне ў г. Трапаў (сучасная Апава, Чэхія)⁵³.

⁴⁸ Беларускі студэнт. 1942. № 1. С. 2.

⁴⁹ Беларускі студэнт. 1942. № 1. С. 9.

⁵⁰ Беларускі студэнт. 1942. № 2. С. 3-4.

⁵¹ Беларускі студэнт. 1942. № 1. С. 2-6.

⁵² Беларускі студэнт. 1942. № 2. С. 7-10.

Часопіс «Дзённік загадаў» складаўся з пранумараваных загадаў шэфа кіруючага штабу СБМ М. Ганько. Выданне з'яўляецца важнай гістарычнай крыніцай дзейнасці арганізацыі СБМ, бо на сваіх старонках змяшчаў не толькі дакументы справаводства, аднак яшчэ і дакладна распісаная службовыя ступені, функцыі кожнай пасады, схемы іерархіі арганізацыі. Часопіс распаўсюджваўся не толькі на тэрыторыі Беларусі, нават калі выходзіў у Менску, бо інфармацыя пра дзейнасць СБМ датычыла і актывістаў, якія дзейнічалі ў Германіі. Напрыклад, у нумары 4 за 1944 г. у Загадзе № 23 з нагоды 25 сакавіка актывісты атрымоўвалі павышэнне ад М. Ганько: «за добрую службу авансую: 1) правадніка Гэнрыка Барановіча кіраўніка Працоўнае Групу СБМ у Нямецчыне на старшага правадніка»⁵⁴.

Цікавым сродкам папаўнення шэрагаў супрацоўнікаў з немцамі стаў спіс здраднікаў, ганьба павінна была маральна ўтрымліваць арганізацыі калабарантаў, аднак у 1944 г. людзей на баку нацыстаў стала цяжка трымаць, бо яны ўжо не верылі ў перамогу Германіі. Часопіс СБМ «Дзённік загадаў» змяшчаў Загад № 8 шэфа Кіруючага Штаба М. Ганько ад 19 студзеня 1944 г., дзе пералічваліся прозвішчы 10 чалавек, якія на думку выдаўцоў «ганебна перайшлі на бок ворага»: «Гэткія людзі, як Цыкуноў, Швядэнка, Бабкоў, Фралоў, Каляда толькі дзякуючы Саюзу Беларускае Моладзі захавалі сваё жыццё, сталіся людзьмі, атрымалі ганаровыя становішчы. За гэта яны адплаціліся чорнай няўдзячнасцю»⁵⁵.

Артыкулы падобнага кшталту пра масавы пераход сяброў Саюза беларускай моладзі на бок партызанаў сведчаць пра актыўную працу па дыскрэдытацыі арганізацыі калабарантаў савецкім падполлем. Савецкім прапагандыстам неабходна было змагацца з дзейнасцю СБМ, бо акупанты стварылі арганізацыю для вярбоўкі працоўнай сілы ў Германію, а таксама планавалі выкарыстаць саюз у якасці крыніцы пры фармаванні ваенна-

⁵³ Жумар С. В. Библиография оккупационных периодических изданий... С. 12.

⁵⁴ НАРБ, Ф. 385, воп. 3, спр. 8, л. 34.

⁵⁵ НАРБ, Ф. 385, воп. 3 спр. 8, л. 5.

дапаможных і паліцэйскіх фармаванняў. Немцы намагаліся цвёрда трымаць арганізацыю, была ўведзеная ўніформа, званні, знакі адрознення, каб падкрэсліць прынцып фюрэрства СБМ і падняць аўтарытэт арганізацыі. Аднак пад уплывам перамогаў Чырвонай Арміі, а таксама савецкай прапагандысцкай дзейнасці, многія сябры СБМ пераходзілі на бок партызан.

«Вучэбны лісток» таксама меў практычныя інструкцыі для акруговых кіраўнікоў СБМ. Спецыяльны дадатак часопіса № 3 за 1944 г. прысвечаны святкаванню 25 сакавіка з дакладнымі загадамі па правядзенню мерапрыемства. Акрамя тэкстаў песняў, цытатаў з твораў беларускіх класікаў і беларускіх нацыстаў даваліся непасрэдна інструкцыі: «Пасля ранішніка юнакі і юначкі арганізаваным парадкам маршыруюць у калёнах, з юнацкімі песнямі, ува ўніформах, з нацыянальным сьцягам, праз галоўную вуліцу свайго населенага пункту⁵⁶» – гаварылася ў часопісе «Вучэбны лісток».

Яшчэ адзін часопіс СБМ «Жыве Беларусь!» выходзіў з чэрвеня 1943 г. па жнівень 1944 г. Выдавец часопіса пазначаны ў кожным нумары – шэф Кіруючага штабу Саюза беларускай моладзі М. Ганько, рэдактарам пазначаны Ул. Кушаль, а ў № 4 за красавік 1944 г. – Р. Нарушэвіч. Змена месца выхаду часопіса была звязана з наступальнай аперацыяй Чырвонай Арміі. Калабаранты былі вымушаныя выехаць з тэрыторыі Беларусі разам са сваімі арганізацыямі і выданнямі, аднак дзейнасць іх за мяжой пад канец вайны не была актыўнай.

У № 1 часопіса «Жыве Беларусь!» змешчаны прывітальны ліст Генеральнага камісара В. Кубэ, у якім выдатна акрэсленая мэта выдання: «Часопіс павінен у добра прадуманых артыкулах выражаць супольны скарб ідэяў кадраў кіраўнікоў і быць для беларускае моладзі зброяй у змаганьні супроць бальшавізму і жыдоўства. У ім павінен выражацца здаровы дух моладзі Новай Эўропы і культывавацца сувязь і вернасць да нямецкага народу і да Правадыра Адольфа Гітлера. Разам з гэтым, зьместам новага часопісу павінна быць любасць да беларускае Бацькаўшчыны і

⁵⁶ НАРБ, Ф. 385, воп. 1, спр. 12, а. 2.

Беларускага народу»⁵⁷. У дадзенай цытаце выдатна адлюстраваны метады нацыстаў выкарыстоўваць нацыянальную ідэю, каб падпарадкоўваць народы. Часопіс «Жыве Беларусь!» павінен быў фармаваць паслухмяных сяброў арганізацыі СБМ, якія будуць служыць рэйху. Выданне фармавала ў чытачоў светаўспрыманне ў рамках ідэалогіі нацыстаў з культу асобы А. Гітлера, ідэямі пра Новую Эўропу, нянавісць да яўрэяў і г. д.

Моладзь СБМ пры дапамозе нацыянальнай ідэі павінна была паверыць у пастулаты нацызму, таму акрамя навінаў з дзейнасці арганізацыі, публікаваліся артыкулы па беларускай гісторыі і літаратуры. Напрыклад, «Апавяданні з гісторыі Беларусі» В. Будзіловіча, якія былі надрукаваныя на старонках «Раніцы» і «Беларускага работніка», з'явіліся і ў часопісе «Жыве Беларусь!» у № 1-3 за 1944 г.

Самі немцы давалі не цалкам станоўчую характарыстыку выдання, у дакладах ваенных прапагандыстаў пазначаецца: «Часопісу для моладзі «Жыве Беларусь!» патрэбны пастаянны ўплыў нямецкіх інстанцый дзеля таго, каб у будучым дзейнічаць больш дысцыплінавана»⁵⁸. З паведамлення можна зрабіць выснову пра недастатковы, на думку нямецкіх прапагандыстаў, уплыў часопіса на чытачоў. Больш таго, усебаковы кантроль з боку акупацыйных уладаў прымушаў выдаўцоў перыёдыкі ўвесь час прытрымлівацца неабходных межаў у тэматыцы артыкулаў і накіраванасці газеты ці часопіса.

Акрамя «Раніцы» і «Беларускага работніка» ў Берліне (а пасля ў Плаўне (Саксонія) выходзіў яшчэ і часопіс «Малады змагар», выйшла толькі 5 нумароў выдання. «Малады змагар» выдавала працоўная група СБМ у Берліне з мая 1944 па снежань 1944 г.⁵⁹ Выданне рыхтавалася працоўнай групай Саюза беларускай моладзі.

Цікавым перыядычным выданнем стаў часопіс «За незалежнасць!», які быў прызначаны для ваеннаслужачых 30

⁵⁷ Жыве Беларусь! 1943. № 1.

⁵⁸ НАРБ, ф. 510, воп. 1, спр. 65, л. 20.

⁵⁹ Жумарь С. Библиография оккупационных периодических изданий ... С. 15.

дывізіі СС (1 Беларускай) і выходзіў са студзеня па красавік 1945 г. у г. Гіршаў (Германія)⁶⁰. Выданне заклікала не баяцца смерці, фармавала у падсвядомасці чытачоў вобраз ворагаў: «У нас толькі адзін вораг: гэта бальшавіцкая Масква. Іншыя нам ня страшны. (З прадмовы Прэзідэнта БЦР Р. Астроўскага да жаўнераў 1-ай Беларускай Грэнадэрскай Дывізіі СС 25 сакавіка 1945 г.)⁶¹. Пад канец вайны важна было для выдання падтрымліваць веру калабарантаў у перамогу Германіі, фармаваць самаахвярнасць, нават настройваць людзей загінуць без страху. Артыкул «Будзь гатовы», падпісаны аўтарам У. Снапом, звяртаецца да чытачоў: «Ня думайма сёння самі аб сабе. Для нас сёння, апроча Бацькаўшчыны, не павінна нічога існаваць. Бо калі мы ў гэтай вайне не здабудзем нашай Бацькаўшчыны, тады на вякі застанёмся нявольнікамі, якіх будзе душыць чужынец жыд ці азіят. Наша сьмерць у барацьбе за свабоду, якая прынесе нашай краіне незалежнасць, ёсць нішто ў параўнаньні з тым шчасьцем, якім зацввіце наша краіна пасля нашай перамогі»⁶². Выкарыстоўваючы метады абяцанняў пра шчаслівую будучыню і ідэю незалежнасці радзімы, У. Сноп заклікаў вайскоўцаў 30 дывізіі СС працягваць барацьбу ў шэрагах вайсковага фармавання.

Яшчэ да нападу на СССР нямецкімі службамі з мэтай прапаганды былі падрыхтаваныя выданні і лістоўкі на мовах народаў Савецкага Саюза. Такім часопісам на беларускай мове стала выданне «Перамога». С. Жумар⁶³ выказвае меркаванне, што гэты часопіс мог быць падрыхтаваны ва Усходняй Прусіі.

У канцы вайны аналітычныя паведамленні нямецкіх прапагандыстаў змяшчалі цікавую інфармацыю пра неэфектыўнасць агітацыі: «Уздзеянне на насельніцтва цяжка аданіць, – пазначалася ў дакладзе кіраўніка аддзела прэсы на пасяджэнні абласных рэфэрэнтаў прапаганды, – бо вялікую цікавасць людзей да пакупкі газет можна патлумачыць часткова неабходнасцю насельніцтва ў паперы для курэння (некаторыя выданні можна

⁶⁰ Жумарь С. Оккупационная периодическая печать... С. 201.

⁶¹ За незалежнасць! 1945. № 4.

⁶² За незалежнасць! 1945. № 4.

⁶³ Жумарь С. Оккупационная периодическая печать ... С. 19.

было б выдаваць трохкратным накладам), пра што можа сведчыць таксама і той факт, што газеты падзяляюцца на «жорсткія» і «мяккія», у залежнасці ад прыдатнасці для курэння»⁶⁴. З дадзенага прыкладу выкарыстання прэсы можна зрабіць выснову пра слабае ўздзеянне нямецкай прапаганды на старонках перыядычнага друку. Ужыванне газетнай паперы для побытавых патрэбаў – яскравы прыклад стаўлення насельніцтва акупаваных тэрыторый да агітацыі нацыстаў.

Такім чынам, нямецкімі ўладамі былі спецыяльна створаныя і карысталіся падтрымкай выдавецтвы беларускамоўных газет і часопісаў у Германіі, у той час, калі спынілі сваю выдавецкую дзейнасць асноўныя даваенныя цэнтры эміграцыі. Асаблівасцю акупацыйнай беларускамоўнай перыёдыкі стала залежнасць ад палітычных службаў акупацыйнай адміністрацыі і вялікая ступень кантролю з яе боку за тэматыкай выданняў. Неабходна падкрэсліць значныя наклады прэсы, якая з'яўлялася носьбітам вялікага аб'ёму інфармацыі. Менавіта таму неабходна вывучэнне беларускамоўнай акупацыйнай перыёдыкі пры характарыстыцы сацыяльнай і эканамічнай палітыкі акупантаў, асаблівасцяў развіцця калабарацыянізму, спецыфікі культуры, адукацыі, гісторыі паўсядзённасці ў час вайны.

⁶⁴ НАРБ, ф. 510, воп. 1, спр. 65, л. 15.

Пытанні да Вольгі Коваль

Андрэй Кіштымаў (Менск): Ці ёсць звесткі, у якіх друкарнях выпускаліся і якая была сістэма распаўсюджвання тых выданняў?

Андрэй Чарнякевіч (Гародня): 1. Якая прынцыповая розніца паміж т.зв. калабарацыянісцкімі газетамі, якія выходзілі на акупаванай тэрыторыі, і савецкімі газетамі 30 – 40 х гадоў?

2. Абаранялася адна дысертацыйная праца па штотдзённаму жыццю пасля заканчэння вайны – эксперт назваў адзін мінус – дысертант не карыстаўся савецкімі газетамі, таму няма дакладнай карціны. Ці калабарацыянісцкія газеты таксама павінны быць абавязковай аб’ектыўнай крыніцай па гісторыі акупаванай тэрыторыі Беларусі?

Адказы Вольгі Коваль:

Адказ Андрэю Кіштымаву: Усе выданні вельмі добра фінансаваліся. І асабліва добрым фінансаванне стала пасля пералому ў баявых дзеяннях. Як толькі немцы зразумелі, што вайна будзе не маланкавай, вельмі вялікую ўвагу пачалі надаваць прапагандзе. Наклады «Раніцы» – да 12 тыс., «Беларускага работніка» – да 6 тыс. На акупаванай тэрыторыі «Беларуская газета» выходзіла з накладам 80 тыс. Тыпаграфіі былі прафесійныя і выданні выходзілі не на рататары, а на добрым друкарскім абсталяванні. Што тычыцца сістэмы распаўсюджвання – у асноўным была падпіска. Напрыклад, «Беларускі работнік» – 2 маркі 78 пфэнігаў на тры месяцы з перасылкай (У Берліне).

Немцы вялі дастаткова прафесійную прапаганду, іншая справа, што яны не разумелі тутэйшую беларускую ментальнасць. У данясеннях СД пісалася: трэба павялічыць наклады – і яны павялічваліся ў 1943 г., а ў 1944 г. узраслі яшчэ больш. Мясцовае насельніцтва не чытала газеты. Не было ў нас традыцыі – сесці за каву і чытаць газету. У 1943 г. адзін з разведчыкаў у сваім данясенні пазначаў: «Мы можам і далей павялічваць наклады. Іншая справа, што мясцовае насельніцтва выкарыстоўвае газеты

не так як нам патрэбна. Яны іх выкарыстоўваюць у пабытовых мэтах. Падзяляюць на мягкія і цвёрдыя, у залежнасці як падыходзяць да палення».

Ініцыятыва стварэння газет зыходзіла ад беларускіх калабарантаў і, зразумела, ад афіцыйных структураў, ад нямецкага аддзелу прапаганды.

Адказ Андрэю Чарнякевічу: 1. Самыя газеты разглядаць ня варта. Канкрэтная тэматыка нямецкіх і савецкіх газет была цалкам рознай. Можна параўнаць нямецкую і савецкую прапаганду. І савецкая і нямецкая прапаганда былі вельмі прафесійнымі. Калі мы вывучаем вайну, то патрэбна вывучаць таксама вайну прапагандаў, ідэалагічную вайну. Вось у гэтай вайне перамог Савецкі Саюз.

2. Перыёдыка беларускіх калабарантаў, беларускіх эмігрантаў – сур'ёзная гістарычная крыніца па вывучэнні беларускай эміграцыі, эмігранцкай літаратуры. Але адносна гісторыі СБМ – ужо праблематычна.

*Аляксей Літвін (Менск)
доктар гіст. навук,
Інстытут гісторыі НАН Беларусі*

Калабарацыя ў Беларусі падчас Другой сусветнай вайны*

Ці была калабарацыя маргінальнай з’явай ў гады Другой сусветнай вайны, нейкай формай недастойных паводзінаў асобных людзей? Я лічу, што гэта своеасаблівая сацыяльная з’ява, у агульным, варожая большасці насельніцтва акупаваных фашыстамі тэрыторый, якая, аднак, закранула ў асобных краінах параўнальна масавыя групы людзей.

Якія прычыны калабарацыі? Чаму гэта прыкмета другой сусветнай вайны? На мой погляд прычыны ці глеба калабарацыі – пытанні нацыянальна-этнічных тэрыторый, гістарычна заблытаныя і надзвычай абвостраныя ў выніку Першай сусветнай вайны і, асабліва, вынікамі Версальска-Вашынгтонскай сістэмы. Калі мы паглядзім на Першую сусветную вайну: які быў яе вынік, якія мэты пераследаваліся, то нельга не бачыць, што Версальска-Вашынгтонская сістэма несла магутны зарад супярэчнасцяў, якія прывялі да Другой сусветнай вайны і да калабарацыянiзму як масавай з’явы. Калабарацыянiзм гэта з’ява ці прыкмета, якая мела свае распаўсюджанне па ўсёй тэрыторыі, якую захапілі нямецка-фашысцкія войскі. Прычынай таго, што калабарацыя адбывалася, быў сам факт уздыму нацысцкай Германіі, тая прапаганда, якая праводзілася нацысцкай Германіяй, практычны вопыт, які адбываўся ў Германіі і прыклад Германіі для другіх краін. Напрыклад, у выніку Першай сусветнай вайны атрымалася Чэхаславакія і Аўстрыя – новыя дзяржавы, дзе пражывала вялікая колькасць этнічных немцаў. Ідэі нацыянал-фашызму распаўсюджваліся таксама сярод этнічных немцаў Бельгіі, Галандыі, Даніі, Нарвегіі. Так як Камiнтэрн падтрымліваў сваіх,

* Тэкст друкуецца паводле аўдыёзапісу выступу на канферэнцыі. На гэтай прычыне адсутнічаюць спасылкі. – *Рэд.*

так і нацызм падтрымліваў, так званую, пятую калону, якая была прыкметай гэтых краін.

Калабарацыя мела вельмі прыдатную глебу, падтрымку ў гэтых краінах і таму пасля захопу нацыстамі іх тэрыторыі, выразна вылучаюцца тры накірункі ці плыні калабарацыі: палітычная, эканамічная і ваенная. Чаму? Таму, што Заходняя Еўропа мела вялікую розніцу ў параўнанні з Савецкім Саюзам. Калі былі захопленыя такія краіны, як Бельгія, Галандыя, Францыя, дык эканамічныя фірмы, трэсты і іншыя кампаніі пачалі супрацоўнічаць з немцамі (бізнес). Частка людзей, якія не прынялі нацысцкі рэжым (габрэйскія прадпрыемствы і арганізацыі), былі ізаляваныя. Палітычная калабарацыя датычыцца таго, які урад у краіне і ў якім накірунку рухаўся. Так, у Нарвегіі, Даніі, Бельгіі, Галандыі і потым Францыі, знайшліся сілы, якія прынялі рашэнне не працягваць удзел у вайне.

Зусім іншая калабарацыя складвалася пры падзеле Чэхіі і Славакіі – тут адбывалася гульня на тэрытарыяльных канфліктах. Тое ж самае датычыцца і Польшчы – ёй прапанавалі заняць Цешынскую вобласць.

На Беларусі даследаванні праблемы развіваліся ад пачатку 90-х гадоў, калі пачалі рассакрэчвацца дакументы на падставе дакладных запісак гісторыкаў. Выданнем працы Юры Туронка быў зроблены нібы прарыў у нашай свядомасці і нам было лягчэй ісці далей.

Мяне не столькі цікавіла калабарацыя, як беларускі нацыянальны рух падчас вайны. Дзейнасць Беларускай Народнай Самапомачы, Беларускай Краёвай Абароны – назва «калабарацыя» была як бы прыкрыццём усёй праблемы. Забарона вывучэння беларускага нацыянальнага руху выклікала існаванне «белай плямы» ў вывучэнні гісторыі Беларусі. Пасля атрымання Беларуссю незалежнасці, гісторыкі пачалі працаваць над ліквідацыяй гэтай «белай плямы». Пачынаючы вывучаць праблему, мы як бы прыходзім у пэўнае сутыкненне. Калабаранты – гэта тыя, хто супрацоўнічаў з акупантамі. Чым адрознівалася супрацоўніцтва на тэрыторыі Беларусі ад супрацоўніцтва на Захадзе? Усім. Калі захапілі нават тую Польшчу, немцы далі

каманду ўсім вярнуцца на свае рабочыя месцы і, напрыклад, увесь паліцэйскі аддзел у Львове выйшаў на працу. Тое самае датычыла судовых органаў, пракуратуры ў капіталістычных краінах. У нас з захопам Беларусі немцамі ўся структура ўлады рухнула. Партыйныя органы не маглі працаваць, суд, пракуратура не маглі застацца, па пэўных прычынах. Немцы ж адразу аддалі загад вярнуцца на свае працоўныя месцы. Напрыклад, у Менску партыйную маёмасць – будынкі, бібліятэкі, архівы і інш. немцы занялі толькі ў снежні – чакалі, пакуль вернуцца на свае працоўныя месцы былыя райкамаўскія работнікі.

Беларускіх калабарантаў я таксама падзяляю на тры асноўныя групы: палітычная, ваенная і эканамічная. Хоць для Беларусі – эканамічная калабарацыя – пэўная нацяжка, бо ніякіх прыватных прадпрыемстваў, прыватных фірмаў у нас не было. Але нашыя суды судзілі пасля вайны за эканамічнае супрацоўніцтва – дырэктар фабрыкі ці друкарні, ці інжынер, ці проста працаваў на прадпрыемстве – усе яны арыштоўваліся за супрацоўніцтва на сваіх рабочых месцах і г. д.

Палітычная калабарацыя – тая частка людзей, якая была ў апазіцыі рэжыму, пражывала на тэрыторыі Польшчы, Літвы, Германіі, іншых краін і якая спадзявалася з дапамогай немцаў аднавіць беларускую дзяржаву. Паглядзіце усе публікацыі Гадлеўскага 30-х гадоў. Ён там усюды піша пра тое, што толькі Германія і германскі прыклад паказвае нам, якое павінна быць будучае ўладкаванне і піша пра тое, што будучае ўладкаванне ў Еўропе залежыць ад Германіі. Г. зн. была зробленая стаўка на Германію. У чым трагедыя беларускай калабарацыі, у першую чаргу палітычнай? Праблема, якая існуе да сённяшняга дня і будзе працягвацца ў далейшым. У тым, што яны пайшлі на супрацоўніцтва з немцамі, зрабілі на іх стаўку. Таму я ў адным са сваіх артыкулаў напісаў: «Кубэ, як магільшчык беларускай нацыянальнай ідэі».

Атрымлівалася так, што колькасць людзей, якая адстойвала падчас вайны беларускую нацыянальную ідэю, была нязначная. Мы можам назваць 50, хай 100 чалавек, якія прыбылі сюды, на тэрыторыю Беларусі, была частка людзей, якія патаемна

падтрымлівалі беларускую нацыянальную ідэю, але бачачы, якая ідзе вайна, не маглі адразу адкрыць свае карты. Гэта першае. Другое – сама палітыка акупантаў, якую яны пачалі праводзіць з першага дня вайны. І самаарганізацыя беларусаў, скажам, Беларуская Народная Самапомач (створаная ўжо ў кастрычніку 1941 г.) да сённяшняга лічыцца калабаранцкай арганізацыяй, фашыстоўскай і г.д. Але гэта была перш за ўсё беларуская ідэя. Калі мы паглядзім на гэтую з’яву, то бачым нібы два патокі – з аднаго боку ініцыятыва беларусаў, з другога – падтрымка немцаў. Другая справа, ці была глеба для гэтых ідэй? Была – у пэўнай ступені. Але ад чаго залежалі усе гэтыя хістанні беларусаў? Ад падзеяў на франтах вайны. Вось параза пад Масквой – і ўжо на паседжанні БНС праходзіць абмеркаванне – паставіць перад немцамі пытанне: вы прыйшлі вызваляць, дайце нам арганізацыю – мы вам дапаможам. Што для гэтага трэба? Мы створым свой урад, сваю армію, сваю паліцыю, будзем вырашаць свае праблемы. Вясной 1942 г., ведаючы, што сюды прыедзе Розенберг, пішацца мемарандум – з ім знаёмы Кубэ. Чаму? Кубэ, бачачы, што беларуская нацыянальная эліта не вельмі моцная, лічыць, што з ёй можа асабліва не лічыцца. Розенберг прыязджае, разглядаюць мемарандум, вырашаюць толькі адно пытанне – стварыць Корпус самааховы. Далей пацягнулася адно за другім. Стварылі Корпус самааховы, адразу стварылі кіраўніцтва самааховы на чале з Ермачэнкам. Кіраўніцтву трэба даваць вайсковыя званні, трэба даваць арганізацыю курсаў. Ермачэнка прыходзіць да Кубэ, кажа, трэба зацвердзіць сцяг. Кубэ дае дазвол на выкарыстанне беларускіх нацыянальных сімвалаў. Для чаго? Для таго, каб падняць гэты сцяг на першым зборы беларускіх афіцэраў у Менску. Беларускую песню прымаюць і г.д. Гэта адразу прывяло да супярэчнасці з СД. СД піша дакумент наверх, што гэта парушэнне – адзваваюць начальніка СС і паліцыі Менску, прызначаюць другога. У Берліне адбыўся паварот на тое, каб ствараць не беларускае войска, а беларускія шуцбатальёны, такія, якія пачалі стварацца ў той час на тэрыторыі Германіі.

Ваенная калабарацыя: Беларуская Самаахова, Беларуская Краёвая Абарона, беларускія паліцэйскія фарміраванні. На

тэрыторыі Беларусі была вялізная колькасць вайсковых калабаранцкіх частак, якія ствараліся як на тэрыторыі Беларусі, так і за яе межамі з рускіх, украінцаў, латышоў, эстонцаў, літоўцаў, прадстаўнікоў каўказскіх, туркестанскіх народаў. Напрыклад, на тэрыторыі Беларусі быў створаны першы кавалерыйскі эскадрон, потым батальён, полк Конанава – гэта камандзір 436 палка – сам данскі казак. Ваяваў пад Баранавічамі, потым у раёне Віцебска перайшоў да немцаў з прапановай стварыць на баку немцаў моцнае вайсковае фарміраванне. Быў канец жніўня – верасень 1941 г., немцы гэтую ідэю доўга узгаднялі ў Берліне, потым камандуючы групай армій «Цэнтр» даў дазвол на вайсковае фармаванне – адно з першых на тэрыторыі Беларусі.

Калі гаварыць пра падставы калабарацыі – была спрыяльная глеба, каб людзі паднялі рукі супраць савецкай улады. Гэта і сталінская даваенная эканамічная палітыка і рэпрэсіі. Што паскорыла стварэнне вайсковых фарміраванняў? Зноў-такі падзеі на франтах, немагчымасць немцаў утрымліваць у пакоры захопленыя тэрыторыі. Напрыклад, у 1942 г. утрымаць тэрыторыю Беларусі трыма ахоўнымі брыгадамі было практычна немагчыма. Яны перакідваліся на фронт і ў ахоўных брыгадах служылі, як правіла, тыя, хто не мог служыць у баявых частках вермахту. Таму калабаранцкія вайсковыя фармаванні на тэрыторыі Беларусі пачалі стварацца ўжо на пачатку 1942 г. – цэлы шэраг батальёнаў – «Волга», «Масква» і г. д. Людзі ішлі туды па розных прычынах. Набор ажыццяўляўся галоўным чынам з лагераў ваеннапалонных, дзе многія былі ўжо даведзеныя да такога стану, што мелі выбар – памерці, ці ісці. Вядома, ініцыятарамі былі тыя, хто спадзяваўся, што Германія пераможа і гэта дасць ім нейкі плён у будучыні. Акрамя вайсковых уладаў стварэннем вайсковых фармаванняў займаліся і службы СД. Напрыклад, брыгада Радзіонава была створана СД.

Мне неяк было зададзена пытанне: ці могуць быць апраўданыя нашыя беларускія калабаранты, якія супрацоўнічалі з немцамі? Нават, калі яны змагаліся за нацыянальную беларускую дзяржаву і г.д. Я адказваю звычайна так: пакуль не зменіцца ў цэлым наша гістарычная парадыгма у вывучэнні Другой

сусветнай вайны гэта немагчыма ў прынцыпе. Для гэтага трэба, каб урад Беларусі заявіў аб тым, што мы з'яўляемся пераемнікамі беларускіх нацыянальных традыцый. Зноў жа, з другога боку – вынішчэнне габрэйскага насельніцтва, супрацоўніцтва ў гэтых пытаннях. Напрыклад, разглядалася пытанне АК на тэрыторыі Беларусі. Спачатку яна ўвогуле не прымалася. Потым прызналі – так змагаліся і трэба разглядаць дзеянні кожнага канкрэтнага чалавека. У беларускай калабарацыі шмат людзей загінула ад рук немцаў. Напрыклад, Гадлеўскі з пункту гледжання беларускай гістарычнай навукі – няма пытанняў. Рукі яго ў крыві? Не. Лічу, што павінна быць праведзена навуковая праца па ўсіх праблемах. Аднак на сённяшні дзень у ВАК-у яна не пройдзе па шэрагу прычын. Трэба расставіць акцэнты. І яны будуць з часам расставленыя.

Пытанні да Аляксея Літвіна

Андрэй Кіштымаў (Менск): 1. Калі сапраўды Версальска-Вашынгтонская сістэма і размежаванне граніцаў, не супадаючае з нацыянальна-этнічнымі тэрыторыямі, асноўная прычына калабарацыі, то як вытлумачыць, што класічныя прыклады калабарацыі – Нарвегія і Францыя, якім наракаць на версальска-вашынгтонскую сістэму не выпадала?

2. Чаму Германія, па сутнасці, падарыла дзяржаўнасць Харватыі і Славакіі і не аднавіла нядаўна страчаную дзяржаўнасць Літвы, Латвіі і Эстоніі, хоць гэта было лёгка зрабіць і атрымаць хай марыянеткавых, але верных саюзнікаў?

3. Калі калабарацыя будзем называць пэўную з'яву толькі для Другой сусветнай вайны, то якое вызначэнне Вы далі б для аналагічных з'яваў другіх гістарычных перыядаў?

4. Я ўпамінаў Францыю і Нарвегію. Ці там за апошнія дзесяцігоддзі ёсць спробы правесці «рэвізію» ўласнай калабарацыі? Ці ранейшыя прысуды засталіся нязменнымі?

Андрэй Чарнякевіч (Гародня): 1. У беларускай метадалогіі калабарацыя – гэта толькі супрацоўніцтва з нацысцкай Германіяй. Камуністычны рэжым наогул не разглядаецца. Ці супрацоўніцтва

з нацыстамі ва усходняй і заходняй Беларусі – гэта тое ж самае? Бо супрацоўніцтва грамадзяніна польскай дзяржавы пасля двух гадоў панавання бальшавікоў і таго, хто быў на службе савецкіх уладаў – тут ёсць розніца. Тэрмін «беларуская калабарацыя» дастаўся нам з савецкіх часоў і ён папросту кампрамітуе беларускую нацыянальную ідэю, беларускі рух. Сярод калабарантаў ідэйных беларусаў было палова на палову.

2. Фольксдойчэ можна залічыць да калабарантаў?

Васіль Варонін (Менск): 1. Што павінны былі рабіць, як сябе паводзіць беларускія нацыянальныя дзеячы ў гады акупацыі, каб захаваць маральны воблік?

2. Ці не здаецца Вам, што ацэнка калабарацыі ляжыць хутчэй у сферы маральна-этычнай чым навукова-гістарычнай?

Віталь Карнялюк (Гародня): Ці можна казаць, што на сённяшні час беларуская літаратура, напрыклад, у асобе Быкава, больш зрабіла і дала ацэнку калабарацыі, чым акадэмічная навука?

Алесь Смалянчук (Гародня): Адныя гісторыкі, прынамсі ў большасці ў афіцыйных выданняў, ужываюць тэрмін «Великая Отечественная война советского народа», іншыя – «Другая святовая вайна» Наколькі ацэнкі калабарацыі ў гістарычнай навуцы залежаць ад стаўлення да падзеяў, якія адбыліся на Беларусі з 1939 – 1945 г.?

Адказы Аляксея Літвіна

Адказ Андрэю Кіштымаву: 1. Наконт тэзісу пра вынікі 1-й сусветнай вайны. Па-першае, гэтыя вынікі парадзілі фашызм як з’яву. Па-другое, калі паглядзець на тыя кавалкі Германіі, якія былі далучаныя да Польшчы, Чэхаславакіі – яны давалі падставу да рэваншысцкіх настройў.

2. Розныя рэчы. Гітлер увесь час ішоў шляхам спробаў. Пры далучэнні Аўстрыі невядома было, чым гэта скончыцца – магла быць вайна і падзенне Гітлера. Падобна было ў Чэхаславакіі. Гітлераўскія службы працавалі са славакамі. Харватыя – гэта праблема Югаславіі, яна зусім іншая. Была

калабарацыя Савецкага Саюза з гітлераўскай Германіяй. Калі гаварыць пра супрацоўніцтва ўрадаў, палітычных партый, эканамічных колаў – Савецкі саюз падпадае пад гэтую дэфініцыю і ў плане эканамічным і ў плане палітычным, у тым ліку ў справе раздзелу Польшчы. Чаму не далі дзяржаўнасці – былі зусім іншыя планы. Не трэба было. Спадзяваліся на бліцкрыг, потым планавалі заключыць мір са Сталіным. Гітлер не збіраўся ісці на Далёкі Усход. Гітлер лічыў, калі зброя будзе ў руках украінцаў і прыбалтаў, то вынікі вайны для Германіі будуць ніякія. Асабліва украінцы, для Гітлера яны былі страшней чым камуністы.

3. Я лічу, што для ўсіх перыядаў мы павінны бачыць уласную карціну, мець другі інструментарый, іншую тэрміналогію. Напрыклад, вайна 1812 г. Нашая арыстакратыя звярнулася да цара – стварыць у межах Расейскай імперыі Вялікае Княства Літоўскае. Цар «прашляпіў» момант. Адносна акупацыі ёсць Гаагскія канвенцыі, якія вызначаюць, што акупант можа, а што не можа рабіць на акупаванай тэрыторыі. Напрыклад, настаўніка ў школе нікому не прыходзіла ў галаву называць калабарантам. Для сталінскага рэжыму тое было нормай – працаваў у нямецкай школе. Калі мы паставім усе кропкі над і, то зразумеем, што гэта быў асаблівы час, асаблівы рэжым і г.д.

4. Пытанне, напрыклад, пра 637-ы французскі полк, які дзейнічаў у нас. Прыехала да мяне аспірантка з Францыі Крыстына Бардзье, каб заняцца гэтай праблемай. Аказалася, французскія архівы не даюць матэрыялы пра асабістыя даныя – павінна прайсці 80 год да адкрыцця доступу. Полк складаўся з трох батальёнаў, я размаўляў з некаторымі яго ветэранамі. Гэта былі людзі, якія пад уплывам нацысцкай прапаганды пайшлі на службу. Яны лічылі – Савецкі Саюз – зло, трэба знішчыць гэтую гідру камунізму і збудаваць новую Еўропу. Гэта былі добраахвотнікі – цэлы полк. Яны памерзлі трохі пад Масквой, іх перавялі ў Беларусь для выканання паліцэйскіх функцый. Тут яны былі да канца вайны і ў мяне ёсць цікавыя звесткі. Ёсць вёскі, у якіх, калі распытваў пра французаў, дык у бабак аж слёзы цяклі, успамінаючы, якія былі добрыя. Быў эпізод, напрыклад, у нейкай вёсцы праходзіла пахаванне партызана. Ехаў узвод французаў,

спыніліся, аддалі чэсць і паехалі далей. Была дамоўленасць з партызанамі. Французы выходзяць, страляюць у неба і вяртаюцца ў казармы. Многія перайшлі на бок партызанаў.

Цікавасць да калабарантаў ёсць у Германіі. У Нарвегіі, напрыклад, Кнут Гамсун, лаўрэат Нобелеўскай прэміі, калі нарвежскі батальён выпраўляўся да нас у Беларусь, ён выступаў на мітынг, вітаючы змагароў за новую Еўропу.

Адказ Андрэю Чарнякевічу: 1. Канечне былі асаблівае сітуацыі ва усходняй і заходняй Беларусі, былі, і вельмі значныя. Чаму? Як толькі прыйшлі немцы, стыхійна разваліліся ўсе калгасы і саўгасы, якія былі ў заходняй Беларусі. Ва усходняй Беларусі яны разваліцца не маглі па шэрагу прычын. Па-першае, даўно створаныя, па-другое, немцы не дазволілі (у заходняй на развал закрылі вочы). У заходняй частцы ўсе пасады адміністрацыйныя і паліцэйскія былі перахопленыя палякамі. Паводзіны польскай вайскавай арганізацыі мелі адрозненні ад паводзінаў арганізацыі савецкай. Устаноўкі з Лондана – унядрацца ў першую чаргу ў паліцэйскія арганізацыі. Да канца вайны немцы так і не вырашылі пытанне вяртання зямлі, адабранай саветамі ў польскіх уласнікаў. Нямецкая палітыка адносна палякаў вызначалася адносінамі да іх, як да ворагаў Германіі. Асабліва на тэрыторыі Беларусі.

Розніца – тут (на ўсходзе) вайсковая адміністрацыя, там – грамадзянская. Усходняя Беларусь, як бачна па тых, хто займаў пасады, фактаў супрацоўніцтва з адценнем здрадніцтва дазнала болей. На захадзе беларускія нацыяналісты дзейнічалі адпаведна нацыянальнай беларускай ідэалогіі. На усходзе – звычайныя пакрыўджаныя на савецкую ўладу, ішлі на службу, помсцілі тым, хто іх пакрыўдзіў. Пытанне патрабуе больш шырокага даследавання.

Не трэба ставіць знак роўнасці паміж словам «калабарант» і «зраднік». Гэта розныя паняцці. Каму здрадзіў Астроўскі? Ён ніколі не быў грамадзянінам Савецкага Саюза? Каму ён здрадзіў? Ермачэнка, каму здрадзіў? Ермачэнка быў паслом Беларускай Народнай Рэспублікі ў Канстанцінопалі. Дзейнасць беларускіх нацыянальных дзеячаў у гады вайны – аб’ектыўная рэальнасць. Мы нікуды ад гэтага не можам падзецца. Напрыклад, існуе такая

логіка – Арсеннева супрацоўнічала, а габрэяў расстрэльвалі. Па гэтай логіцы – яна павінна была ўзяць зброю і пайсці ў партызанскі атрад.

Падняцце нацыянальных пытанняў не толькі беларускім рухам, але і іншымі, напрыклад латышскім, эстонскім, украінскім у бітве гэтых тытанаў – двух таталітарных рэжымаў – ставіла крыжы на нацыянальных рухах. Гэта заканамернасць.

2. Гітлер рабіў стаўку на фольксдойчэ. Была пэўная працэдура прызнання. На тэрыторыі Беларусі было зафіксавана дзесьці 25 тыс., частка – 15 тыс., была вывезеная на захад. Астатнія ў пэўнай ступені супрацоўнічалі. Здараліся іншыя выпадкі. Напрыклад, начальнік менскай турмы, немец з Паволжа, бацька пяцёра дзяцей – захавалася кіпа дакументаў, што ён дапамагаў менскім падпольшчыкам. Немцы яго расстралялі. Фольсдойчэ – не значыла фашыст.

Адказ Васілю Вароніну: 1. Наша задача – даследаваць, як яны сябе паводзілі, якую мелі матывацыю. Гэта мы сёння ведаем, што Гітлер хацеў зрабіць на самай справе. А што ведалі людзі тады, у тую пару? Наша задача – убачыць працэс ва ўсіх яго ўзаемасувязях.

2. Пакуль мы маем палітычную ацэнку калабарацыі. У пэўнай ступені, у часткі людзей – маральную. Бо не ўсіх беларусаў ідэя беларускай дзяржаўнасці апантала. Гісторык дае ацэнку з пункту гледжання канкрэтнага матэрыялу. Канкрэтны прыклад – паліцэйскі ўчастак у вёсцы Любань. Там быў толькі адзін добраахвотнік, рэшта залічаная ў паліцыю прымусова. Таксама была розніца, напрыклад, беларуская паліцыя, якую ствараў Францішак Кушаль на ідэалагічных асновах, і бобік, які служыў на тэрыторыі групы арміі «Цэнтр». Судзіць павінен суд. Я лічу, што павінна быць прымірэнне, як гэта зрабілі французы. Яны правялі апошні судовы працэс і далей сказалі – усё, злачынцы асуджаныя, далей належыць забыць гэтую тэму. А ў нас няма прымірэння і ўсё выкарыстоўваецца ў палітычных мэтах. Напрыклад, Беларуская Краёвая Абарона да гэтага часу не рэабілітаваная. Нам трэба адкрыць тэмы, пагаварыць пра іх

і закрыць.

Адказ Віталю Карнялюку: Не, на жаль, літаратура без гісторыкаў не можа тут шмат зрабіць – закрытая тэма. Быкаў да яе падыходзіў. Вячаслаў Адамчык – «Зоў крыві брата майго» – адзіны твор па тэме. Паказвае батальён Рагулі, але вельмі ўжо асцярожна, з апаскай. Хацелі паставіць фільм. Напрыклад, колькі я ездзіў, сустракаўся з былымі партызанамі на Наваградчыне – усе маюць добрыя адносіны да Рагулі. Таму, што ён там праводзіў беларускаць. Рагуля быў жывы і баяўся сюды ехаць, бо на яго была заведзеная крымінальная справа, але прыйдзе час і усе акцэнтны будуць расстаўленыя.

Адказ Алесю Смалянчуку: Наўпрост ўсё звязана. І ў іншых краінах вывучаюць калабарацыю. Я думаю, прыйдзе час і ўсё вызначыцца, з’ява акрэсліцца.

Дыскусія

Захар Шыбека: Хачу звярнуць вашу увагу на тое, што ў нашай дыскусіі вельмі цікавая пастаноўка праблемы. Яна адлюстроўвае антрапалагічны падыход да нашай гісторыі Тут вырашаюцца крытэрыі ацэнкі паводзінаў людзей у часе вайны, менавіта людзей. Прафесар Літвін зрабіў важную справу. Раней, у нас усіх, хто супрацоўнічаў з нацыстамі, залічалі да здраднікаў. Ён толькі адным тым, што ўвёў новы тэрмін, напачатку незразумелы, «калабарацыя», «калабаранты», знізіў накал гэтага паняцця. Замест «зраднікі», у нас пачалі гаварыць «калабаранты». Гэта была ўжо нейкая ступень да рэабілітацыі. Ёсць паслядоўнікі, якія пачынаюць называць гэтых калабарантаў патрыётамі.

Чаму такая спрэчка з гэтым тэрмінам? Думаю таму, што няма юрыдычнай меркі, няма ніякай юрыдычнай падставы, для таго каб гэтыя паводзіны людзей вызначыць. Гэта быў ваенны час, законы не дзейнічалі і таму застаюцца меркі толькі палітычныя і маральныя. У гэтым сэнсе я таксама згодзен з Літвіным, што калабарацыя – гэта палітычная мерка, яна найбольш адпавядае ідэйным рызыходжанням і ідэйнаму супрацоўніцтву з акупантамі.

Што тычыцца маральных мерак паводзінаў у часы вайны, то справа выглядае вельмі складана і вельмі адказна – супрацоўнічаў – выжываў. Таму называць іх здраднікамі з пункту гледжання маралі няма падстаў. Лічу, што «калабарацыя» – спецыфічны тэрмін толькі для Другой сусветнай вайны.

Што да ацэнкі паводзін людзей пад час любой акупацыі – беларусы мелі сваю спецыфіку. У ацэнцы паводзін людзей у часе вайны існуюць два варыянты – калі яе робяць ахвяра – бок на які напалі, і калі ацэнкі робіць агрэсар, які перамог. У беларусаў такая спецыфіка, што мы звычайна не былі пераможцамі. Таму пра паводзіны нашых людзей меркавалі чужынцы. Пры такіх двух варыянтах, калі перамагала ахвяра – адбівала атаку, то яна казалі пра здраднікаў, калі перамагаў агрэсар і захопліваў нашу тэрыторыю, то тады ўжо пра ніякую здраду не было гаворкі – ён проста ўстанаўліваў новы рэжым кіравання. Як ацэньваць паводзіны гэтых людзей, калі захопнік надоўга ўсталяваўся на нашай тэрыторыі? Тады трэба гаварыць не пра нейкую здраду не пра нейкую калабарацыю, а пра факт супрацоўніцтва ці факт прыстасавання да новых парадкаў. Ёсць у гэтым і станоўчыя і адмоўныя бакі, у гэтым прыстасаванні.

Мне здаецца, беларусы, увогуле, нацыя прыстасаванцаў, інакш бы, можа, мы не выжылі. Але нават ва ўмовах чужынскага рэжыму беларусы знаходзілі ў сабе сілы, каб фарміраваць сваю будучыню. Нават па такому прыкладу, па перыяду, які я вывучаю – дзейнасць Карла Чапскага на пасадзе гарадскога галавы. Для яго царскі рэжым быў варожы, але ён настолькі ўдала, умела супрацоўнічаў, што пераўтварыў Менск з паўсярэднявечнага гораду ў сучасны горад. Для эліты прыстасаванне мае заўсёды станоўчы эфект. Больш складана ацэньваць пазіцыю сялянства, простага народу пры існаванні чужынскага рэжыму. Мы маглі страціць сялянства як аснову нацыі, таму што ішла імклівая русіфікацыя і сялянства было пастаўленае паміж двума полюсамі. З аднаго боку, у аграрным сектары панаванне памешчыкаў – каталікоў, а ў прамысловасці – іўдзеяў. І ў сялян апора была толькі на цара, на Русь і рускую культуру. Мы гістарычна страцілі аграрную эліту і была небяспека страціць сваю фермерскую

эліту.

На заканчэнне хачу сказаць, што нягледзячы на такую сітуацыю, беларусы самі сабе больш шкодзілі, чым любыя акупанты. У нас заўсёды ішла сварка, барацьба, вайна толькі гэта абвастрала, на ўзроўні рода-племяннога дзікунства. І пакуль мы гэта ў сабе не выкаранім, то парадку не будзе. На маю думку нельга ўжываць тэрмін «калабарацыянізм» для ранейшых перыядаў, паколькі ён параджэнне ідэалагічнае, а раней не было падстаў для гэтага тэрміну, таму што не было выпрацаванай дзяржаўнай ідэалогіі. Увогуле, гэта выглядае, ў нейкай ступені, як лаянка матам – скажам, замест фермера, бальшавікі ўжывалі слова «кулак», замест выжывання, казалі «зрада», так і ў нейкай ступені калабарант носіць такое негатыўнае «ругацельнае» адценне.

Андрэй Кіштымаў: Напомню, Алесь Краўцэвіч казаў, што наш лейтматыў, нашая мэта – суб’ектная гісторыя Беларусі. Можна таксама сказаць, што з аднаго боку, суб’ектам гісторыі з’яўляецца Беларусь, з другога боку – суб’ектам гісторыі з’яўляюцца беларусы. Вось і па ходу нашай дыскусіі відно, што мы як бы гайдаемся на арэлях – ад індывідуальнага лёсу чалавека да лёсу народу, радзімы і г.д. Калі мы будзем разважаць на узроўні асобнага чалавека, то бачым цікавыя калізіі. Вось Аляксей Міхайлавіч (Літвін – Рэд.) успомніў, пра данскога казака, які быў камандзірам савецкага палка, потым стаў камандзірам нямецкай ваеннай часткі. Пытанне: калі ён быў калабарантам? Ёсць асабісты лёс чалавека, які калабаравалі, ёсць дзяржаўны бок. Тут гаварылася, што адной з прыкметаў калабарацыі павінна быць акупацыя. У даным выпадку – што ж акупавалі? Хоць гэта гучыць парадаксальна – немцы акупавалі беларускія землі, але не беларускую дзяржаву. З гэтага пункту гледжання мы ніколі пад акупацыяй не былі. Кайзераўскія войскі акупаўвалі Расейскую імперыю, немцы ў 1939 г. акупавалі тэрыторыю Другой Рэчы Паспалітай, у 1941 г. – тэрыторыю СССР. У гэтай сувязі паўстае пытанне пра так званую Айчыну. Калабарацыя – гэта здрада Радзіме, здрада Айчыне, і яшчэ ў тым выпадку адзін кампанент – здрада нейкай ідэалагічнай платформе.

Сёння ўспаміналі таксама вайну 1812 г. Нібы не выпадае пераскокваць з аднаго перыяду на другі на, але давайце з вамі падумаем, а калі Айчына станавілася для чалавека Айчынай. Вайна 1812 г. для насельніцтва Беларусі не можа быць названая Айчыннай. Чаму? Таму, што каб паўнацэнна сябе адчуваць у сваёй Айчыне, трэба нарадзіцца, вучыцца, набыць пэўны сацыяльны статус (дарэчы, сучасныя сапраўдныя грамадзяне РБ – тыя хто нарадзіўся і вырас ў гэтай краіне і ўступіў у свядомую сацыяльную дзейнасць). Сёння назіраецца вельмі цікавая карціна, як на маіх вачах, беларуская моладзь, напрыклад, тая якой я выкладаю, як яны пачынаюць расцэньваць тую краіну, дзе яны сёння жывуць. Калі на першым семінары прашу напісаць сачыненне, якія гістарычныя асобы Беларусі для вас самыя значныя і якія падзеі ў гісторыі Беларусі для вас самыя значныя. Гэта вельмі цікавыя падзеі: утварэнне Рэспублікі Беларусь і яшчэ адна асоба. Усё астатняе для іх па вялікаму рахунку, не існуе. (*Рэпліка гісторыка з Масквы: «Прошу прощения, какая личность?» Агульны смех у зале*) Таму сітуацыя атрымліваецца вельмі цікавая: людзі ішлі часам на супрацоўніцтва з акупантамі, але пры гэтым яны былі ўпэўненыя, што не здраджваюць сваёй радзіме, таму, што гэтае паняцце з'яўлялася даволі размытым. І ўжо тым больш, яны не здраджвалі свайму народу, таму што свой народ яны маюць заўсёды, у якой бы дзяржаве ні былі – у міжваеннай Польшчы, СССР, царскай Расеі, яны маюць свой народ. Сваёй дзяржавы могуць не мець, але свой народ яны мелі. Таму, у даным выпадку, не маючы сваёй айчыны, сваёй радзімы, у гэтым разуменні справы, няма здрады народу.

Алесь Смальянчук: Ці можам пашыраць паняцце калабарацыі на ўсе гістарычныя перыяды, ці лакалізаваць на перыяд Другой сусветнай вайны?

Вольга Коваль: Калабарацыя ў рамках Другой сусветнай вайны. А калі паглядзець даследаванні па паліталогіі – то там гэты тэрмін вызначаны дакладна – на ўсе эпохі. Гісторыкі абмежавалі сябе, а палітолагі ў сваіх даследаваннях гэты тэрмін спакойна выкарыстоўваюць. Таму, можа быць, нам варта ўжо арыентавацца на палітолагаў?

Аляксандар Краўцэвіч: Мы на пачатку гаварылі, што нашыя канферэнцыі не маюць на мэце канчаткова вырашаць праблему. Але сёння адну праблему мы вырашылі, менавіта вызначылі, хто прынёс у беларускую гістарыяграфію каларадскага жука ў выглядзе тэрміну «калабарацыя». Жука, які ў нашай краіне прыжыўся. Аляксей Міхайлавіч прынёс гэты тэрмін і вырашыў адну праблему. Як казаў Захар Шыбека, ён злагодзіў ранейшае акрэсленне беларускіх дзеячаў як здраднікаў. Зрабіў крок да рэабілітацыі. Але адначасова новы тэрмін падняў пэўныя праблемы. Я, калі рыхтаваўся да гэтай канферэнцыі, заглянуў у даведнік. Цытую дэфініцыю з Гістарычнай энцыклапедыі (том 4), аўтарам якой з'яўляецца якраз Аляксей Міхайлавіч: «Калабарацыяністы – (фр. супрацоўніцтва) асобы, пал. партыі, грамадскія рухі на часова акупіраваных гітлераўскімі войскамі тэрыторыях іншых краін, якія ў гады 2-й сусветнай вайны супрацоўнічалі з захопнікамі ў справе т. зв. будаўніцтва «Новай Еўропы». Сёння Аляксей Міхайлавіч удакладніў гэтую дэфініцыю і, на мой погляд, істотна, увёўшы такое паняцце: «па ідэалагічных матывах». І мне здаецца, гэта гучыць больш выразна, чым будаўніцтва «Новай Еўропы»». Фармулёўка «па ідэалагічных матывах» больш шырокая. Гэта могуць быць ідэалагічныя матывы фашысцкага кшталту, могуць быць ідэалагічныя матывы беларускага нацыянальнага кшталту. Гэта добрая дэфініцыя. І вось у ходзе нашай канферэнцыі, у ходзе дыскусіі, я атрымаў адказы на некаторыя, пытанні, якія ў мяне ўзніклі. Напрыклад, ці варта распаўсюджваць паняцце «калабарацыя» на другі таталітарны рэжым – сталінскі? Другое пытанне – ці дапушчальны перанос тэрміну на даўнейшыя часы? На яго мы сёння адказ атрымалі – хіба не дапушчальны. Ненавукова пераносіць тэрмін «калабарацыя», напрыклад, на 17 ст., бо тады не было дзяржаўнай ідэалогіі ў сучасным яе разуменні. Калі адказваць на першае пытанне, у мяне сёння сфармуляваўся адказ – варта. З гэтага адказу вынікае, што ўжыванне тэрміну трэба пашырыць храналагічна не толькі на Другую сусветную вайну, але амаль на ўсё 20 ст., на увесь час існавання таталітарнай дзяржавы пад назвай «Савецкі Саюз».

Чаму варта пашырыць? Лічу, што галоўная наша праблема – наша грамадства – мы не можам звесці парахункі, не можам развітацца з камунізмам. Чаму супрацоўніцтва з гестапа ацэньваецца горш, чым супрацоўніцтва з НКУС?

Валянцін Голубеў: Ці калабарацыя можа быць толькі па ідэалагічных матывах? Напрыклад, настаўніца, якая працягвала працаваць у школе, у якой яна раней вучыла, ці выкладчык ВНУ працягваў працаваць пры немцах – ён супрацоўнічаў з новымі ўладамі толькі для таго, каб працягваць жыць так, як ён жыў раней. Яшчэ адно пытанне. Скажыце, Міхал Клеафас Агінскі – калабарант ці не?

Тое, што Літвін даў такую фармулёўку, яшчэ не значыць, што яна дакладная і вычарпальная. І што гэтая з’ява была толькі падчас Другой сусветнай вайны. Яна з’явілася вельмі даўно. Я думаю, што нельга прымаць на пасяджэнні Беларускага Гістарычнага Таварыства дакладна акрэсленыя дэфініцыі.

Алесь Смалянчук: Адносна супрацоўніцтва па ідэйных матывах. Ёсць матыў – падзяляць, падтрымаць нацысцкую ідэалогію, і матыў – думаць пра Беларусь. Напрыклад, «Беларуская газета». «Менская газета», 1941 г. Там столькі беларускіх матэрыялаў, беларуская гісторыя, кожнае беларускае свята. Калі дайшоў да 1943 г. – не хацелася чытаць. Палез такі нацызм, такі антысемітызм. Так вось «калабарацыя па ідэйных матывах»: у 1941 г. – адныя матывы, у 1944 г. – другія. Гэтыя ідэйныя матывы таксама трэба неяк дзяліць.

Ігар Шумскі: Адносна аднаго з аспектаў, якія вынесены на дыскусію: якую ролю калабарацыя адыгрывала ў беларускай гісторыі і адыгрывае сёння? Гэтая праблема раздзяляе наша грамадства на дзве часткі. Раздзяляецца інтэлігенцыя, палітычная эліта. Па сутнасці, гэта дзве розныя краіны. Сутнасць праблемы ляжыць не толькі ў Беларусі, але ва ўсім 20 ст. Наша краіна сёння ствараецца па мадэлі лацінаамерыканскіх краінаў. У якасці нацыянальнай ідэалогіі ў нас узятая патрыятычная ідэя. Патрыятызм, а не нацыяналізм. Наперадзе дзяржава, пасля – радзіма. Калабарацыя, якую вы разглядаеце ў асноўным, у межах Другой сусветнай вайны, гэта нацыянальная ідэя. Для

асноўнай масы насельніцтва менавіта праблема калабарацыі звязаная з беларускім нацыянальным рухам. Яе падаюць так: тыя, хто належыць да беларускага нацыянальнага руху, гэта ёсць калабаранты, здраднікі з усімі выцякаючымі адсюль наступствамі. Таму, як гэта ні дзіўна, праблема калабарацыі ў тым, што магчыма не проста рэабілітацыя гэтага тэрміну, а магчыма і разумець што адбываецца і, што адбывалася раней. Калі мы будзем іх успрымаць не проста як здраднікаў радзімы, але як людзей, якія стаялі на тых ці іншых пазіцыях. І праблема хутчэй за ўсё не ў тым, што мы з вамі гэта будзем успрымаць і гэта разумець... Мы, абмяркоўваючы гэтыя пытанні, так і застанемся ў гэтым асяроддзі да таго часу, пакуль гэтыя ідэі, гэтыя пытанні не стануць часткай ідэалогіі, дзяржаўнай ідэалогіі. Толькі тады можна будзе казаць пра нейкія аб'ектыўныя працэсы, заключэнні па тэрміну «калабарацыя». Трэба, каб тыя погляды, тыя высновы, да якіх вы тут прыйшлі, трапілі да студэнтаў, тады новае пакаленне гісторыкаў будзе мець пэўныя перавагі.

Аляксей Літвін: У нас да пэўнага часу галоўнай тэмай была кніжка Цанавы з 1949 г., потым асноўныя палажэнні да гэтага пытання былі апублікаваныя ў кніжцы Раманоўскага «Саўдзельнікі ў злачынствах». Сама назва кнігі давала яскравы прыклад успрымання з'явы, а савецкая ідэалогія лічыла, што пра гэта ўвогуле нельга гаварыць.

Наконт таго ці правільна, што патрыятычная ідэя стаіць наперадзе нацыянальнай. Гэта тое самае, што дрэва без каранёў. У аснове любой патрыятычнай ідэі павінна быць нацыянальная – як без нацыянальных каранёў, калі мы павінны цягнуць з глыбіні? А тут атрымліваецца, што мы апавядаем пра Вітаўта, пра сярэднявечча, а потым раптам перакідваемся на такую тэму, як гэты самы сённяшні сцяг. Гэтая тэма ў нас на Беларусі і ў Расеі яшчэ настолькі балючая, што яшчэ не выспелі ўмовы каб расставіць усе акцэнты.

Васіль Варонін: Гаварылі неаднаразова, адзначалі, што існуе цяжкасць з тэрмінамі, што тэрмін «калабарацыя» – ён не да канца навуковы. Гэта так, але мы павінны разумець, што сучасныя навуковыя тэрміны, у тым ліку гістарычныя, вельмі

часта ўзятыя зусім не з навукі і зусім не вучонымі. Вельмі часта – ці палітыкамі ці публіцыстамі. Пачынаючы ад тэрміну «феадалізм», які не гісторык прыдумаў, і канчаючы навейшымі тэрмінамі як «калабарацыя» і г.д. Не ведаю, як з гэтым змагацца і ці варта ўвогуле з гэтым змагацца, бо любая навука папаўняецца сёння за кошт іншых навук, у тым ліку тэрміналагічных, і за кошт публіцыстыкі, мастацкай літаратуры. Многія тэрміны, якія ўваходзяць у навуковы ўжытак, прыдуманія літаратарамі. Даваць вызначэнні напэўна трэба, але вызначэнні калабарацыі, напрыклад, будуць моцна адрознівацца ў гістарычнай навуцы, паліталогіі і г.д. Я думаю, мы гэтага не пазбегнем.

Пару слоў наконт крытэрыяў. Узнікла спрэчка, як мы павінны ставіцца да нашых тэрыторый, да нашых беларускіх земляў у час Другой сусветнай вайны – калабарацыя – не калабарацыя. Варта звярнуць увагу на такі тэрмін як «грамадзянства», бо гэта дастаткова выразны крытэрыі. Быў грамадзянін Савецкага Саюза, грамадзянства БССР не існавала. Каму здраджвалі? Тое самае, калі гаварыць пра вайсковыя фармаванні. Пераход з аднаго войска ў другое. Ёсць такая рэч як ваенная прысяга. Грамадзянін дае абяцанне служыць народу Рэспублікі Беларусь. Гэта сур'ёзная рэч.

Алесь Смалянчук: Наконт грамадзянства. Мільёны людзей у Заходняй Беларусі, Заходняй Украіне сталі грамадзянамі Савецкага Саюза, без сваёй волі, не падазраючы, што адбываецца.

Андрэй Кіштымаў: Мы ўсе так становімся грамадзянамі – не добраахвотна.

Аляксей Літвін: Да канца 1941 г. былі мільёны ваеннапалонных. Паводле савецкіх законаў ваеннапалонныя – гэта ўжо ніхто. Ваеннапалонных у 1955 г. адпусцілі праз два месяцы пасля таго, як адпусцілі паліцэйскіх, уласаўцаў і бандэраўцаў. Ваеннапалонныя ў нямецкіх лагерах, якія гінулі тысячамі, паддаваліся вярбоўцы. Яны парушалі прысягу, але яны ўжо былі выкрэсленыя з ліку жывых.

Вігаль Карнялюк: Наконт актуалізацыі пытання вывучэння калабарацыі. Калі 20 ст. узяць за храналагічныя рамкі даследавання калабарацыі – на мой погляд, актуальна. Бо

ўсе прыклады калабарацыі сведчаць пра тое, што ў нашага насельніцтва існуе ўстойлівая звычка абапірацца не на сябе, а на другую сілу. Сапраўды, адна вайна, другая вайна і іншыя перыяды гісторыі, дзе маюцца прыклады, калі лепшыя думаючыя людзі абапіраюцца на другіх, і прэцэдэнт гэты становіцца нармальным – то ўжо прычына, каб звярнуць на гэта ўвагу, даследаваць, каб потым павярнуцца і знаходзіць сілы ў самых сябе, а не ў тых сілах, за кошт якіх хочацца вярнуць, або адрадіць дзяржаўнасць, або іншыя нейкія рэчы.

Андрэй Чарнякевіч: Згодны амаль з усімі, хто зараз выказваецца. Проста такая выснова як даследчыка беларускага нацыянальнага руху: трапілі ў пастку. 1941 – 1945 год высветліў, што беларусы нічога не могуць шукаць па ўсходні бок фронту. Таму ўсе беларускія дзеячы, якія заставаліся ў жывых, так ці інакш былі звязаныя з нацыстамі. Я не ведаю выключэння – беларускага нацыянальнага дзеяча (менавіта дзеяча – палітычную асобу), які б супрацоўнічаў у гэты час з саветамі. У выніку традыцыя аказалася перарванай. Традыцыя менавіта ў вачах грамадства. Мы павінны даганяць нібы адышоўшы цягнік. Мы павінны даказваць, што яны не здраднікі, што дзейнічалі па іншых матывах і што гэта не кампраметуе ідэю беларускасці. Мне здаецца, што пакуль ёсць такая патрэба, мы павінны рабіць намаганні, каб даводзіць, што белае ёсць белае.

Алесь Смалянчук: Падсумоўваючы. Здаецца, нехта з вялікіх французскіх гісторыкаў сказаў: гісторыя – навука аб сучасным. Тэрмін «калабарацыя» – пастаянна прысутнічае ў сучаснасці. Трэба, канешне, пазбягаць мадэрнізацыі, хоць гэта неверагодна цяжка зрабіць, асабліва займаючыся гісторыяй 20 ст. Мне, напрыклад, здаецца, што пераносіць тэрмін «калабарацыя» на 17 ст. – гэта абсалютная мадэрнізацыя.

Добра, што сустрэліся, паспрачаліся, пагаварылі на гэтую тэму. Можа камусьці нешта прасвятлела, можа камусьці – наадварот.

Артыкулы

Леанід Лаўрэш (Ліда)
краязнаўца

Месца заключэння Востраўскага пагаднення 1392 г.

Беларусь ідзе па еўрапейскім шляху развіцця з 13 – 14 стагоддзяў, з часоў Вялікага Княства Літоўскага. Трэба было б на тэрыторыі Лідскага раёна, каля ... Вострава, дзе была падпісана мірная дамова паміж вялікім князем літоўскім Вітаўтам і польскім каралём Ягайлам, паставіць помнік ім, таму што пасля гэтага спыніліся канфлікты, у тым ліку і ўзаемнае знішчэнне ... Пасля гэтага Беларусь была адчыненая для ўплыву заходняй культуры.

Адам Мальдзіс

4 жніўня 1392 г. было заключана Востраўскае пагадненне. Падпісалі яго, з аднаго боку, кароль польскі Уладзіслаў II, ён жа Вялікі князь літоўскі, рускі і жамойцкі Ягайла, і ягоная жонка – польская каралева Ядвіга, з другога боку – гарадзенскі князь Вітаўт і яго жонка Ганна. Яны дамовіліся спыніць міжусобную вайну. Вітаўт стаў фактычным уладаром Вялікага Княства Літоўскага. Пагадненне паклала канец братазабойчай вайне, прывяло да разгрому крыжакоў на палях Грунвальда і дазволіла Вялікаму Княству Літоўскаму неўзабаве дасягнуць найбольшага росквіту і магутнасці.

Пагадненне было заключана ў маёнтку Востраў. Але да гэтага часу лакалізацыя маёнтка Востраў (Ostrów, Ostrowo) выклікае спрэчкі сярод краязнаўцаў і гісторыкаў. Ёсць нават меркаванне аб тым, што пагадненне адбылося пад Люблінам у населеным пункце Востраў-Любелькі. Аўтар, працуючы з «Дзе-

ямі літоўскага народу» Тэадора Нарбута, знайшоў інфармацыю пра месца, дзе знаходзіўся Востраў. Вялікі гісторык дае дакладную і дастатковую інфармацыю. У 5-тым томе «Дзеяў...», (выданне 1839 г., Вільня, на старонцы 491, у дадатку № 1) Нарбут напісаў: «Востраў, у Лідскім павеце, на захад ад Ліды недалёка Мыта, за левым берагам ракі Дзітва, раней буйное ўладанне літоўскага скарбу, дзе быў вялікі палац і да гэтага часу захаваліся падмурак і склепы, гарод меў памер 9 моргаў, у апошнія часы належала Тадэвушу Нарбуту – лідскаму падкамораму. Зараз, пасля здрабнення праз ехдувізуе, ёсць невялікім фальваркам, які належыць да паноў Міхалоўскіх»¹.

У кнізе Чэслава Малеўскага «Шляхецкія роды на Літве ў 19 ст. Лідскі павет» чытаем што панам Міхалоўскім, сярод іншага належаў **Востраў** (1832 – 1845 г.) з **вёскай Янцавічы** – 350 дзесяцін, 40 душ мужчынскіх, 35 жаночых, у 1845 г. адносіўся да Лідскай парафіі². Знаходзім у Малеўскага і дадатковую інфармацыю пра ўладальніка маёнтка Востраў: Севярын Міхалоўскі (Michałowski Seweryn – **Ostrów** – 39 dusz)³ Неабходна дадаць, што ў польскім «Слоўніку геаграфічным» таксама прысутнічае фальварак Востраў Міхалоўскіх у вясковай акрузе Сукурчы⁴. Так як Сукурчы знаходзіліся прыкладна ў адным кіламетры ад Янцавіч і Вострава, то гэта яшчэ адно ўказанне на месцазнаходжанне легендарнага маёнтку. У расейскім спісе населеных пунктаў 1904 г., маёнтак Востраў на раце Крупка, таксама належыць Міхалоўскім. На раце Крупка фігуруе яшчэ і засценак Востраў, які належыць Гейштоўту (Гейштоўты – вядомы разгалінаваны шляхецкі род Лідчыны гербу Гейш. Трохі на поўдзень, па раце Дзітва была вялікая ваколіца Гейштоўты). Ужо тое, што назва засценку адрозніваецца ад прозвішча гаспадара,

¹ Narbutt T. Dzieje starożytne narodu litewskiego. Wilno, 1839. T. 5. S. 491.

² Malewski Cz. Rody szlacheckie na Litwie w XIX wieku. Powiat lidzki. Wilno, 2005. S. 175.

³ Malewski Cz. Wykaz alfabetyczny z 1844 r. majątków pow. Lidzkiego ze wskazaniem właścicieli i ilości dusz męskich przez nich posiadanych według spisu 1834 r. // Ziemia lidzka. Kwiecień 2004. Nr. 2 (60).

⁴ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1888. T. 7. S. 727.

сведчыць, што засценак быў набыты. Ч. Малеўскі таксама не піша аб тым, што Гейштоўты валодалі гэтым засценкам у 19 ст.⁵ Яўна, што засценак – гэта частка здрабнелага маёнтку Востраў. Астатнія населеныя пункты Лідскага павету з назвай Востраў: на раце Жыжма, пад Васілішкамі, каля Дубіч і інш. у нашым кантэксце цікавасці не выклікаюць. І ў спісе польскага бізнесу 1929 г. фальварак Востраў Лідскай гміны, належыць Міхалоўскім.

Далейшы пошук працягваўся па геаграфічных картах. Ва ўнікальнай працы Т. Новака «Вобраз Лідскай зямлі на картах 16-18 ст.»⁶ прааналізаваныя 25 старажытных картаў і складзена зводная табліца ўсіх населеных пунктаў Лідчыны, якія там прысутнічаюць. Надрукаваныя копіі ўсіх гэтых картаў. Але ж Востраў там адсутнічае. Няма такога населенага пункта нават на дастаткова падрабязных картах Радзівіла – Макоўскага 1613 і 1633 г.

На нямецкай карце 1913 г. (перадрук старой карты 1893 г.) каля Янцавіч абазначаны фальварак Востраў. Далейшы пошук вывеў на польскую тапаграфічную карту 1929 г. На ёй Востраў абазначаны і назва падаецца на польскі манер: «Fw. Ostrowo» (фальварак Вострава). Параўнанне розных картаў дазволіла прыйсці да высновы, што на тапаграфічнай карце 1983 г. на месцы Вострава абазначана зялёная купка дрэў.

Пасля лакалізацыі маёнтка на карце, паўстала задача знайсці яго на мясцовасці. Перад паездкай, паразмаўляў пра маёнтак Востраў з Юзафам Юзафавічам Хрулём (1929 г. нараджэння, герба Праўдзіц) – сынам апошняга ўладальніка фальварка Волкавічы, размешчанага ў 7 км на поўдзень ад Вострава. Юзэф Юзафавіч сказаў, што добра ведае такі фальварак! Гэта была адзіная кропка з такой назвай вакол Ліды ў кірунку Мыта. Апошні ўладальнік гістарычнага месца – Барташэвіч. Гаспадар пакінуў сваю маёмасць у 1939 г. Фальварак быў добра бачны з гасцінца з боку Крупава як зялёны сад з домам і пабудовамі. Барташэвіч апошні раз з’явіўся на Лідчыне ў сярэдзіне 50-х

⁵ Malewski Cz. Rody szlacheckie na Litwie... S. 114.

⁶ Nowak T. Obraz Ziemi Lidzkiej na mapach XVI – XVII wieku [w:] Z dziejów ziemi Lidzkiej. Warszawa, 1997.

гадоў, каб паглядзець што сталася з ягонай маёмасцю. З кнігі Ч. Малеўскага бачна, што Барташэвічы – вялікі і разгалінаваны шляхецкі род Лідскага павету гербаў Бонча і Самсон⁷. Самае цікавае, у 1835 г. Барташэвічам належалі Кербедзі, якія мяжуюць з Востравам. Верагодна таму, Барташэвічы купілі здрабнелы маёнтак. Улічваючы, што яшчэ ў 1929 г. фальварак належаў Міхалоўскім, то да Барташэвічаў ён перайшоў у 30-я гады 20 ст. Міхалоўскія валодалі ім больш за 100 гадоў.

Разам з Юзафам Юзафавічам выехалі ў Янцавічы. І першы ж жыхар вёскі згадзіўся правесці нас да Вострава. Тапонім з такой назвай жыве да нашага часу! Жыхары Янцавічаў і зараз памятаюць, што ўладальнікамі Вострава былі Міхалоўскія, а Барташэвіча не помняць. Мясцовы жыхар – Ткацэвіч Франц Чэслававіч (1953 г. нараджэння) раскажаў, што пра існаванне фальварку ён чуў ад старэйшых. Сам жа памятае толькі каменны падмуркі з рэшткамі пабудоў. Большы падмурак меў памеры прыкладна 25 x 10 м. Фальварак быў засаджаны дрэвамі, добра запомнілася вялікая груша. У пачатку 80-х гадоў 20 ст. падмуркі і рэшты пабудоў былі зруйнаваныя бульдозерамі і адсунутыя на 150 м да ваколіцы Янцавічаў у вялікую яму памерам прыкладна 8 x 20 м. Груда зямлі і вялікіх апрацаваных камянёў і валуноў ляжыць на тым жа месцы і зараз. Гэта ўсё, што засталася ад аднаго са старажытных маёнткаў Лідчыны. Ад гэтых камянёў, каля 150 метраў на ўсход (арыенцір – труба лідскай ТЭЦ), у полі Франц Чэслававіч упэўнена паказаў месца, дзе стаяў фальварак. Па рэльефу поля і зараз бачна пляцоўка двара. У 150 м на поўнач знаходзяцца вясковыя могілкі. Так скончыў сваё гістарычнае існаванне Востраў – адзін са старых маёнткаў Лідчыны. Маёнтак, ад назвы якога пайшоў другасны тапонім – вёска Астроўля.

Франц Чэслававіч раскажаў, што ў мінулым годзе на месцы фальварка целы тыдзень шукаў скарб «чорны археолаг» з металашукальнікам, але нічога каштоўнага не знайшоў. Для «чорнага археолага» гэта безназоўны фальварак, знойдзены, верагодна, па польскай карце 1929 г. Але з яго працы скарысталіся і мы. На месцы маёнтку ён выкапаў вялікую колькасць ямаў

⁷ Malewski Cz. Rody szlacheckie na Litwie... S. 78 – 80.

і шурфоў. На паверхні ляжаць металічныя часткі гаспадарчых прыладаў, цвікі, фрагменты цэглы, керамікі і нават два патроны. Яўна, у зямлі застаўся вялізны культурны пласт. І хто ведае, можа на глыбіні захаваўся падмуркі. Павінны былі застацца і рэшткі склепа ці лядоўні.

Былая жыхарка вёскі Заполле (2 км ад Вострава) Паўлюкевіч Ядвіга Іосіфаўна (1940 г. нараджэння) таксама выдатна ведае гэты тапонім і добра памятае пабудовы. З яе слоў, гэта быў вялікі драўляны аднапавярховы панскі дом з высокімі, у рост чалавека каменнымі падмуркамі. Дом меў належны ганак з чатырма высокімі каменнымі прыступкамі. У доме мелася 5 пакояў (4 вялікіх і адзін малы) і кухня. Каля дома знаходзіліся гумно, свіран, хлёў, лядоўня і флігель для наёмных працаўнікоў. Пасля Другой сусветнай вайны ў доме знаходзіўся ФАП, і жыла сям'я медыкаў Смалякоў. У 1963 – 1964 г. дом быў пакінуты людзьмі.

Вось так, ідучы па шляху Нарбута, быў знойдзены адзін з найстарэйшых маёнткаў Лідчыны – Востраў. Уся прамая і ўскосная інфармацыя аказалася дакладнай. Факты шчыльна ляглі адзін да аднаго «без зазору» і пацвердзіліся на месцы. З вопыту краязнаўца ведаю, што так бывае ня часта.

* * *

Верагодна, Востраў мог быць абраны, як месца сустрэчы Ягайлы і Вітаўта па некалькіх прычынах. Па-першае, маёнткаў знаходзіўся на мяжы ўладання Вітаўта – Гарадзенскага княства, і лідскіх ўладанняў Ягайлы. Мяжа праходзіла па рацэ Дзітва.

Па-другое, каля Вострава праходзіў старажытны шлях з Вільні на Варшаву. І найстаражытнейшы мост праз раку Дзітва на шляху з Вільні да Кракава ў 1392 г. знаходзіўся як раз насупраць Вострава, у Рулевічах. Мост у праз Дзітву ў в. Мыта быў пабудаваны толькі ў канцы 15 ст.⁸

На адлегласці ў некалькі кіламетраў ад маёнтка Востраў

⁸ Szymielewicz M. Rzeka Dzitwa // Ziemia lidzka. 1938. Nr. 1.

знаходзіцца Лідскі замак, дзе манархі маглі атрымаць годны прыём. Але ў студзені таго ж 1392 г. атрады крыжакоў разам з войскам Вітаўта (які ў той час яшчэ змагаўся з Ягайлам за кантроль над Літвой) разрабавалі і спалілі горад і замак. Таму Ліда не магла належным чынам прыняць стрыечных братоў.

Т. Нарбут на той жа старонцы «Дзеяў ...», у дадатку № 2 (выданне 1839 г., Вільня) дае спасылку на крыніцу інфармацыі аб пагадненні: «Tranzakcyi w Ostrowiu zawartej nieznamy z innych źródeł, prócz Łubieńskiego. Opera Posthuma etc. Antwerp. 1643. Rozprawa de Jure Reg. Pol. ad Rusch. Mosch. ditiones. gdzie p. 184 przytacza, tytuł tej tranzakcyi pod datą Ostrovo die S. Dominici A. 1391, rok mylny. Mówi o poręce przez Annę, Xiężnę Witoldową, za męża Królowej Jadwidze wydanej, tamże tę mamę u Krumera spomnianą»⁹.

Кнігу Любеньскага ўдалося адшукаць. Вось яе дадзеныя: Stanisłai Lubieniski [...] Opera posthuma, historica, historo-politica, variique discursus, epistolae, et aliquot orationes [...] edita ab executoribus testamenti, 1643.

На старонцы 184 ён піша аб тым, што Вітаўт князь Літоўскі, віной якога было паўстанне (*culpa rebellionis*) супраць кароны, вярнуўся пад уладу караля Ёладзіслава. Пагадненне пацвердзіла Ядвіга, каралева Польшчы. Заключана у Востраве (*datum in Ostrowo*) ў 1393 г. у Дзень Св. Дамініка.

Нарбут з памылкай цытуе Любеньскага «*data Ostrovo die S. Dominici A. 1391*», на старонцы 184 паданы 1393 г., (*nonagesimo tertio*). Год, як і піша Нарбут, памылковы.

Цікава пра пагадненне піша Ян Длугаш: «Уладзіслаў, кароль Польскі ... прагнучы забяспечыць спакой Літвы, да якой як да роднай зямлі меў найвялікшае шанаванне ... пастанавіў нарэшце паяднацца з князем Вітаўтам і даць яму ўладу над Літвой і Руссю, бо іншыя браты ягоныя былі аматарамі палявання і п'янства і не былі здатныя да кіравання дзяржавай. Дзеля гэтай мэты патаемна выслаў Генрыка, князя Мазавецкага, які быў абраны біскупам Плоцкім ... але потым парушыўшы стан духоўны, родную сястру Вітаўта ... узяў за жонку. ... кароль Польскі Ёладзіслаў

⁹ Narbutt T. Dzieje starożytne narodu litewskiego. T. 5. S. 491.

пры канцы месяца ліпеня выехаў у Літву (курсіў мой – *Л.Л.*), а 7 жніўня стаў ў Востраве, туды ж для сустрэчы прыбыў князь Вітаўт з найбольш адданымі прыхільнікамі, і з доўгай пачцівай просьбай, слязамі заліты, умоўваў караля аб прабачэнні для сябе і дараванні сваёй віны. Кароль Уладзіслаў адпусціў яму ўсе правіны. Потым выправіўся з ім у Вільню ... і не толькі вярнуў Вітаўту спадчынную тэрыторыю і замкі, але і ўсю Літву і Русь з замкамі аддаў пад ягоную ўладу ...»¹⁰.

Длугаш піша, што дзеля заключэння пагаднення, Ягайла выехаў ў Літву! Аналіз і параўнанне сучасных картаў Польшчы з картай заходніх межаў ВКЛ з кнігі Казлова Л. і Цітова А. «Беларусь на сямі рубяжах»¹¹ дазваляе сцвярджаць што Востаў-Любельскі не ўваходзіў у склад ВКЛ (Падляшша).

* * *

Падрабязная гісторыя Вострава – справа будучага даследавання. Аднак у агульных рысах яе можна апісаць ужо зараз. На момант падпісання пагаднення 1392 г. маёнтак быў уласнасцю скарбу ВКЛ. Цікавую інфармацыю аб Востраве дае выбітны лідскі гісторык першай паловы 20 ст. Міхал Шымулевіч¹². Ён піша, што на мапе «Rizzi Zannoni» выданай ў 1772 г у Парыжы, між Лідай і Мыта намалюваны вялікі лес з назвай «Лес Лідскі». Гэты лес уваходзіў ў Лідскае староства і быў падзелены між маёнткамі Дайнова, Цыбары і інш. Напрыканцы 16 ст. Ян Янавіч Завіша, падкаморы Лідскі, а потым кашталян і ваявода Віцебскі выкупіў маёмасць Белагруды, якая належала яшчэ ягонаму дзеду, Андрэю Завішу. Пасля смерці віцебскага ваяводы Белагруды разам з Жырмунамі і Востравам перайшла ягонаму пляменніку Мікалаю Завішу, таксама кашталяну Віцебскаму. Пасля смерці бяздзетнага Мікалая Завішы, уся гэтая маёмасць перайшла да ягонай удавы, а потым, напрыканцы 17 ст. да Анны

¹⁰ Jana Długosza, kanonika krakowskiego *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*. Przekład Karola Mecherzyńskiego. Kraków, 1868. T. 3. Ks. 9,10. S. 470.

¹¹ Казлоў Л., Цітоў А. Беларусь на сямі рубяжах. Мн., 1993. С. 19.

¹² Szymielewicz M. Białohroda // *Ziemia lidzka*. 2001. Nr. 2(45).

Завішы, дачкі Яна Юрыя Завішы, старасты Браслаўскага. У сярэдзіне 18 ст. Жырмуны і Востраў з Белагрудай – маёмасць кн. Барбары Радзівілл (з Завішаў). Ад яе пераходзіць да сына – Станіслава Радзівілла (1722-1784 г.), падкаморага літоўскага, і далей належала Мікалаю Радзівілле, уладальніку Жырмун. Т. Нарбут піша, што перадапошнім гаспадаром Вострава быў Тадэвуш Нарбут, падкаморы Лідскі, таму Нарбуты набылі Востраў недзе напрыканцы 18 – пачатку 19 ст. У час напісання «Дзеяў ...» Востраў «пасля здрабнення праз ехдувізуе, быў невялікім фальваркам, які належаў панам Міхалоўскім». Згодна з Малеўскім, Міхалоўскія становяцца гаспадарамі ў 1831 г. Верагодна, маёмасць Нарбутаў была канфіскаваная за ўдзел у паўстанні 1831 г. І ў 30-я гады 20 ст. Востраў усе яшчэ маёмасць Міхалоўскіх.

Міхал Шымулевіч піша, што ў 18 ст. у Белагрудскую парафію ўваходзіла маёмасць князёў Радзівілаў: Востраў, Дайнова, Вялікае Вольжава, Тарноўшчына. Акрамя касцёлу ў Белагрудзе, парафія мела некалькі капліцаў: у Востраве, Дайнове, Дзітве, Вялікім Вольжаве і інш.

Белагрудскую парафію стварыў біскуп Война ў 1719 г. з частак лідзкай і ваверскай парафій. Межы парафіі часта змяняліся. Апошняя размежаванне зрабіў арцыбіскуп Галавінскі ў 1844 г. Таму не дзіўна, што ў Малеўскага, інфармацыя якога грунтуецца на віленскіх архівах, у 1831 г. Востраў належыць да лідскай парафіі.

Таксама вядома, што войскі рускага ваяводы Хаванскага разбурылі Востраўскі замак – палац падчас вайны (1654 – 1667 г.) Расеі з Рэччу Паспалітай.

Падсумоўваючы, можна зрабіць выснову, што маёнтак Востраў Міхалоўскіх, аб якім пісаў Т. Нарбут, знойдзены. Ягоную лакалізацыю, акрамя Нарбута, нам даюць наступныя крыніцы:

1. Кніга Ч. Малеўскага «Роды шляхецкія на Літве ў 19 веку, Лідскі павет»;
2. «Слоўнік геаграфічны польскі»;
3. «Спіс населеных пунктаў Расейскай імперыі»;

4. «Спіс польскага бізнесу 1929 г.» дзе фальварак Востраў Лідскай гміны, належыць Міхалоўскім;

5. Карты 19 – 20 ст., на якіх ёсць фальварак Востраў;

6. Аб тым, што Міхалоўскія былі ўладальнікамі Вострава, і зараз памятаюць жыхары вёскі Янцавічы.

Хоць працы Т. Нарбута сур'езнымі гісторыкамі не лічыцца надзейнымі крыніцамі, трэба адзначыць, што ў нашым выпадку інфармацыя Нарбута:

1. Дакладна стыкавалася з усім знойдзеным матэрыялам і памяццю людзей;

2. Пацвярджаецца знаходкай рэшткаў фальварку Востраў там, дзе паказаў Т.Нарбут.

Магчыма, гэта можа «узняць» вартасць ягонай інфармацыі?

Вялікую важкасць набываюць ўскосныя доказы:

1. Падобна на тое, што Востраўская дамова была заключана каля Ліды. Пра гэта піша самая апошняя «Энцыклапедыя ВКЛ» (2005 г. Т. I. С.465).

2. Востраў Міхалоўскіх знаходзіцца прыкладна ў кіламетры ад старога шляху Вільня–Кракаў на мяжы уладанняў Ягайлы і Вітаўта. Длугаш піша, што для заключэння дамовы Ягайла выехаў на Літву. Адразу пасля прымірэння ён разам з Вітаўтам рушыў у Вільню, кажучы па сучаснаму, «здаваць справы» новаму уладару Літвы. Таму гэта найбольш выгаднае месца на Лідчыне для іх сустрэчы.

3. Гэтае месца сапраўдны востраў пасярод дрыгвы і дае магчымасць малымі сіламі гарантаваць бяспеку найвышэйшых асобаў.

4. Длугаш і Лубенскі не паказваюць дакладна, дзе знаходзіўся маёнтак. Яны зыходзяць з таго, што ягонае месцазнаходжанне – агульнавядомы факт. Міхал Шымялевіч пералічвае Востраў сярод найбуйнешых маёнткаў Завішаў і Радзівілаў на Лідчыне. Мае асабістыя краязнаўчыя даследаванні сведчаць пра тое, што яшчэ ў першай палове 20 ст. менавіта Востраў Міхалоўскіх каля Янцавіч, быў найбольш вядомым сярод населеных пунктаў з

такой ці падобнай назвай на Лідчыне.

5. Знаходзіць лагічнае тлумачэнне назва вёскі Астроўля (Астроўля: ля – Вострава). Адлегласць ад Астроўлі да Янцавіч – усяго некалькі кіламетраў. Астроўля – другасны тапонім, які застаўся як напамін аб некалі вялікім і агульнавядомым маёнтку.

Археологі маглі б знайсці рэшты падмуркаў 14 ст. там, дзе пазней стаяў фальварак Востраў¹³. Але ці захавалася нешта ў зямлі пасля ўсіх бедаў, якія прайшлі па нашай зямлі?

¹³ *Ад рэдактара: У 1993 г. па ініцыятыве лідскага краязнаўцы Валеры Сліўкіна я правёў археалагічную разведку на месцы маёнтка Востраў каля вёскі Мыта. Самыя старажытныя сярод знойдзеных матэрыялаў (фрагменты керамікі, цэгла) датуюцца другой паловай 18 – пачаткам 19 ст. – Аляксандар Краўцэвіч.*

Лісты Ягайлы і ананімная «Хроніка канфлікту» як крыніцы па даследаванню Грунвальдскай бітвы

Грунвальдская бітва, якая адбылася 15 ліпеня 1410 г. паміж аб'яднанымі войскамі Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага з аднаго боку і арміяй Тэўтонскага ордэна з другога, дагэтуль прыцягвае ўвагу гісторыкаў. Да сённяшняга часу застаецца канчаткова нявырашаным шэраг пытанняў, што датычацца розных аспектаў бітвы¹. Аднак шэраг крыніц, якія маглі б праліць на іх святло, дагэтуль застаюцца малавядомымі для беларускіх ці расейскіх даследчыкаў. Іх пераклад, публікацыя і аналіз маюць вялікае практычнае значэнне для гістарычных даследаванняў.

Найбольш падрабязнае апісанне Грунвальдскай бітвы пакінуў польскі храніст Ян Длугаш у сваёй «Гісторыі Польшчы». Дарэчы, гэта адзінае апісанне Грунвальду сярод польскіх крыніцаў, якое была перакладзена на расейскую мову².

Аднак паведамленні Яна Длугаша маюць шэраг разыходжанняў з ананімнай «Хронікай канфлікту», створанай, верагодна, на пачатку 15 ст. Разыходжанні пачынаюцца ўжо са звестак пра рух саюзных войскаў да месца бітвы пры Грунвальдзе:

¹ Гага Р. Вялікая вайна Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага з Тэўтонскім ордэнам у 1409-1411 г // Гістарычны альманах. 2003. Том 8. С. 165–166; Гага Р. Западноевропейская и американская историография Великой войны с Тевтонским орденом в 1409 – 1411 годах // Весн. Гродн. дзярж. ун-та імя Я.Купалы. Серыя 1. Гуманітарныя навукі. 2005. № 3 (33). С. 35-42.

² Длугаш Я. Грунвальдская битва. Москва-Ленинград, 1962.

Дзень	Хроніка канфлікту	Ян Длугаш
Яна Хрысціцеля 24.06, аўторак	Прыбыццё ў Вольбаж	Прыбыццё ў Вольбаж
Чацвер 26.06	Выступленне з Вольбажа, прыбыццё ў вёску Любохня	Выступленне з Вольбажа, прыбыццё ў вёску Любохня
Пятніца 27.06	Прыбыццё да Віслы, пачатак пераправы	Прыбыццё ў Высаконіцы
Субота 28.06		Прыбыццё ў Сейміцы
Пятра і Паўла 29.06, нядзеля		Прыбыццё ў Казлова
Панядзелак 30.06		Прыбыццё да Віслы каля Казеніц, вышэй Чэрвінскага кляштара, пачатак пераправы
Чацвер 03.07		Адыход ад Віслы, дасягненне Жохава
Пятніца 04.07		Выступ з Жохава, прывал каля невядомай вёскі
Субота 05.07		Дасягненне вёскі Ежова
Нядзеля 06.07	Уварванне ў землі, якія былі закладзены крыжакам Зямавітам Мазавецкім	Дасягненне ракі Ўкра. Уварванне ў землі, якія былі закладзены крыжакам Зямавітам Мазавецкім
Папядзелак 07.07		Прыбыццё ў Бендзіна па рашэ Ўкры
Серада 09.07	Уварванне на тэрыторыю Ордэну, прывал на полі паблізу Малога Ольштыну	Адыход ад Бендзіна, уварванне на тэрыторыю Ордэна і марш на адлегласць у 2 мілі. Агляд сцягоў, марш і перапынак паміж двух азёраў – Тшчына і Хэлст ля Лютэнберга (Лідзбарк).
Чацвер 10.07	Пераход на працягу 2 міляў	Рух на працягу 2 міляў і прыбыццё да возера Рубкова паблізу Кужэтніка
Пятніца 11.07	Прывал каля Дамброўна	Вяртанне на стаянку каля Лютэнберга, рух і прывал у вёсцы Высокае паблізу Дзялдава

Маргарыты 13.07, нядзеля	Штурм і захоп Дамброўна	Марш і прывал ля возера на адлегласці паловы мілі ад Дамброўна. Штурм і захоп Дамброўна.
-----------------------------	----------------------------	--

Далей Ян Длугаш сцвярджае, што польскае войска выстройваў перад боем, а таксама камандаваў ім кракаўскі мечнік Зындрам з Машкавіц, які нават не згадваецца ў «Хроніцы канфлікту»³. Згодна з яе звесткамі, гэтай справай займаўся непасрэдна Ягайла.

У абедзвюх крыніцах ход Грунвальдскай бітвы апісваецца па рознаму. На падставе апісання падзей на Грунвальдскім полі, якое зрабіў Ян Длугаш, складаецца ўражанне, што польскі кароль Ягайла амаль не прымаў удзел у бітве і нават не пераследаваў крыжакоў, якія уцякалі з поля бою, а назіраў за ўсім гэтым з пагорка⁴.

Дадзенае паведамленне хронікі, напісанае чалавекам, які нарадзіўся ў 1415 г., было, верагодна, перапрацаваным з ананімнай «Хронікі канфлікту», створанай амаль адразу пасля Грунвальдскай бітвы⁵. Так, на яе старонках знаходзім звесткі пра тое, што Ягайла, *«перайшоўшы праз невялікі лясок з месца ўзгаданага лагера, прыбыў на вяршыню аднаго пагорка, дзе ў той жа час злез з каня і, стаўшы на калені на зямлю, пачаў дзякаваць Богу за перамогу, якую той яму дазволіў атрымаць над ворагам»* (*rex de loco stationum praedictarum, silvam parvam penetrans, venit ad verticem cujusdam monticuli, in quo statim de equo descendens flexis genibus in terra deo coepit gratias agere de victoria, quam dominus deus sibi concesserat de hostibus suis*)⁶. Аднак, у адрозненне ад версіі Яна Длугаша, «Хроніка канфлікту» паведамляе, што польскі кароль трапіў на гэты самы пагорак толькі пасля захопу умацаванага крыжацкага лагера: *«Кароль*

³ Длугаш Я. Грунвальдская битва. С. 87 – 88.

⁴ Тамсама. С. 109.

⁵ Гагуа Р. Хроніка канфлікту ўладзіслава караля Польшчы з крыжакамі ў год Хрыстоў 1410 // Беларускі гістарычны штогоднік. 2005. № 6. С. 61 – 69.

⁶ Cronica conflictus Wladislai, regis Poloniae, cum cruciferis anno Christi 1410 // Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1866. B. 3. S. 438.

жа... зняўшы па прычыне незвычайнай спякоты свой шлем, з усімі сваімі людзьмі падышоў да крыжацкага лагера. У лагеры ж многія, убачыўшы, што ўцёкі ніяк не дазваляць пазбегнуць смерці, стварыўшы з вазоў падабенства вала, там жа ўсе пачалі абараняцца, але ўсё ж такі, пераможаныя, у пашчы мяча загінулі» (*Rex igitur... statim deposita de se galea sua propter calorem solis nimium cum omni gente sua ad stationes cruciferorum venit. In loco autem stationis multi videntes, quod per fugam nullo modo evadere possem mortem, ex curribus quoddam propugnaculum facientes ibidem omnes defendere se coeperunt, sed statim devicti omnes in ore gladii perierunt*⁷).

Пра непасрэдны ўдзел караля ў пагоні за уцякаючымі крыжакамі сведчаць таксама іншыя крыніцы, а менавіта лісты Ягайлы да сваёй жонкі каралевы Ганны, гнезненскага архібіскупа Мікалая Куроўскага і познаньскага біскупа Альберта, напісаныя 16 ліпеня 1410 г. Створаныя на наступны дзень пасля Грунвальдскай бітвы ў каралеўскай паходнай канцылярыі, гэтыя лісты маюць вельмі вялікую навуковую каштоўнасць як гістарычныя крыніцы. Яны былі ўведзеныя ў навуковы зварот у 19 ст., аднак дагэтуль на беларускую, альбо расейскую мову не перакладаліся. Нават арыгінальныя тэксты на лацінскай мове змешчаныя ў выданнях, якія з'яўляюцца цяжкадаступнымі не толькі для шырокага кола аматараў сярэднявечнай гісторыі, але і для прафесійных гісторыкаў.

Падчас выправы 1410 г. каронную палявую канцылярыю Ягайлы ўзначальваў Мікалай Тромба, які з 1403 па 1412 г. з'яўляўся віцэканцлерам Польскага каралеўства. Пасля Грунвальду войскі Польшчы і ВКЛ на працягу трох дзён знаходзіліся на полі бітвы. Згодна з паведамленнем Яна Длугаша, у той час Ягайла накіраваў у Кракаў свайго пасла, Мікалая Мараўца з лістамі пра перамогу над крыжакамі, да сваёй жонкі каралевы Ганны, гнезненскага архібіскупа Мікалая Куроўскага, да нобіляў, якія кіравалі абаронай кракаўскага замку, да кракаўскага гарадскога савету і ў Кракаўскі ўніверсітэт⁸. Акрамя гэтага, вядомага яшчэ два лісты, якія былі напісаныя ў гэты час у палявой канцылярыі

⁷ Тамсама.

⁸ Длугош Я. Грунвальдская битва. С. 117.

польскага караля, але па невядомай прычыне не ўзгаданыя Длугашам – да Альберта Ястжэмбца, які з 1399 па 1412 г. з'яўляўся біскупам у Познані, і да торуньскага магістрата⁹. Аднак з гэтых сямі лістоў гісторыкам вядомы змест толькі чатырох, таму што паведамленні, накіраваныя кракаўскім нобілям, ва ўніверсітэт і да кракаўскага магістрату, дагэтуль не знойдзеныя даследчыкамі.

Найбольш кароткі і мала інфармацыйны з вядомых – ліст, у якім ад імя Ягайлы прапануецца бургамістру Торуня і іншых гарадоў Кульмскай зямлі перайсці пад уладу польскага караля пад пагрозай спусташэння і рабавання ўзгаданых тэрыторыяў. Ён быў апублікаваны нямецкім даследчыкам Максам Топпенам у першым томе «Akten der Ständetage Preußens»¹⁰.

Лісты да Мікалая Куроўскага і Альберта Ястжэмбца вельмі падобныя адзін да другога, як па форме так і па зместу. Як заўважыў вядомы гісторык прафесар Свен Эkdаль, яны разам з узгаданым лістом ў Торунь, аднолькава датаваныя – 16 ліпеня, у іх аднолькава азначана месца надання: «*Дадзена каля Астэродэ на полі нашай бітвы...*» (*Datum prope Hastenrode in campo prelii nostri...*), і ўсе яны маюць прыпіску: «*Паведамленне пана Мікалая, віцэ-канцлера Каралеўства Польскага*» (*Ad relacionem domini Nicolai regni Polonie vicecancellarii*)¹¹. Апошняя прыпіска сведчыць пра тое, што, верагодна, складальнікам пісем з'яўляўся менавіта Мікалай Тромба, нягледзячы на тое, што напісаны яны ад імя Ягайлы. Таму нельга пагадзіцца з выказанай яшчэ ў 1935 г. думкай Эміля Шніппеля, які памясціўшы ў дадатку да свайго артыкула «На полі бітвы каля Танненберга» нямецкі пераклад ліста да Мікалая Куроўскага, палічыў ягоным складальнікам Збігнева Алесніцкага¹².

Ліст да каралевы Ганны трохі адрозніваецца ад папярэдніх трох. Ён датаваны таксама 16 ліпеня 1410 г., аднак месца

⁹ Ekdahl, S. Die Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen. Einführung und Quellenlage. Berlin, 1982. Bd. I. S. 129-131.

¹⁰ Тамсама. S. 131.

¹¹ Тамсама. S. 129-131.

¹² Тамсама. S. 129.

надання азначана па іншаму – «Дадзена пад Дамброўна на полі бітвы...» (*Datum retro Dambrownis in campo prelii...*), і адсутнічае прыпіска аб тым, што гэта паведамленне пана Мікалая. Таксама, у адрозненне ад паведамленняў да Альберта Ястжэмбца і Мікалая Куроўскага, адзначана, што кароль удзельнічаў у пагоні за ўцекачамі дзве мілі, а не чатыры. Дадзены аспект штурхае да думкі, што ліст да Ганны Цылійскай быў напісаны асабіста Ягайлам ці пад ягоную дыктоўку.

Аднак, нягледзячы на невялікія разыходжанні, усе тры паведамленні супадаюць у апісанні баявой часткі. Тэзіснае адлюстраванне дадзенай інфармацыі выглядае наступным чынам:

- 15 ліпеня 1410 г. армія Тэўтонскага ордэну наблізілася да саюзных войскаў Польскага каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага ў той час, калі Ягайла слухаў імшу;
- пасля набліжэння ворага саюзныя арміі былі таксама пастроеныя ў баявыя рады;
- ад імя вялікага магістра і вялікага маршала Ордэна Ягайле і Вітаўту былі прынесеныя два мячы, пасля чаго адбылася бітва;
- падчас бою рады крыжакоў былі зламаныя і прымушаныя да ўцёкаў, пасля чаго адбываўся пераслед; пры гэтым шмат уцекачоў патанула ў азёрах і балотах.

Аналіз дадзеных тэкстаў дазваляе зрабіць некалькі высноў не толькі пра асобныя спрэчныя моманты Грунвальдскіх падзей, але таксама аб навуковай вартасці некаторых крыніц для даследавання бітвы.

Па-першае, не выклікае сумненняў непасрэдна ўдзел Ягайлы ў баі пад Грунвальдам, які «асабіста» (*in propria persona*) удзельнічаў у пераследаванні уцекачоў, што адпавядае паведамленню «Хронікі канфлікту», але разыходзіцца са звесткамі «Гісторыі Польшчы» Яна Длугаша.

Па-другое, магчыма дакладна рэканструяваць эпізод з двума мечамі, якія былі дасланыя польскаму каралю Ягайле і вялікаму князю літоўскаму Вітаўту крыжакамі перад пачаткам бітвы. Лісты Ягайлы пацвярджаюць радкі «Хронікі канфлікту», згодна якой

«прыбылі да караля два герольды: адзін караля венгерскага, які прынёс каралю аголены меч ад імя магістра, другі – Шчэцінскага князя, які трымаў у руцэ падобны меч, які маршал прыслаў князю Вітаўту і сказаў: «Кароль! Магістр дасылае табе гэты меч, а другі мы павінны ўручыць ад імя маршала брату твайму Вітаўту, калі зможам з ім сустрэцца». Кароль у той жа час паслаў да Вітаўта верных пасланцоў і напросіў устрымацца ад пачынення бітвы, да якой той імкнуўся ўжо з людзьмі сваімі. Пакінуўшы сваіх рыцараў, Вітаўт хутка прыбыў да караля, і пасля яго прыбыцця ўзгаданыя герольды аддалі яму меч ад імя маршала і сказалі каралю і Вітаўту: «Кароль і Вітаўт! Магістр і маршал дасылаюць вам гэтыя мечы ў якасці падтрымкі і заклікаюць вас да бітвы і запытваюцца ў вас пра месца спаткання, прапануючы, каб вы самі яго абралі і аб зробленым вамі выбары паведамілі. І не хавайцеся ў гушчы гэтага лесу і не марудзьце з выступленнем да бою, таму што ва ўсялякім выпадку вы не здолееце пазбегнуць бітвы». Кароль жа і Вітаўт прынялі ўпамянутыя мечы з вялікай дабротой душы і так адказалі магістру і маршалу праз паслоў: «Прымаем дапамогу Панскую як самую важную, а разам з ёю тыя мечы ў якасці нашай падтрымкі, і жадаем з магістрам сысціся ў бітве. Таксама не будзем хвацца на лясах, таму што прыбылі памерацца з вамі [сіламі], наколькі не можам атрымаць ад вас справядлівасці. А месца бітвы пакідаем на волю і ласку Боскую» (*venerunt ad regem duo heraldi, unus regis Hungariae, regi ex parte magistri evaginatam portans gladium, et alter ducis Sccecynensis, alium similiter gladium ex parte marsalci duci Vitoldo dandum manu tenens. Dixit: «Rex! magister hunc tibi dirigit gladium et fratri tuo Vitoldo ex parte marsalci alium dare debemus, si ipsius praesentiam habere potuerimus».* Rex statim pro Vitoldo certos direxit nuntios et ab aggressu belli, ad quem jam cum gente sua transibat, ipsum retrahere mandat. Derelictis igitur suis militibus Vitoldus solus ad regem concito venit; et in adventu ejus praedicti heraldi ex parte marsalci gladium sibi obtulerunt, dicentes regi et Vitoldo: «Rex et Vitolde! Magister et marsalcus hos gladios vobis mittunt in subsidium et ad pugnam vos invitant; pro loco vero certaminis vos requirunt, ut ipsum soli eligatis et electum ipsi per vos nuntietis. Nec velitis vos

in condense hujus silvae abscondere, quinimmo ad bellum protinus exire non differatis, quia pugnam nullomodo evadere poteritis». Rex autem et Vitoldus gladios praedictos cum magna mansuetudine animi receperunt et haec magistro et marsalco per nuntios reponderunt: «Auxilium dei principale et hos similiter gladios in subsidium nobis recipimus et cum magistro pugnare volumus. Nec in silvis nos abscondemus, quia hac intentione venimus, ut vobiscum proelietur, ex quo a vobis aequalitatem habere non possumus. Et locum certaminis divinae voluntati gratiaequae committimus»¹³. Аднак звесткі лістоў супярэчаць апісанню эпизоду з мячамі, у Яна Длугаша, які сцвярджаў, што герольды магістра звярталіся толькі да караля, а імя і тытул Вітаўта нават не ўзгадалі¹⁴. Акрамя гэтага, згодна Яну Длугашу, Вітаўта наогул не змаглі выклікаць і абодва мечы былі ўручаныя Ягайлу. Надзвычай доўгі адказ польскага караля крыжакам у пераказе храніста, бясспрэчна, большай часткай заснаваны на мастацкім вымысле і не адпавядае рэчаіснасці¹⁵.

Па-трэцяе, з тэкстаў як лістоў Ягайлы, так і «Хронікі канфлікту» выцякае, што крыжакі прыбылі на поле бітвы пасля войск Польскага каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага. Дадзены аспект абвяргае сцвярджэнні некаторых гісторыкаў (Карл Хэвекер, Ганс Дэльбрук і іншыя) пра абарончы тактычны план бою, які вялікі магістр Ордэну Ульрых фон Юнгінген быццам намагаўся ажыццявіць пад Грюнвальдам.

Па-чацвёртае, лісты польскага караля сведчаць, што Ягайла асабіста займаўся паstraеннем войскаў да бою. Гэтае сведчанне супярэчыць паведамленню Яна Длугаша, згодна з якім паstraенне і камандаванне польскай арміяй была даручанае кракаўскаму мечніку Зындраму з Машкавіц¹⁶, але спраўджваецца «Хронікай канфлікту»: «Кароль... загадаў усім павязаць якія-небудзь павязкі

¹³ Cronica conflictus Wladislai, regis Poloniae, cum cruciferis anno Christi 1410 // Scriptores rerum Prussicarum. В. 3. Leipzig, 1866. S. 436-437.

¹⁴ Гагуа Р. Российская и белорусская историография сражения при Грюнвальде // Весн. Гродн. дзярж. ун-та імя Я.Купалы. Серыя 1. Гуманітарныя навукі. 2003. № 2 (20). С. 15-22.

¹⁵ Длугош Я. Грюнвальдская битва. С. 98-99.

¹⁶ Длугош Я. Грюнвальдская битва. С. 87.

з саломы для ўзаемнага распазнання і ўсталяваў для рыцараў словы баявых поклічаў – «Кракаў» і «Вільня»; сам жа, сеўшы на каня, уласнай асобай паспяшыў паглядзець на ворага і ў той час жа пачаў строіць шыхты на полі паміж двума гаямі...» (*Rex... in signum cognitionis mutuae cuilibet alligari mandavit verbaque proclamationis in bello militibus haec indixit: Cracow, Wylno ipse solus personaliter, ascensoque equo videre hostes properavit, et statim acies in cujusdam campi planitie inter duo nemora ordinare coepit...*)¹⁷.

Такім чынам, параўнанне «Хронікі канфлікту» і «Гісторыі Польшчы» Яна Длугаша з лістамі Ягайлы дазваляе зрабіць выснову, што большага даверу ў якасці гістарычнай крыніцы заслугоўвае менавіта «Хроніка канфлікту», у той час як Ян Длугаш выступае ў ролі тэндэнцыйнага і схільнага да мастацкіх упрыгожанняў аўтара. Таму да звестак, якія прыведзеныя ў творах «бацькі польскай гісторыі», належыць ставіцца крытычна і выкарыстоўваць іх па магчымасці толькі пасля параўнання з іншымі крыніцамі.

«Хроніка канфлікту» (поўная назва – «Хроніка канфлікту Ўладзіслава, караля Польшчы, з крыжакамі ў год Хрыстоў 1411») найбольш каштоўная і таямнічая з усяго корпусу польскіх наратыўных крыніцаў. Рукапіс хронікі быў знойдзены ў 1857 г. у бібліятэцы графа Дзялынскага ў Курніку (Польшча) польскім даследчыкам Аўгустам Бялоўскім. Манускрыпт складаецца з дваццаці старонак (10 лістоў). Пры гэтым дзевятнаццаць з іх адведзеныя апісанню падзей Вялікай вайны з Тэўтонскім ордэнам, а апошняя старонка змяшчае план для пропаведзі, прысвечанай святкаванню гадавіны Грунвальдскай бітвы: «*Прамова аб канфлікце П[олякаў]. Усе хваляць Пана неба і дабрадзея, які з месца свайго сумленна назірае... У прамове гэтай тры часткі бачных. 1. Святое слова. 2. Гістарычны агляд. 3. Падпарадкаванне палякам. Як бачым, спачатку Слова святое.*» («*Sermo de conflictu P[olonorum]. Omnes benedixerunt dominum celi et benedictus, qui locum suum incontaminatum servavit... In sermone isto tria sunt videnda. 1. Proloquium sanctificum. 2. Scrutinium*

¹⁷ Cronica conflictus Wladislai, regis Poloniae. cum cruciferis anno Christi 1410 S. 436-439.

hystoricum. 3. Obsequium polonicum. Quo ad primum videamus proloquium sanctificum.»)¹⁸.

Дадзены рукапіс з'яўляецца копіяй, спісанай паводле меркавання польскага даследчыка Ежы Затхея, у другой чвэрці 16 ст. Такое датаванне было зробленае ім на падставе пэўных вадзяных знакаў на паперы манускрыпта¹⁹. Напісанае ў правым верхнім куце першай старонкі манускрыпта слова «*Brzeszczye*»,²⁰ магчыма, указвае на месца стварэння спісу – Берасце.

Пра лёс арыгіналу ўвогуле нічога невядома. Таксама нічога невядома пра аўтара хронікі. Аднаыя навукоўцы, напрыклад Зыгмунд Цэліхоўскі, Стэфан Марыя Кучынскі і Свен Экдаль, лічаць, што яна магла быць напісаная Мікалаем Тромбай²¹. іншыя (Анджэй Надольскі), аддаюць аўтарства каралеўскаму натарыюсу Збігневу Алесніцкаму²². Аднак ні адзін, ні другі бок не здолеў прывесці слушныя доказы сваёй пазіцыі. Тэкст мог быць складзены любым іншым удзельнікам выправы ў Прусію 1410 г., альбо запісаны са слоў такога ўдзельніка. Класік польскай гістарыяграфіі Хенрык Лаўмянскі ўвогуле лічыў «Хроніку канфлікту» своеасаблівым «дзённікам вайсковых падзеяў»²³.

Не праліваюць таксама святла на аўтарства хронікі і словы, якія прыведзеныя ў заканчэнне апавядання пра канфлікт: «*I gęta ęscę je kaneę, napisana byęcam by klopatom praz ruku brata K. z Rado[m]a*» («*Et est huius finis, scripsi quasi in spinis per manus fratris C. de Rado[m]i*»)²⁴, таму што, верагодней за ўсё, гэта імя перапісчыка, які зрабіў спіс з арыгіналу, ці з іншага спісу.

¹⁸ Cronica conflictus Vladislai regni Poloniae cum Cruciferis Biblioteki Kórnickiej. Poznań, 1911. S. 52.

¹⁹ Zathy J. Katalog rękopisów Średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1963. С. 538.

²⁰ Cronica conflictus Vladislai regni Poloniae cum Cruciferis Biblioteki Kórnickiej. S. 32.

²¹ Ekdahl, S. Die Schlacht bei Tannenberg 1410. S. 146.

²² Nadolski A. Rozważania o Grunwaldzie // Kwartalnik historyczny. 1980. № 87. S. 447.

²³ Ekdahl, S. Die Schlacht bei Tannenberg 1410. S. 144.

²⁴ Cronica conflictus Vladislai regni Poloniae cum Cruciferis Biblioteki Kórnickiej. S. 52.

Далей іншай рукой зроблены допіс: «*Хроніка заканчваецца*» («*Explicit Cronica*»)²⁵.

Дакладная дата напісання хронікі таксама невядомая, і ў гістарычнай літаратуры існуе некалькі версій пра час яе паходжання. Нямецкі даследчык Ф.Тунэрт пасля параўнання яе тэксту з апісаннем Длугаша і лістамі, якія маюць адносіны да Канстанцкага сабору, лічыў, што хроніка паўстала ў 1416 г. Яго падтрымалі немец Карл Хевекер і паляк Станіслаў Куёт. З іх думкай не пагадзіўся расейскі гісторык Аляксандр Барбашаў. Ён прыйшоў да высновы, што «Хроніка канфлікту» паўстала менавіта напрыканцы 1410 г. Думку Аляксандра Барбашава падтрымаў польскі гісторык Антоні Прахаска. Улічваючы, што апавяданне хронікі абрываецца на восеньскіх падзеях 1410 г., ён аднёс яе стварэнне да канца 1410 або пачатку 1411 г. Да такіх жа высноў прыйшлі нямецкія навукоўцы Эрнст Штрэльеке і Якаб Кара, а таксама польскія даследчыкі Аўгуст Бялоўскі, Зыгмунд Цэліхоўскі, Стэфан Марыя Кучынскі і іншыя. Аднак ужо Антоні Прахаска прапанаваў версію, згодна якой тэкст «Хронікі канфлікту», які знаходзіцца ў навуковым звароце, быў «больш позняй копіяй не з арыгіналу, але можа ўжо са скароту хронікі».

Гіпотэза пра існаванне больш падрабязнага арыгіналу, з якога быў зроблены скарот «Хронікі канфлікту», канчаткова аформілася ў 1911 г. Польскі даследчык Зыгмунт Цэліхоўскі, знайшоўшы копію «Хронікі канфлікту» ў бібліятэцы ў Курніку, зрабіў трэцяе і лепшае на сённяшні дзень яе выданне, якое мае падрабязны ўступ, лацінскую транскрыпцыю тэксту і факсімільнае рукапісу. Ва ўступным артыкуле ён прыйшоў да высновы, што дадзены манускрыпт з'яўляецца скаротам, выкананым нейкай духоўнай асобай. Скарот быў прызначаны для карыстання ў якасці апорнага канспекту ўрачыстага звароту да вернікаў з нагоды гадавіны Грунвальдскай бітвы. У абарону свайго меркавання Зыгмунд Цэліхоўскі прыводзіў наяўнасць на апошняй старонцы рукапісу плану гэтага казання²⁶.

²⁵ Тамсама.

²⁶ Гага Р. Хроніка канфлікту ўладзіслава караля Польшчы з крыжакамі ў год Хрыстоў 1410 // Беларускі гістарычны штогоднік 2005. № 6. С. 61 – 69.

Частка гісторыкаў прыняла версію Антоні Прахазкі і Зыгмунда Цэліхоўскага аб першапачатковым існаванні так званай «вялікай хронікі канфлікту», скарот якой паўстаў недзе ў 16 ст. Тым не менш, існаванне вялікага варыянту дагэтуль не даказанае і наогул абапіраецца выключна на домыслы навукоўцаў. Па-першае, на сённяшні дзень не знойдзена ні аднаго «поўнага» спісу. Па-другое, нідзе ў крыніцах не згадваецца пра існаванне больш поўнага варыянту хронікі. Па-трэцяе, польскі гісторык Герард Лабуда адшукаў у польскім летапісе, які вядомы пад назвай «*Annales Mansionariorum Cracoviensium*», амаль даслоўны пераказ «Хронікі канфлікту» у «кароткім» варыянце²⁷. Нарэшце, навошта было рабіць скарот для казання вернікам на лацінскай мове, якая была вядомая вельмі вузкаму колу людзей, а потым рабіць яшчэ план казання?

У любым выпадку, каб спраўдзіць існаванне вялікага варыянту «Хронікі канфлікту», трэба знайсці яго, а пакуль жа неабходна прыняць тое, што «кароткія» спіскі адпавядаюць тэксту арыгінала, які паўстаў, верагодней за ўсё, ці ў канцы 1410 г., ці ў студзені 1411 г. Пра гэта сведчыць тое, што ў тэксце не згадваецца аб падпісанні Турунскага міру ў лютым 1411 г., якім скончылася вайна паміж Польшчай і ВКЛ з аднаго боку і Тэўтонскім ордэнам з другога²⁸.

Большая частка «Хронікі канфлікту» прысвечаная падзеям, якія адбываліся 15 ліпеня 1410 г., г. зн., непасрэдна Грунвальдскай бітве. Варта заўважыць, што некаторыя сведчання «Хронікі канфлікту» адносна ходу бітвы знаходзяць спраўджанне ў хроніках, якія былі створаныя на тэрыторыі Тэўтонскага ордэну. Так, вельмі цікавае паведамленне, якое «Хроніка канфлікту» пакінула пра ўдзел у бітве арміі ВКЛ, пераклікаецца з рэяліяй працягу хронікі памезанскага афіцыяла Яна фон Пасільге, але разыходзіцца з апісаннем Яна Длугаша. У першай крыніцы чытаем, што *«Іншая ж частка ворагаў сярод тых, самых летшых людзей крыжацкіх, сышлася з найвялікшай гарачнасцю і крыкам*

²⁷ Ekdahl, S. Die Schlacht bei Tannenberg 1410. S. 135.

²⁸ Гага Р. Хроніка канфлікту Ёладзіслава караля Польшчы з крыжакамі... С. 61 – 62.

з людзьмі Вітаўта, і пасля, без малага ўзаемнай бойкі, многія з абодвух бакоў паляглі так, што людзі князя Вітаўта вымушаныя былі адысці. Тады ворагі, пераследуючы іх, лічылі, што ўжо атрымалі перамогу, і ў рассянасці аддаліліся ад сваіх харугваў і шыку сваіх атадаў і перад тымі, якіх да ўцёкаў прымусілі, пачалі ўцякаць. У хуткім часе, калі прагнулі павярнуць, адрэзаныя ад сваіх людзей і харугваў каралеўскімі людзьмі, што іх харугвы на прамую ад крылаў прарэзалі, былі ўжо альбо захоплены, альбо пасечаныя мячамі.» («*Alia autem pars hostium ex eisdem electis cruciferorum hominibus cum maximo impetu et clamore cum gente ducis Vitoldi congressa et fere per horam proeliantes mutuo inter se plurimi ex utraque parte ceciderunt, ita quod gens Vitoldi ducis cogitur retrocedere. Et ita ipsos insequentibus existimabant jam obtinuisse victoriam dispersique hostes ab ipsorum banariis in ordinatione suarum acierum erraverunt et illos, quos retrocedere coegerant, fugere inceperunt. Postmodum autem reverti volentes, a suis hominibus et banariis per homines regis, qui directe banaria ipsorum per latera diviserunt, seclusi aut capti et gladio perempti perierunt.*») ²⁹.

Амаль ідэнтычную карціну маляе перад намі прадаўжальнік Яна фон Пасільге: «...і адбылася вялікая бітва, і магістр разам са сваімі людзьмі тройчы прабіваўся скрозь іх, і кароль так адышоў, што яны ўжо пачалі спяваць «Хрыстос уваскрос». Але прыйшлі ягоньня госці і найміты, калі яны не былі настроеныя, і напалі з аднаго боку, а паганцы з іншага, і акружылі іх, і людзі магістра і вялікія саноўнікі і вельмі шмат братаў Ордэну – усе загінулі. Вяртаючыся, яны захапілі іншых, як братаў, так і каней.» («...*und wart eyn grosir stryt, und der meister mit den synen slugin sich drystunt dorch mit macht, und der koning was gewichen, also das dese sunge: «Christ ist entstandin». Des quomen syne geste und soldener, als dese nu vormuet worin, und troff in mit yn uff dy syte und dy heydin uf dy ander, und umbgobin sy, und slugin den meister und dy grostin gebiteger und gar vil bruder des ordins alle tot, wend*

²⁹ Cronica conflictus Wladislai, regis Poloniae, cum cruciferis anno Christi 1410. S. 436-439.

*sy nymant anders remetin, als der bruder und der pferde.»*³⁰

З урыўкаў, якія былі прыведзеныя вышэй, вынікае, што крыжакі прынялі адступленне часткі арміі Вітаўта за ўцёкі ўсяго войска саюзнікаў, з-за чаго расстроілі баявыя рады ў спробе пераследаваць ворага. Гэта была фатальная тактычная памылка, у выніку якой значная частка рыцараў была адрэзаная ад свайго войска і знішчаная саюзнікамі.

На карысць дадзенага сцвярджэння можна прывесці таксама ананімны ліст да вялікага магістра Тэўтонскага ордэну, які быў напісаны прыкладна ў першае дзесяцігоддзе пасля Грунвальду і змяшчаў парады на выпадак палявой бітвы. Аўтар ліста заўважаў, што магістр падчас бою павінен сваім аўтарытэтам утрымліваць атрады ў баявым парадку, і каб адныя іншых не пакідалі да таго часу, пакуль канчаткова не выясніцца, што варожы атрад звярнуўся да ўцёкаў (*das ir die euwirn, so ir hogeste kunnet, mit eren schigkungen tzu haeffe haldet unde mit nichte von enandir losset, so lange bys das ir seet, wie sich euwir vinde huffe hindir dem fluchtigen an lesset*)³¹. Бо можа здарыцца тое, што адбылося пад час «Вялікай бітвы» (пад Грунвальдам), калі «паляўнічыя» (тыя, хто праследаваў уцекачоў) адарваліся ад свайго пастраення і трапілі ў пастку: «*Паспалітае рушанне, так сама як і тыя, што прыйшлі, як і ўсе ваши падданыя могуць пакінуць баявыя рады: хаця нават адзін атрад можа прымусіць паверыць усё баявое пастраенне, што людзям не пагражае знішчэнне, пад час таго, калі хто-небудзь палое (праследуе ўцекачоў), і пачынаюць паляванне, імкнучыся перамагчы ў гульні, ня ведаючы аб тым, што палова можа быць ужо страчанай.*» («*Das bestellet, ab das alzo tzu gyngye, so ir aller hertiste kunnet, das yo die euwirn in erer schigkunge bliiben: wann wenne eyn huffe addir eyne schigkunge tzutrauth wirt, so sintd die Iwthe nicht so rischlichen weddir umbe tzubringen, wann denne eyn ydirman will yagen, unde waenth, das spil das sey gewonnen*

³⁰ Possilge, J. Chronik des Landes Preussen // *Scriptores rerum Prussicarum* / hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehle. Leipzig, 1866. B. 3. S. 316.

³¹ Ekdahl, S. Die Flucht der Litauer in der Schlacht bei Tannenberg. // *Zeitschrift für Ostforschung*. 1963. № 12.

unde wissen nicht, das is halp mag seyn vorloren.»)³².

Хаця цалкам пытанне пра ўцёкі арміі ВКЛ не здымаецца, на нашу думку здаецца бяспрэчным, што ўцякала толькі яе частка (і, верагодней за ўсё, нязначная), у выніку чаго дадзеныя ўцёкі абярнуліся пасткай для крыжакоў і адыгралі не апошняю ролю ў паражэнні Ордэну пад Грунвальдам.

Адкрытым застаецца толькі пытанне былі гэтыя ўцёкі наўмыснымі ці выпадковымі. Ананімны аўтар вышэй узгаданага ліста да вялікага магістра прама гаварыць пра такую магчымасць: *«Можжа здарыцца так, што вашы ворагі задумаюць асцярожнасць і, пакінуўшы харугву, праявіўшы слабасць, звярнуцца да ўцёкаў; [аднак] можжа здарыцца так, што яны задумалі расстроіць вашыя рады...»* (*«Is tuchte geschen, das euwir vinde den uffsatz vorsich nemen, unde lissen eyne banirh addir tzwi weychin addir fluchtig werden: das were eyn uffsatz do mete sie meynten euwir schigkunge tzubrechen...»*)³³. Аднак тэкст утойвае ў сабе двухсэнсоўнасць – не зразумела, ці такое адбывалася менавіта пад час Грунвальду, ці магло ўжывацца наогул.

Ва ўсялякім выпадку, сітуацыя з уцёкамі на Грунвальдскім полі была бліскуча выкарыстаная як Вітаўтам, так і Ягайлам на сваю карысць, што характарызуе і вялікага князя літоўскага і караля Польшчы як выдатных тактыкаў.

У цэлым з «Хронікі канфлікту» наконт Грунвальдскай бітвы мы даведваемся, што:

- 15 ліпеня 1410 г. армія Тэўтонскага ордэну наблізілася да саюзных войскаў Польскага каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага ў той час, калі Ягайла слухаў імшу;
- пасля набліжэння ворага саюзныя арміі пастроіліся ў баявыя рады;
- ад імя вялікага магістра і вялікага маршала Ордэна адпаведна Ягайлу і Вітаўту былі прынесеныя два мячы ў якасці выкліку на бітву;
- перад тым, як рушыць да бою, польскае крыло праспява-

³² Ekdahl, S. Die Flucht der Litauer in der Schlacht bei Tannenberg.

³³ Тамсама.

ла «Багародзіцу»;

- перад сутычкай крыжакі паспелі зрабіць два залпы з гарматаў;

- падчас бою арміі Вітаўта супрацьстаяла большая частка крыжацкага войска, якая складалася з лепшых атрадаў Ордэна;

- пасля жорсткага бою на працягу гадзіны частка арміі Вітаўта пачала адыходзіць, за адыходзячымі пусціліся ў пераследаванне тэўтонскія рыцары, якія хутка, расстроілі баявыя рады, былі акружаныя харугвамі ВКЛ, а таксама Польшчы і знішчаныя;

- пасля шасцігадзіннага бою пад націскам саюзных войскаў армія Ордэна пачала адыходзіць; тады каб выправіць становішча вялікі магістр Ордэну асабіста павёў у бітву рэзервовыя «пятнаццаць ці больш» харугваў;

- у першай жа сутычцы вялікі магістр, маршал і шэраг комтураў Ордэну былі забітыя, пасля чаго пачаліся сапраўдныя ўцёкі крыжацкага войска;

- рэшткі крыжацкага войска ўкрыліся ва ўмацаваным вазамі лагеры, які быў узяты штурмам саюзнікамі; у гэтай – апошняй фазе бітвы – Ордэн панёс найбольшыя страты³⁴.

З пункту гледжання ідэалагічнага зместу, аўтар хронікі займаў выразныя прапольскія пазіцыі. Ён імкнуўся паказаць Ягайлу справядлівым каралём, які здзяйсняе справядлівасць і аддае Тэўтонскаму ордэну належнае за здзяйснення раней у адносінах да палякаў злачынствы.

Сумуючы вынікі, варта заўважыць, што даследаванне розных аспектаў, якія датычацца Грунвальдскай бітвы, амаль немагчымае без выкарыстання «Хронікі канфлікту». На думку аўтара, менавіта «**Хроніка канфлікту**» з'яўляецца **асноўнай крыніцай для рэканструкцыі грунвальдскіх падзей**, якая дазваляе вырашыць шэраг пытанняў, што дагэтуль з'яўляюцца спрэчнымі ня толькі ў айчынай, але і ў замежнай гістарыяграфіі.

³⁴ Cronica conflictus Wladislai, regis Poloniae, cum cruciferis anno Christi 1410. S. 436-439.

Дадаткі

Прыведзены ніжэй пераклад лістоў да каралевы Ганны Цылійскай і Альберта Ястзембца зробленыя згодна з тэкстамі, якія нямецкі медыявіст Эрнст Штрэлье памясціў у чацвёртым дадатку да трэцяга тому выдання «Гісторыі Прусіі»³⁵. Падставай для выдання з'явіліся копіі лістоў Ягайлы, якія знаходзіліся ў гарадскім архіве Франкфурту на Майне. На жаль, гэтыя дакументы загінулі падчас Другой сусветнай вайны.

Лацінская транскрыпцыя лістоў паводле Эрнста Штрэлье даецца паралельна беларускаму перакладу.

Ліст Ягайлы да каралевы Ганны

Тэкст арыгінала на лаціне

1410 16 Juli retro Dambrownis in campo prelii.

Preclara princeps, illustris consors nostra karissima! A tempore, quo a vobis recessimus, semper continua successione creator celi et terre nos et nostros sue pietatis clementia visitavit et optata hactenus servavit sanitate, cujus patrocinio dum terras hostium intravimus, quamcumque civitatem accessimus expugnandam, semper ipsam absque resistencia recepimus. Feria autem tertia, in die festo divisionis apostolorum, magister cruciferorum cum omni potencia

Пераклад на беларускую мову

1410 16 ліпеня пад Дамброўна на полі бітвы.

Найпрыгажэйшая княгіня, знакамітая і нам вельмі любая жонка наша! Ад нашага з Вамі расставання заўсёды і няспынна Творца неба і Зямлі нас і людзей нашых міласэрнасцю і ласкай адараў і ў добрым захоўваў здароўі. І пад ягонай абаронай на зямлю ворага ўступіўшы, колькі б не спыняліся пад якім-небудзь горадам, каб яго захапіць, заўсёды яго без цяжкасцей захоплівалі. Тады ў аўторак, у свята Разаслання Апосталаў,

³⁵ 1410 16 Juli retro Dambrownis in campo prelii // *Scriptores rerum Prussicarum*. В. 3. Leipzig, 1866. В. 3. S. 425-426. 1410 16 Juli prope Hastenrode in campo prelii nostri // *Scriptores rerum Prussicarum*. В. 3. Leipzig, 1866. В. 3. S. 426-427.

sua nostris appropinquavit exercitibus animo preliandi, nobis tunc sacra misse audientibus officia, quibus usque ad finem cum devocione auditis cum omnibus exercituum nostrorum hominibus campum prelii ascendimus, ubi ordinatis et institutis aciebus ac omnibus dispositis negociis ad conflictum cepimus preparari. Et, dum jam se mutuo aspiciabamus, magister cruciferorum et mareschalcus nobis et preclaro principi domino Widoldo, fratri nostro carissimo, per suos heroldos duos gladios direxerunt sic dicentes : «Noveritis, rex et Widolde, quod in hac hora vobiscum conflictum faciemus et hoc gladios vobis pro subsidio dono damus. Nobis ergo locum date eligere certaminis aut ipsum aut vos eligatis!» Quibus taliter cum mansuetudine respondimus: «Gladios, quos nobis direxistis, recepimus et in Christi nomine, qui cervices conterit superborum, conflictum vobiscum faciemus; sed locum prelii et conflictus nescimus vobis dare nec volumus; quem autem omnipotens deus largire nobis dignabitur, vobiscum conflictum deducemus!» Denique sine mora premissis exercitibus, sicut premittitur, ordinatis, cum ipsis venimus in

магістр крыжацкі з усімі сваімі сіламі да войскаў нашых наблізіўся, жадаючы бітву з намі пачаць, калі мы рупліва слухалі імшу святую. Яе да канца набожна выслухаўшы, з усім войскам нашым, на поле бітвы выйшлі, дзе баявыя рады пастроіўшы і размясціўшы, імкнуліся пачаць бой. Калі ўжо адзін на другога паглядалі, магістр крыжацкі і маршал праз сваіх герольдаў нам і найсвятлейшаму князю пану Вітаўту, брату нашаму найдаражэйшаму, два мечы даслаў са словамі: «Ведайце, кароль і Вітаўт, што ў гэтую гадзіну бітву з вамі пачнём, гэтыя ж мечы вам у дапамогу дарма ахвяруем. Дазвольце ж нам ўласна абраць тое месца для бітвы, альбо самі выбірайце!» На што адказалі лагодна: «Мечы, якія нам даслалі, прымаем і ў імя Хрыста, які каркі напышлівых згінае, біцца з вамі будзем, але месца бою паказаць вам а ні можам, а ні хочам, у бітве жа з вамі ў месцы сустрэнемся, якое Бог усёмагутны даць нам вырашыць». Пасля чаго без затрымкі, войска маючы ўжо пастроенае, як ужо гаварылася, пачалі бой, у якім сярод незлічоных забітых, самі ж вельмі нязначныя, маючы страты (не дзякуючы нашай моцы альбо народаў шмат-

conflictum, ubi infinitis cesis cum modico nostrorum detrimento non nostre potencie brachio vel gentis multitudine armatorum, sed solius dei, qui nos semper dignetur prosperare potestate et virtute, magistrum generalem et marschalcum predictos, Szwortzburg, Helbingensem et alios multos cruciferorum commendatores peremimus et alios in fugam convertimus et insequi propria persona per duo miliaria fuerunt insecuti, qui tunc fugientes et in aquis et fluviis, quo in via fugiendo habuerunt, infiniti sunt submersi et reliqui interfecti, quod paucissimi ovaserunt. Preliando autem cum eisdem Prutenis et ipsis virtute divina devictis et prostratis Conradum juniorem Olznensem et Stetinnensem, Cristoferum de Hungar aliosque hospites infinitos in captivitate recepimus et captivos detinemus.

Datum retro Dambrownis in campo prelii feria quarta in crastino divisionis apostolorum.

лікасці, але адзіна дзякуючы моцы і дабрыні Бога, які толькі б заўсёды нам поспех дарыў), узгаданых вялікага магістра і маршала, Шварцбурга і эльбінгскага і іншых комтураў крыжацкіх пасеклі, іншых да ўцёкаў прымусілі і асабіста пачалі гнаць. Дзве міліяны былі гнаныя, а ўцякаючы, у азёрах і рэках, якія знаходзіліся на іхнім шляху, у велізарнай колькасці патанулі, іншыя ж былі забітыя, так што вельмі нямногія выратаваліся. Б'ючыся ж з прусамі, якіх з ласкі Божай перамаглі і разграмілі, Конрада Малодшага Алесніцкага, Крыштафа з Венгрыі і іншых незлічоных гасцей ордэнскіх да няволі схапілі і як палонных трымаем.

Дадзена пад Дамброўна на полі бітвы, ў сераду, на наступны дзень пасля свята Разаслання Апосталаў.

Ліст Ягайлы да познаньскага біскупа Альберта

Тэкст арыгінала на лаціне

1410 16 Juli prope Hastenrode in campo prelii nostri

Principi presuli eximio, patri reverendo, domino Alberto, episcopo Poznaniensi, sincere nobis dilecto Wladislaus dei gratia rex Polonie etc. Princeps presul eximie, pater reverende! Heri audientibus nobis missarum sollempnia magister generalis cruciferorum cum omni sua potentia, quam habuit, ad nostros appropinquans exercitus, sciens nobiscum preliari et nostrorum effundere sanguinem innocentem, nobis et duci Witolto, fratri nostro carissimo, duos gladios direxil sic inquit: «Vobis duos gladios dirigimus in vestrum subsidium, ut hodie nobiscum per conflictum campestrum duellare debeatis; et locum certaminis nobis indicite, aut a nobis indicendum ipsum requiratis!» Quibus taliter in mansuetudine animi nostri respondimus: «Gladios nobis per vos missos suscepimus et suscipere volumus: vobiscum invocato Christi nomine volumus per conflictum decertare; locum autem certaminis vobis indicare nolumus neque scimus, sed omnipotens deus, qui cuncta regit et disponit universa, locum, in

Пераклад на беларускую

1410, 16 ліпеня каля Астэродэ на полі нашай бітвы.

Першаму з годных высокашаноўнаму бацьку, пану Альберту, біскупу Познаньскаму, сапраўды нам ласкаваму, Уладзіслаў з боскай ласкі кароль Польшчы і г.д. Першы з найдастойнейшых, высокашаноўны бацька! Калі мы, як звычайна, слухалі імшу Панскую, вялікі магістр крыжацкі з усімі сваімі сіламі, якія толькі меў, да нашых наблізіўся войскаў, прагнучы з намі біцца і нашых праліць кроў нявінную, нам і князю Вітаўту, брату нашаму любаму, два мечы даслаў, з такімі словамі: «Вам два мечы дасылаем у дапамогу, так як сёння з намі ў палявой бітве змагацца мусіце, а месца бою нам вызначце, альбо мы самі яго вызначым». На што так у рахманасці душы нашай адказалі: «Мечы, якія вы нам даслалі, прымаем і прыняць жадаем: з вамі, звяртаючыся да імя Хрыстова, у бітве сысціся хочам; месца ж бітвы вам вызначыць не дазваляем і не мы вырашаем, але ўсёмагутны Бог, які ўсім кіруе і сусвет

quo vobiscum pugnaturi sumus, iam nobis preparavit!» Denique statim sine mora exercitibus nostris ordinatis et instructis ipsos dimisimus contra hostes transituros in conflictum, ubi non in virtute brachii nostri vel gentis armatorum multitudine; sed solius dei potestate et virtute, qui nos semper ab adversis dignatur preservare, paucis valde de nostris communibus, nullis notabilibus interfectis, omnes exercitus inimicorum prostravimus et ipsum magistrum generalem cum marschalcone, Schwartzepurck et Helbinensi ac aliis multis commendatoribus, cruciferis barbatis, peremimus in gladio et captivos infinitos ad nostra tentoria deduximus et habemus captivatos, inter quos ducem Conradum juniorem, ducem Stetynensem Casimerum et alios hospites valde multos, quorum numerum ignoramus, recepimus et in captivitatem duximus; sicque hostibus prostratis et in fugam conversis, qui remanserunt superstites licet pauci, ipsos in propria persona fuimus insecuti et insequi exercitibus per quatuor aut citra miliaria mandavimus, ubi infiniti ex ipsis fugientibus sunt preempti et alii in undis fugientes sunt submersi. Nos vero

упарадкоўвае, месца, у якім з вамі біцца будзем, ужо нам падрыхтаваў». Нарэшце самі з цвёрдасцю і без маруджання войскі нашы падрыхтавалі і, пастроіўшы, накіравалі супраць ворага, які рухаўся да бою. Там не мужнасцю рукі нашай альбо шматлікасцю народаў узброеных, але адзіна боскімі магутнасцю і мужнасцю, якія нас заўсёды ад годных праціўнікаў ахоўваюць, вельмі мала з нашых войскаў і нікога з больш знатных не страціўшы, усе варожыя войскі знішчылі і самога вялікага магістра з маршалам, Шварцбурскага і Ельбінскага, а таксама іншых многіх комтураў, крыжакоў барадатых аддалі мечу і палонных бясконцых да нашых шатроў сагналі. І наяўных палонных, сярод якіх былі князь Конрад малодшы і князь Шчэцінскі Казімір і іншыя ворагі настолькі шматлікія, што колькасці іх не ведаем, прынялі і ў палон накіравалі. І так ворагаў перамаглі і да ўцёкаў прымусілі, тых жа нямногіх, якім застацца ў жывых было дазволена, самі ва ўласнай асобе пераследавалі і пераследаванню аддаваліся да чатырох міляў. Там бясконцае

deo nostro de triumpho nobis concesso gratias agentes per duo miliaria et ultra ipsos insequentibus ad tentoria nostra rediimus sani et incolumes nobis divina clementia favente et fortuna. Ideo paternitatem vestram petimus et hortamur, quatenus divine pietatis clementiam, que nobis nullis nostris meritis precedentibus tanta donavit beneficia, velitis deprecari, ut eandem pietatem in nobis continuare dignetur et concedere in hostibus incepte victoriae triumphum conservare.

Datum prope Hastenrode in campo prelii nostri feria quarta in crastino divisionis apostolorum.

Etiam cum feria sexta mane a civitate nostra Hoestein recedere volumus, venerunt ad nos nobiles terrigene de districtu et civitate Heldenburg alias Holdenstein, civitatem et castrum bona valde nostre subicientes dicioni.

Ad relacionem domini Nicolai regni Polonie vicecancellarii.

мноства ўцекачоў было забіта і многія ўцякаючыя ў вадзе патанулі. Мы сапраўднаму Богу нашаму за нашу перамогу выказвалі вялікую падзяку на працягу дзвюх міляў; і пасля самога пераследавання да шатроў нашых вярнуліся здаровым і непашкоджаным з-за боскай ласкі і заступніцтва фартуны. Таму да бацькоўскіх пачуццяў вашых звяртаемся і заклікаем, а таксама да боскай ласкі звяртаемся, што нам не за нашыя такія значныя мінулыя заслугі дорыць дабрыню. Мы шчаслівы маліць, як і раней, аб літасці да нас, захаванні годнасці і дазваленні поспеху над ворагамі, які дасягнулі, звярнуць поўнай перамогаю.

Дана каля Астэродэ ў нашым вайсковым лагеры ў сераду на наступны дзень пасля дня разаслання апосталаў. Таксама, калі ў пятніцу ранкам з гораду нашага Хоэштэйна выйшлі захацелі, прыбылі да нас земскія нобілі з павету і гораду Хельдэнбурга, паіншаму Хольдэнштэйна, яны і горад і замак, добра умацаваны, нам ва ўладу аддалі.

Паведамленне пана Мікалая, віцэ-канцлера Каралеўства Польскага.

*Марыюш Савіцкі (Аполе, Польшча),
доктар гісторыі,
Апольскі ўніверсітэт*

Фіяска палітыкі Яна Казіміра ў Літве ў апошнія гады перад «патопам» (1654 – 1655 г.)

1654 – 1655 г. у гісторыі адной са складных частак Рэчы Паспалітай, а менавіта, Кароны Польскай, адносна добра распрацаваныя ў гістарыяграфіі. Горш выглядаюць палітычныя справы, звязаныя з функцыянаваннем ў гэты час Вялікага Княства Літоўскага (далей ВКЛ). Яны патрабуюць дакладнага крыніцазнаўчага аналізу, а гэты артыкул толькі ягоны нарыс. Вайсковыя дзеянні¹ тут будуць толькі фонам, хоць і вельмі важным, палітычных спраў і ўзаемаадносінаў паміж згуртаваннем прыхільнікаў Яна Казіміра, будаваным наноў пасля ўнутранага раскладу², партыяй літоўскага падканцлера Казіміра Леона Сапегі і біржанскай партыяй Януша Радзівіла. Палітычныя падзеі таго перыяду прычыніліся таксама да вялікага палітычнага замяшання ў Літве, што ў выніку прывяло да падпісання г.зв. Кейданскай уніі Янушам Радзівілам і ягонымі прыхільнікамі, у большасці згуртаванымі ў ягонай партыі.

Найбольш значнымі для ўнутранай літоўскай палітыкі былі падзеі 1654 г. Тады справа дайшла да адкрытай вайны караля з Янушам Радзівілам і аддалення ад двара князя Багуслава Радзівіла. Наступствам няўмелай літоўскай палітыкі Яна Казіміра была таксама важная страта падтрымкі сапегіўскай партыі і спроба як найхутчэйшага стварэння, і хіба любым коштам, новага

¹ Вайсковыя дзеянні ў Літве ў 1654 – 1655 г. апісаў К. Бобятыньскі: Bobiatyński K. Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654-1655. Zabrze, 2004. S. 13 і наступныя.

² Sawicki M. Stronictwo dworskie na Litwie w pierwszych latach panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1655 – доктарская (кандыдацкая) праца, захоўваецца ў Галоўнай Бібліятэцы Апольскага Універсітэту. Аполе, 2005. S. 14 і наступныя.

згуртавання, абапёртага ўжо толькі на раялістах³.

У ходзе першага сойму 1654 г. супраць караля ўзнікла моцная апазіцыя каронных і літоўскіх сенатараў. У склад г. зв. «змовы трох магнацкіх дамоў» увайшлі, напалоханыя магчымасцю ўзмацнення каралеўскай улады, вялікі каронны маршалак Ежы Себасцьян Любамірскі, ленчыцкі ваявода Ян Лешчынскі, познаньскі ваявода Крыштап Апалінскі і, зразумела, палявы літоўскі гетман Януш Радзівіл. Пасля зрыву першага сойму 1654 г. абодва Радзівілы Януш і Багуслаў пакінулі Варшаву, даўшы, аднак, да зразумення рэзідэнту Юрыя II Ракацы, што гатовыя да змены манарха і ў сувязі з гэтым жадалі ад сяміградскага князя 100 тыс. дукатаў на наём жаўнераў, заключэння саюзу з татарскім ханам і збіранне войска, якое ў спрыяльны момант павінна было заняць Кракаў⁴.

Палявы літоўскі гетман раіў Юры II падтрымаць Рэч Паспалітую дыпламатычна, фінансава і збройна, што ў выніку прывядзе да выбару яго каралём, калі ўвогуле справа дойдзе да выбараў. Радзівіл не раіў праводзіць якія-небудзь рэзкія нечаканыя дзеянні, якія могуць негатыўна настроіць да сяміградскага князя шляхту, як каталіцкую, так і дысідэнцкую⁵. Яшчэ ў ходзе сейму пасланнік Радзівіла Ян Межэньскі пераконваў Ракацы ў магчымасці хуткага заняцця польскага трону⁶. У красавіку 1654 г. віленскі ваявода выслаў да сяміградскага князя ліст, у якім тлумачыў, што страчаныя правінцыі (Украіна) толькі тады вернуцца да Рэчы Паспалітай, калі ёй будзе кіраваць некаталіцкі кароль, якім можа быць Ракацы. Таму Юры II, паводле словаў Радзівіла, павінны пачаць здабываць прыхільнасць казакоў, бо гэта не толькі адпавядае рацыі стану Рэчы Паспалітай, але і ў інтарэсах самога сяміградскага князя. Па плану князя ваяводы казакі павіны былі скласці адзін з элементаў шырокага антымаскоўскага саюзу, у склад якога ўвайшлі б таксама Швецыя,

³ Тамсама. С. 201 – 225.

⁴ Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie. Katowice, 1984. S. 143-144.

⁵ Wisner H. Janusz Radziwiłł 1612-1655. Warszawa, 2000. S. 159.

⁶ Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Rylskiego. \pod red. Wacława Cipińskiego. Kijów, 1912. S. 421.

Турцыя і Крымскае ханства⁷.

Першы сойм 1654 г. разышоўся, не прыняўшы ніякіх рашэнняў⁸. Каралеўскі двор адразу распачаў кампанію супраць Януша Радзівіла, якога абвінавацілі ў зрыве сойму. Гетман абвінаваціў у тым самым Яна Казіміра і ягоных прыхільнікаў, сцвярджаючы, што гэта былі мэтанакіраваныя дзеянні дзеля згубы Літвы перад амаль непазбежнай вайной з Масквой⁹. Упамянута вышэй наступ на гетмана распачаўся ўжо ў 1653 г. Віленскі ваявода, нягледзячы на шматразовыя спробы, не змог дапрасіцца нарады ці кансультацыі ў караля ў справе ліцвінскага войска і далейшых дзеянняў перад маскоўскай небяспекай, што было, напэўна, свядомым дзеяннем Яна Казіміра. Свае высілкі і адмовы з боку двара князь Януш са скрухай падсумаваў у лісце да Багуслава Радзівіла, маўляў як трактуюць яго і ліцвінскае войска – *«taka też będzie posługi relacja»*¹⁰.

Аднак найбольшы ўплыў на палітычныя падзеі ў Вялікім Княстве Літоўскім меў наступ маскоўскіх войскаў, распачаты ў чэрвені 1654 г. План кампаніі прадугледжваў падзел расейскіх войскаў на тры часткі. Першая пад часам Шэрэмецева мела наступаць з боку Вялікіх Лукаў у кірунку Дзвіны, групоўка князя Трубяцкога – па лініі Бранск-Магілёў. Сам цар Аляксей Міхайлавіч вырашыў у кірунку Смаленска¹¹. Літва, нягледзячы на шматлікія дэкларацыі і соймавыя ўхвалы, да вайны была зусім

⁷ Matwijów M. Próba mediacji hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653-1655 // Wrocławskie Studia Wschodnie. Wrocław, 2001. № 5 (2001). S. 22.

⁸ Sawicki M. Stronnictwo dworskie... S. 201-225.

⁹ Wisner H. Janusz Radziwiłł... S. 159-160.

¹⁰ J. Radziwiłł do B. Radziwiłła, 18 października 1653, obóz pod Horwolem. Archiwum Główne Akt Dawnych (далей: AGAD). Archiwum Radziwiłłowskie (далей: AR), dz. II, księga II, k. 973-980.

¹¹ Военная история Российского Государства. Санкт-Петербург, 1839. С. 189 – 190; Генрык Віснер (H. Wisner, Janusz Radziwiłł... S. 166) ацэньвае колькасць маскоўскага войска ў 70 тыс., цытаваная вышэй праца – у 180 тыс., што, напэўна, не згаджаецца з рэальнасцю.

не падрыхтаваная¹². Нарастанне непаразуменняў у асяродку ліцвінскай эліты раней ці пазней павінна было паўплываць на вынік вайны. Прыкладам можа быць справа здачы Смаленска і пошукі вінаватых. Натуральна, каралеўская партыя, як і сам Ян Казімір публічна вінавацілі Януша Радзівіла, сцвярджаючы, што ён не прыслаў дапамогі абложанаму гораду, хоць па інфармацыі двара, меў такую магчымасць. Акрамя таго, яго абвінавачвалі ў падзенні сапегаўскага Быхава, што на думку манарха, увогуле было свядомым дзеяннем. У сапраўднасці, гэта была толькі плётка, бо Быхаў не капітуляваў і не здаўся маскоўскім войскам. У справе Смаленска Радзівіл адказваў, што не меў дастатковага войска і адмаўляў, што прычынай невыслання дапамогі была нязгода паміж ім і гетманам Гасеўскім, які тады знаходзіўся ў Вільні. Па той самай прычыне віленскі ваявода не мог вырушыць з дапамогай Быхаву, хоць казалі, што не зрабіў тое з непрыязі да ўладальніка горада – літоўскага падканцлера Сапегі, з якім, як пісаў Януш: «*żadnych nie tam, i jeśli było co kiedy matych uraz, dawno minęło*»¹³.

Гэтае сцвярджанне Радзівіла варта коратка пракаментавать. Здаецца, нельга казаць пра дасягненне згоды, ці наладжванне якога-небудзь супрацоўніцтва, больш верагодна гаварыць пра

¹² Пра прыгатаванні ВКЛ да ваенных дзеянняў гл. раздзел, прысвечаны соймавай дзейнасці. Пра выправу цара на вайну з Літвой: *Relacja ekspedycji cara moskiewskiego na Litwę, bez miejsca i daty, ale 1654*, Pinocciana. Archiwum Państwowe (далей: AP) w Krakowie, oddz. II, nr 364, k. 1077-1080; *Wyprawa cara moskiewskiego ze stolicy na wojnę przeciwko Litwie i Polsce, bez miejsca i daty, ale 1654, tamże*, k. 1081-1084; Kubala L. *Wojna moskiewska R. 1654-1655*. Warszawa, 1910. S. 165-238; Bobiatyński K. *Od Smoleńska...* S. 13-35.

¹³ J. Radziwiłł do A. Leszczyńskiego, Mińsk 2 grudnia 1654, Biblioteka im. Czartoryskich w Krakowie (далей: BCzart.), Teki Naruszewicza (далей: TN), rkps. 147, k. 713-725. Быхаўскі замак даволі доўга бараніўся ад атак маскоўскіх войскаў, што сведчыць пра добрую падрыхтоўку да абароны ягонага ўладальніка літоўскага падканцлера Казіміра Леона Сапегі (Kopia listu z Wilna jednego korespondenta die data 12 września 1654, Zbiór Steinwera, Polonica varia III, Akc. 1949/440, BUWr., k. 586-586v); *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1530-1707)*. \pod red. A. Rachuby. Warszawa, 2003. S. 109-119; Bobiatyński K. *Od Smoleńska...* S. 63-82).

стрыманае прыняцце да ведама дзеянняў бакоў. Казімір Леон Сапега пад канец 1654 г. ужо не быў звязаны з каралеўскім дваром, а, напэўна, пакрыўдзіўся на Яна Казіміра за прызначэнне вялікім літоўскім гетманам Радзівіла, хоць Сапега ўжо некалькі гадоў быў найбольш верагодным кандыдатам на гэтую пасаду. Акрамя таго, непарыўная ад пачатку 1654 г. фаварызацыя рэгалістаў і спроба стварэння з іх партыі не магла прайсці пазва ўвагай падканцлера. З другога боку, вялікі літоўскі гетман бачыў ахаладжэнне адносінаў Сапегі з каралём. Доказам на гэта мог быць факт выслання на мяжы 1654 і 1655 г. літоўскім падканцлерам палка, які дзейнічаў у ВКЛ, але не супрацоўнічаў з аддзелама віленскага ваяводы ды кароннымі войскамі, а таксама не праводзіў ваенных дзеянняў на украінскім паграніччы, што азначала адсутнасць супрацоўніцтва з каралеўскай арміяй¹⁴.

Нягледзячы на перамогу Януша Радзівіла над маскоўскім войскам пад Шкловам 12 жніўня 1654 г., ваеннае становішча ВКЛ было трагічным. Маскоўскія арміі практычна без перашкод прасоўваліся ў кірунку Беразіны, каторая лічылася гістарычнай мяжой рускіх земляў, якія павінны былі належаць цару¹⁵. Такая хада ваенных дзеянняў на літоўскім тэатры вайны была перш за ўсё вынікам, з аднаго боку, малалікасці літоўскіх войскаў, з другога – ужо адкрытага процістаяння паміж абодвума гетманамі, з якіх адзін – польны гетман Вінцэнт Гасеўскі меў бясспрэчную падтрымку і давер у Яна Казіміра. Аднак адбываліся спробы захаваць хоць бы бачнасць супрацоўніцтва паміж гетманамі. Януш Радзівіл прапанаваў Гасеўскаму супрацоўніцтва ў арганізацыі абароны Вялікага Княства, пры гэтым зрабіўшы яму вострыя заўвагі, што адразу перакрэсліла магчымасць супрацы. З другога боку, Гасеўскі цвердзіў, што паміж ім і Радзівілам няма ніякай свары і што ён нават падпісаў з ім умову. Палявы гетман сцвярджаў таксама, што калі яго «*добра прымуць*» у лагery літоўскіх войскаў, то ён ахвотна аддасць свае «*паслугі*»

¹⁴ Rachuba A. Sapieha Kazimierz Leon [y:] Polski Słownik Biograficzny (далей: PSB). Т. 35/1. Z. 144. S. 34.

¹⁵ Wasilewski T. Ostatni Waza... S. 147.

старшаму калегу¹⁶. У сапраўднасці, аднак, усё выглядала інакш. Згоды паміж гетманамі не было і не прадбачылася. Радзівіл трымаўся свайго гетманскага першыинства і не мог пагадзіцца з падзелам войска на дзве часткі, пры чым тая, якой кіраваў палявы гетман Вінцэнт Аляксандар Гасеўскі, заўжды была лепей забяспечана і мела большыя магчымасці набору жаўнераў¹⁷. Варожасць дадаткова паглыбляў факт выдавання Гасеўскім уласных універсалаў з загадам збору паспалітага рушэння пад ягоным камандаваннем па прычыне адсутнасці князя віленскага ваяводы, што азначала непасрэднае ўмешванне ў кампетэнцыю вялікага гетмана¹⁸.

Ужо ў верасні 1654 г. пасля паразы пад Шэпялевічамі Януш Радзівіл даручыў свайму слуге біржанскаму старасту і ўпіцкаму падчашаму Крыштапу Даўгялу Стжыжцы звязацца з курляндскім князем Якавам Кетлерам і спытаць парады, як дзейнічаць далей, бо *«ужо бачым, што справы прыйшлі да таго, што кожны павінен клапаціцца пра сваё»*¹⁹. Раней Радзівіл навязаў таксама кантакты з Хмяльніцкім і татарамі, што вынікала з адсутнасці магчымасцяў паспяхова бараніць Літву аднымі яе ўнутранымі сіламі²⁰. Несумненна, наладжванне кантакту са шведамі праз пасярэдніцтва Кетлера не прайшло па-за ўвагай прыхільнікаў караля. Гэтая справа павінна была абгаворвацца на спатканні літоўскіх гетманаў у Койданаве ў верасні 1654 г., на якім, найверагодней, не выпрацавалі агульнага рашэння, а слуга гетмана Гасеўскага Стэфан Францішак Медэкша пачаў вербаваць радзівілаўскіх жаўнераў *«каб адварнуць ад радзівілаўскай фак-*

¹⁶ Šapoka A. 1655, metu Kedainiu sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655-1656 metais. Wilno, 1990. P. 19-20.

¹⁷ Wasilewski T. Ostatni Waza... S. 147; Šapoka A. 1655, metu Kedainiu... P. 19; Bobiatyński K. Od Smoleńska... S. 103-107.

¹⁸ Šapoka A. 1655, metu Kedainiu... P. 20.

¹⁹ J. Radziwiłł do K. Dowgiały Strzyżki, Kojdanów 18 września 1654. AGAD, AR., dz. IV, teka 16, koperta 189, k. 302; Wasilewski T. Zdrada Janusza Radziwiłła w 1655 r. i jej wyznaniowe motywy. Odrodzenie i Reformacja (dalej: OiR) w Polsce. 1973/ T. XVIII. S. 132.

²⁰ Wasilewski T. Zdrada Janusza Radziwiłła w 1655 r. ... S. 130; Šapoka A. 1655, metu Kedainiu.... P. 28.

чыі, скіраванай на бок шведаў і Ракоцы і скіраваць на бок ЯКці»²¹. Такую ж акцыю Медэкса паўтарыў, як сам занатаваў, «у год перад узяццем Вільні» па прычыне актывізацыі размоваў абодвух Радзівілаў са шведамі²². Вялікі літоўскі гетман тады загадаў свайму кліенту Крыштапу Зажартоўскаму даставіць грошы, якія той павінны быў выплаціць як чарговы ўзнос за Беліцкі маёнтак, на бліжэйшую вайсковую камісію ў Менску²³. Падобную просьбу гетман скіраваў да свайго падскарбія Стэфана Карлінга, але на гэты раз жадаў золата і каштоўнасцяў²⁴. Несумненна, што гэтыя сродкі віленскі ваявода хацеў выкарыстаць каб перацягнуць на свой бок афіцэраў, а яшчэ няпэўных утрымаць пад сваёй камандай.

Да чарговай сутычкі раялістаў з князем гетманам дайшло ў ходзе сесіі літоўскіх сенатараў у Гародні ў кастрычніку 1654 г. Януш Радзівіл абвінаваціў караля, што той не выкарыстаў магчымасці падпісаць дамову з Хмяльніцкім, а манарх адказаў, што віленскі ваявода не падрыхтаваў належным чынам абарону Літвы ад маскоўска-казацкіх войскаў. Сітуацыю тады злагодзіў вялікі каронны гетман Станіслаў Рэвера Патоцкі²⁵.

Позняй восенню 1654 г. маскоўскія войскі спынілі аперацыі на тэрыторыі Літвы, адышоўшы на зімовыя кватэры. Унутраная сітуацыя ВКЛ была трагічнай. З аднаго боку, няскончаная чарада паразай, з другога – адсутнасць перспектывы дапамогі з Кароны і бясконцае сварка паміж гетманамі. Януш Радзівіл толькі ў канцы снежня памірыўся з Янам Казімірам, які, здаецца, згадзіўся

²¹ Stefan Franciszek z Prószeza Medeksza. Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654-1668. wyd. W. Serebyński. Kraków, 1875. S. 1.

²² Тамсама. S. 2-3.

²³ J. Radziwiłł do K. Zażartowskiego, Kojdanowicze 25 października 1654, AGAD, AR, dz. IV, teka 16, koperta 189, k. 303; Пра вайскова-скарбавыя камісіі, іх арганізацыю і функцыянаванне гл.: Filipczak-Kocur A. Litewskie komisje wojskowo-skarbowe w XVII wieku // Kwartalnik Historyczny. R. 59. 2002. Z.3 Warszawa, 2002. S. 97-117.

²⁴ J. Radziwiłł do S. Karlinga, bez daty dziennej i miejsca, ale styczeń 1655, AGAD, AR, dz. IV, teka 16, koperta 189, k. 306.

²⁵ Wisner H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648-1655 // Rocznik Białostocki (dalej: RB). 1976. T. 13. S. 96.

ўрэшце на перамовы са шведамі. Аднак гэтае замірэньне не прывяло да змены унутранай сітуацыі ў Вялікім Княстве. Дрэнна падрыхтаваны зімовы паход літоўскай арміі і палавінчатая перамога кароннага войска пад Ахматовам не маглі змяніць трагічнай сітуацыі дзяржавы²⁶. Па прычыне нешматлікасі літоўскага войска і ўцёкі каронных падмацаванняў з-пад Магілёва, упамянутая кампанія не скончылася перамогай. Паводзіны кароннага войска стала повадам вострай атакі гетмана Радзівіла на караля і абвінавачвання яго ў няўдачах на літоўскім фронце²⁷. Януш Радзівіл выдатна ўсведамляў мілітарную катастрофу дзяржавы, ён у той час актыўна стараўся заключыць перамір'е з Масквой, хоць бы да часу урэгулявання адносінаў са Швецыяй праз пасрэдніцтва брандэнбургскага электара і Якуба Кетлера. Вялікі літоўскі гетман адначасова не забываў пра давяральныя размовы з паўночным суседам, якія аднавіў у лістападзе 1654 г. Ад імя вялікага гетмана іх зноў вёў упіцкі падчашы Крыштап Даўгяла Стжыжка, які падрабязна інфармаваў свайго патрона пра ход размоваў і гэтак жа скрупулёзна выконваў ягоныя даручэнні. Радзівіл у лісце да падчашага пераказваў свае заўвагі наконт перамоваў і рэкамендаваў пераконваць Кетлера, што вайна з Масквой нясе пагрозу таксама Курляндзі, бо «*вайна і яго [Кетлера] можа прываліць*»²⁸. Далей ён рэкамендаваў захоўваць асцярожнасць у перамовах, каб не трапіць у якую-небудзь пастку шведскіх перамоўцаў, каб «*не выйсці з фартэлю*». Дадаткова гетман зазначыў, што не ён першы прыняў рашэнне пра перамовы са Швецыяй, але дзейнічаў па даручэнню Яна Казіміра²⁹.

²⁶ Wasilewski T. Zdrada... S. 133; Matwijów M. Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła... [w:] Z dziejów i tradycji srebrnego wieku // Acta Universitatis Wratislaviensis. Wrocław, 1990. nr 1108. Historia. T. 75. S. 41.

²⁷ Nagielski M. Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649-1652 [w:] Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne. Lublin, 2003. S. 314.

²⁸ J. Radziwiłł do K. Dowgiały Strzyżki, nieopodal Borysowa, 29 listopada 1654, AGAD, AR, dz. IV, teka 16, koperta 189, k. 304; Matwijów M. Koncepcje polityki... S. 41.

²⁹ Тамсама, к. 304. Письмо значна пашкоджана ў тым месцы, дзе гаворыцца пра даручэнне Янам Казімірам перамоваў са шведамі, таму гэтая выснова выводзіцца з аналізу захаванай часткі сказу.

Сённяя мы не можам на аснове захаваных крыніц высветліць ці сапраўды так было. Гэта здаецца даволі непраўдападобным па некалькіх прычынах. Па-першае, вядомая схільнасць Радзівіла апраўдваць свае дзеянні ўсімі магчымымі сродкамі. З другога боку, выглядае малапраўдападобным даручэнне каралём такой далікатнай місіі магнату, які ад 1648 г. быў трывалай апорай антыкаралеўскай апазіцыі.

У пачатку сакавіка 1655 г. Януш Радзівіл аднавіў перамовы са Швецыяй. Аднак у сваім лісце да Стжыжкі ён зноў выказваў сумненні і наказваў быць асцярожным, бо, як сам пісаў, у айчыне *«паднягаю падазрэнням так, што найлепшыя для Рэчы Паспалітай справы тлумачаць наадварот»*³⁰. Князь гетман наказваў свайму перамоўцу, каб той зазначыў, што пасля верагоднага ўваходу шведаў, евангелісты павінны атрымаць большыя свабоды, а новыя саюзнікі маюць заплаціць затрыманую плату літоўскаму войску і разам з ім рушыць на Маскву. У справе магчымай элекцыі Карла X Густава выказваўся цьмяна, маўляў яна у *«ix [шведаў] руках»*. Дадаткова віленскі ваявода прасіў Кетлера прыслаць падмогу ў колькасці 2 тыс. пяхоты і 1 тыс. кавалерыі. Найверагодней, літоўскі падскарбі Гасеўскі ведаў пра перамовы, пра што Януш Радзівіл інфармаваў князя Курляндзі, адзначыўшы аднак варожасць і непрыхільныя адносіны таго да магчымага саюзу са Швецыяй. Дадаткова палявы гетман непрыхільна выказваўся пра Якуба Кетлера, напэўна, у сувязі з пераходам таго пад пратэкцыю Караля Густава і інфармаванні пра тое маскоўскага цара³¹.

Царская армія старанна падрыхтоўвалася да надыходзячай вясны і ў траўні 1655 г. пачала чарговае вялікае наступленне ўглыб Вялікага Княства. Пасля перамогі над слабымі літоўскімі сіламі, яна 29 чэрвеня заняла Барысаў, а 13 ліпеня – Менск, тым самым ствараючы непасрэдную пагрозу Вільні, дзе пасля весткі пра паразы, дайшло да панікі, тым мацнейшай, што

³⁰ J. Radziwiłł do K. Dowigiałty Strzyżki, Mohylew 20 marca 1655, AGAD, AR, dz. IV, teka 16, kopia 189, k. 307. Друкаваны ліст таксама у: Kubala L. Życie Janusza Radziwiłła. Wilno-Witebsk, 1859. Wydanie II. S. 374-375.

³¹ Той жа да таго ж, к. 307.

прышла інфармацыя пра ўзяцце шведамі 9 чэрвеня Дзюнабурга. 3 жніўня маскоўская армія з'явілася на прадмесцях Вільні. Абодва літоўскія гетманы не былі ў стане паразумецца ў справе арганізацыі абароны сталіцы. Вінцэнт Гасеўскі прапанаваў бараніць горад, стоячы на левым беразе Віліі, на што не пагаджаўся Радзівіл. Віленскі ваявода лічыў, што горада бараніць ня трэба, а націск непрыяцеля належыць затрымаць за Віліяй. Справу ўскладняла пракаралеўская агітацыя сярод радзівілаўскіх жаўнераў, якую вялі людзі Гасеўскага. Жаўнеры, спаслаўшыся на здраду вялікага гетмана, павінны былі далучыцца да арміі падскарбія, а можа быць, нават рушыць з-пад Вільні ў кірунку Коўны, а потым пад непасрэднае камандаванне Яна Казіміра. Пра арганізаваную абарону гораду гаварыць не выпадала і 8 жніўня 1655 г. маскоўскія войскі здабылі Вільню, распачалі разню жыхароў і рабунак маёмасці, асабліва ў палацах і касцёлах. Пасля ўзяцця сталіцы ВКЛ расейцы ў прыныце закончылі ваенную кампанію³².

Як ваенная, так і палітычная сітуацыя Вялікага Княства ад канца 1654 да лета 1655 г. уяўлялася катастрафічнай. Перад тварам вялікай небяспекі панаваў паўсюдны хаос як у ваенных дзеяннях, так і ў палітыцы. Большасць дзяржавы разам са сталіцай была ўжо занятая маскоўскімі войскамі, а галоўнакамандуючыя ўжо хіба страцілі надзею на перамогу³³. Дакладна такія настроі мелі ўжо ад канца 1654 г. абодва біржанскія Радзівілы. У такім жа тоне выказваўся, быўшы ў Вільні ў сакавіку 1655 г., вількамірскі маршалак Ян Межэнскі³⁴, аргументуючы, што Літва мае падставы звярнуцца да Швецыі па дапамогу як Карона

³² Rachuba A. Wilno pod okupacją moskiewską w latach 1655-1661 // Lithuania. 2 (11) – 3 (12). Białystok, 1994. S. 64-65; Šapoka A. 1655, metu Kedainiu... S. 30; Wilczewski W. F. Zniszczenia kościołów diecezji wileńskiej w czasie wojen w połowie XVII wieku // Przegląd Wschodni (далей: PW). 2001. T. 7. Z. 3. S. 941-942.

³³ Wisner H. Działalność wojskowa... S. 100-101.

³⁴ Ян Межэнскі быў адданым слугой і сябрам партыі Януша Радзівіла (Sawicki M., Stronictwo dworskie... S. 35).

звярнулася да татараў³⁵. Вясной 1655 г. таксама непрыхільна настроеныя да Януша і Багуслава Радзівілаў Казімір Леон і Павал Сапегі спрабавалі навязаць дакладна не вядомыя размовы з Карлам X Густавам³⁶. Настроены да той пары па-раялісцку віленскі біскуп Ежы Тышкевіч, шукаў паразумення з Масквой і на мяжы ліпеня і жніўня 1655 г. выслаў да князя Якава Чаркаскага свайго слугу з двума пісьмамі да баяраў і ваяводаў³⁷.

Далейшых непасрэдных перамоваў шведаў з Янушам і Багуславам Радзівіламі і шляхтай, якая супрацоўнічала з апошнімі, мы не можам аднавіць па прычыне недахопу крыніцаў. Аднак вядома, што яны прывялі да падпісання 17 жніўня 1655 г. першай Кейданскай дамовы, якая была свайго роду ліцвінска-шведскім саюзам, а ў сапраўднасці аддавала ВКЛ пад прагэкцыю паўночнага суседа. Пры гэтым варта звярнуць увагу на факт, што ў святле права Рэчы Паспалітай Абодвух народаў дамова была нелегітымная, бо яе падпісалі без веды сойму, сенату ці, урэшце, самых літоўскіх соймакаў³⁸. З другога боку, Януш Радзівіл, як і большасць ліцвінскіх арыстакратаў, акрамя Гасеўскага і Пацаў, быў у прынцыпе перакананы ў непазбежнай паразе ў вайне з Масквой. Яны бачылі няўклюднасць знешняй і ўнутранай палітыкі Яна Казіміра і не мелі надзеі на вайсковую дапамогу з боку Кароны. Акрамя таго, ужо ад позняй вясны паступала дакладная інфармацыя пра падрыхтоўку Швецыяй вайны супраць Рэчы Паспалітай³⁹. У такой сітуацыі Літва

³⁵ Wasilewski T. Zdrada Janusza... S. 134.

³⁶ Rachuba A. Sapięha Kazimierz Leon. Polski Słownik Biograficzny (далей PSB). Т. 35/1. З. 144. Warszawa, 1994. S. 34; Rachuba A. Sapięha Paweł Jan. PSB. Т. 35/1. З. 144. S. 140.

³⁷ Wasilewski T. Zdrada Janusza... S. 137. З. Вуйцік сцвярджае, што віленскі біскуп Тышкевіч быў сааўтарам ініцыятывы шукання дапамогі шведаў у канцы ліпеня 1655 г. (Wójcik Z. Wielkie Księstwo Litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich // PW. Т. 1. З. 3. Warszawa, 1991. S. 582).

³⁸ Wójcik Z. Wielkie Księstwo Litewskie... S. 582-583.

³⁹ Гэтую праблемагыку абмеркавалі ў сваіх даследаваннях: Arne Stade. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 roku [w:] Studia i Materiały do Historii Wojskowości (далей: SMHW). Т. 19/2. Warszawa, 1973. S. 19-91 і Lars Tersmeden. Karola X Gustawa plan kampanii polskiej 1655 roku. Powstanie planu i jego przeprowadzenie. Тамсама. S. 93-123.

трапляла паміж двух агнёў. Адзінай магчымасцю выйсця быў саюз з адным з бакоў, а Швецыя ў сваіх абяцаннях здавалася найбольш верагоднай. Насуперак сцвярджэнню Тадэвуша Васілеўскага⁴⁰, кальвінскае веравызнанне біржанскіх Радзівілаў тут не мела істотнага значэння. Напэўна, толькі Януш і Багуслаў бралі гэта пад увагу, але толькі і выключна з літоўскай перспектывы, дзе большасць прадстаўнікоў рэфармацыйных канфесій стваралі практычна адзіны палітычны лагер. Інакш гэтую праблему бачыла лютэранская Швецыя, у якой нядаўна крывава расправіліся з кальвіністамі. Затое, з усёй пэўнасцю належыць пагадзіцца са сцверджаннем Мацея Матвійова, што Януш Радзівіл пасля падпісання дамовы ў Кейданах, поўнасцю пралічыўся ў справе пачатку ваенных дзеянняў Швецыі супраць Масквы⁴¹. З другога боку, вялікі літоўскі гетман не меў іншага выйсця і між двух бедаў выбраў меншую – саюз з Карлам X Густавам, які, прынамсі тэарэтычна, гарантаваў магчымасць вяртання захопленых маскоўскім царом літоўскіх ваяводстваў. Гэты факт пацвярджаюць памянутыя вышэй няясныя кантакты са шведамі Сапегаў, большасць маёнткаў якіх знаходзілася пад маскоўскай акупацыяй. Палітыка Януша Радзівіла, асабліва ў першай палове 1655 г. і сам факт падпісання Кейданскіх дамоваў ня маюць прыкметаў здрады па чыста рэлігійных матывах, а былі прадыктаваныя літоўскай рацыяй стану. Аднак з другога боку, Кейданскі дагавор прычыніўся да дыскрэдытацыі вялікага гетмана літоўскага і канношага ў вачах часткі літоўскай і кароннай шляхты. Для Яна Казіміра надыходзячая вайна са Швецыяй адкрыла дарогу да грунтоўнай перабудовы сваёй партыі ў Літве на базе лаяльных да яго літоўскіх магнатаў. Належыць таксама падкрэсліць, што «Кейданская унія» мела выключна сепаратысцкі характар. У гэтым кантэксце яна мелася замяніць унію з Каронай з 1569 г. У гэтых разважаннях істотным здаецца факт выезду Яна Казіміра з Рэчы Паспалітай без веды, а прынамсі, без згоды сойму. Гэта давала юрыдычныя падставы адмовіць

⁴⁰ Сувязню веравызнання Радзівілаў з іх перамовамі са Швецыяй займаўся Т.Васілеўскі: *Zdrada Janusza...* S. 134 і наступныя.

⁴¹ *Matwijów M. Koncercje polityki...* S. 40.

каралю ў паслушэнстве, што і выкарыстаў Януш Радзівіл разам са значнай колькасцю літоўскай шляхты⁴².

Падсумоўваючы нашыя разважанні, трэба з усёй пэўнасцю сцвердзіць, што ў 1654 – 1655 г. ВКЛ знаходзілася ў поўным хаосе. З аднаго боку, ён вынікаў з непадрыхтаванасці да вайны з Масквой. Усе ваенныя дзеянні праводзіліся без каардынацыі і ўсе вайсковыя часткі дзейнічалі па ўласнай волі. Карона таксама не спяшалася на дапамогу, а калі прыйшла, то гэта толькі пагоршыла і без таго катастрафічную сітуацыю Літвы. На падзеі тых гадоў мела таксама ўплыў унутраная палітычная сітуацыя Вялікага Княства. Распалася партыя каралеўскага двара, на яе месцы не ўзнікла ніякая іншая групоўка, якая магла б паспяхова рэалізаваць праекты хоць бы абароны дзяржавы. Здаецца вельмі верагодным, што менавіта адсутнасць той ранейшай партыі ў значнай меры прывяла да такой унутранай сітуацыі ў 1654 – 1655 г. З другога боку, поўная адсутнасць акрэсленай, а дакладней хоць якой-небудзь палітычнай канцэпцыі Яна Казіміра адносна Вялікага Княства дадаткова паглыбляла хаос. Здаецца, манарх, усведамляючы слабасць рэгалістычнай партыі, не меў ніякага плану вырашэння ўнутраных праблемаў Літвы і чакаў на развіццё падзеяў. У той сітуацыі перакідванне ўсіх вінаў на Януша Радзівіла было адзінай справай, да якой дадумаўся манарх.

Віленскі ваявода, не знайшоўшы іншага выйсця з узніклай сітуацыі, звярнуўся па дапамогу да Швецыі, убачыўшы ў ёй паратунак ад катастрофы дзяржавы.

⁴² Akta ugody kiejdańskiej 1655 roku. Nadbitka z Ateneum Wileńskiego. R. 10, wyd. W. Konopczyński i K. Lepszy. Wilno, 1935. S. 1 і наступныя. Самыя цікавыя тут спісы шляхты, якая падпісала унію; Mikołaj D. Władza wykonawcza w Rzeczypospolitej od połowy XVII w. do 1763 r. Studium historyczno-prawne. Toruń, 2003. S. 74.

Ліквідацыя сялянскіх сервітутаў у палескім ваяводстве II Рэчы Паспалітай (1921-1939 г.)

Адным з асноўных перажыткаў феадалізму ў сельскай гаспадарцы Палескага ваяводства ў 1921-1939 г. была наяўнасць вялікай колькасці сервітутаў, якія існавалі тут яшчэ з часоў прыгону. Сервітут у землекарыстанні – гэта належнае двум або некалькім асобам права на карыстанне вызначанымі зямельнымі надзеламі ці якой-небудзь маёмасцю. Фактычна гэта азначала права памешчыка і сялян сумесна карыстацца некаторымі ўгоддзямі пад выпасы, выганы і г. д. У выніку аграрнай рэформы ў 1921-1939 г., мэтай якой было развіццё капіталістычных адносін у сферы сельскай гаспадаркі, сервітуты ліквідаваліся.

Пытанне ліквідацыі сервітутаў пад час правядзення польскімі ўладамі на тэрыторыі Палескага ваяводства аграрнай рэформы (1921-1939 г.) у некаторай ступені закранаецца ў працах Б.Я. Кухарава¹, І.Ф. Лочмеля², І.В. Палуяна³ і У.А. Палуяна⁴, А.А. Сарокіна⁵, але ў цэлым гэтае пытанне ў гістарыяграфіі даследавана вельмі павярхоўна. Савецкіх гісторыкаў больш цікавіла барацьба сялян за захаванне сервітутаў, таму многія

¹ Кухарев Б.Е. Сельское хозяйство Западной Белоруссии (1919-1939 гг.). Мн., 1975.

² Лочмель И.Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов. Москва, 1940.

³ Полуян И.В. Западная Белоруссия в период экономического кризиса. 1929-1933 гг. Мн., 1991.

⁴ Полуян В.А., Полуян И.В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920-1939 гг. Мн., 1962.

⁵ Сорокин А.А. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920-1939 гг.) Мн, 1968.

аспекты неадназначнай ролі сервітутаў у эканамічным развіцці тагачаснага Палескага ваяводства засталіся нераскрытымі. Неапраўдана мала ўвагі гэтаму аспекту правядзення польскімі ўладамі аграрнай рэформы ў разглядаемы перыяд надаецца і ў працах замежных гісторыкаў, у тым ліку польскіх.

У 1921 г. болей паловы сялян Палескага ваяводства карысталася сумеснымі з памешчыкамі зямельнымі ўладаннямі (сервітутамі), агульная плошча якіх складала каля 438 тыс. гектараў (каля 15% усёй сялянскай зямлі). Юрыдычна ні адзін, ні другі бок без узаемнага дагавору не мог прадаць сервітутны ўчастак. Былы міністр аграрных рэформаў, вядомы польскі дзяржаўны і навуковы дзеяч У. Станевіч пісаў, што сервітуты на Палессі «часам складаюць большую частку сялянскіх надзелаў, дзе ворныя землі з'яўляюцца толькі некаторым дадаткам да іх сядзібаў»⁶.

Наяўнасць сервітутаў у Палескім ваяводстве (паводле даных перапісу 1921 г.)

колькасць маёнткаў	колькасць сялянскіх двароў з сервітутамі				
	лясы	выпасы	лясы і выпасы	іншыя	усяго
148	2895	14995	4089	28	22007

Структура сервітутаў Палескага ваяводства (1921-1939 г.)⁷

лясныя	выганы і пашы	лясы і пашы	іншыя
13,2%	68,1%	18,6%	0,1%

У плане аграрнай рэформы (на аснове законаў, прынятых Сеймам 7 траўня 1920 г. і 10 студзеня 1922 г.) прадугледжвалася ліквідацыя сервітутаў як дабрахвотным, так і прымусовым шляхам. Ліквідацыя сервітутаў мела для сялян цяжкія наступствы – 75% сервітутных зямель перайшло ва ўласнасць памешчыкаў і асаднікаў, таму праходзіла галоўным чынам у прымусовым

⁶ Сорокин А.А. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии ... С. 88.

⁷ Сорокин А.А. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии ... С. 86-87.

парадку⁸.

Сяляне пазбаўляліся адвечнага права карыстацца агульнымі пашамі, выганамі, збіраць у лесе грыбы і ягады і г. д. За збор грыбоў, ягадаў, нават за мох патрэбна было плаціць па 2-3 і болей злотых. Калі ж ляснік лавіў селяніна ў лесе і той не меў талону, то за гэта бралі вялікі штраф, а самога селяніна жорстка збівалі.

Вельмі часта здаралася так, што сяляне наўмысна пускалі сваю жывёлу на палі памешчыка з мэтай нанесці яму «шкоду». Таму Сеймам быў прыняты Закон ад 31 ліпеня 1934 г., паводле якога гаспадар зямлі меў права забраць чужую жывёлу, якая зрабіла яму патраву, і патрабаваць ад гаспадара жывёлы аплаты нанесенага ўрону і кошту корму жывёлы⁹.

Ліквідацыя сервітутаў у Палескім ваяводстве (1919–1936 г.)¹⁰

колькасць ліквідаваных сервітутаў	колькасць сялянскіх гаспадарак - карыстальнікаў	выдзелена ў замен зямлі (га)
441	43113	110624

У змаганні за свае правы сяляне выкарыстоўвалі розныя сродкі, найперш легальныя: суд, сойм, левыя газеты, а калі гэта не дапамагала, то ў ход ішлі нелегальныя: супраціў правядзенню ліквідацыі сервітутаў, непрызнанне вынікаў праведзенага зямельнага размеркавання, незаконны выпас жывёлы на землях памешчыкаў, самавольная вырубка лесу і гэтак далей. Грозныя маштабы набыла барацьба сялян супраць памешчыкаў і асаднікаў у форме падпалу іх маёнткаў і хутароў. Падпалы прыносілі памешчыкам, асаднікам і буржуазіі, а таксама польскай дзяржаве, найбольшую матэрыяльную шкоду.

⁸ Дзяржаўны архіў Берасцейскай вобласці. Ф. 60, воп. 1, спр. 99, арк. 12. Списки землеустроителей и переписка с поветовыми земельными управлениями о правилах приёма студентов на практику и о проведении хуторизации земли.

⁹ Лочмель И.Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа ... С. 122, 142.

¹⁰ Сорокин А.А. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии ... С. 163.

Найперш сяляне ініцыявалі судовыя працэсы супраць памешчыкаў, патрабуючы поўнай перадачы сервітутаў у сваю ўласнасць. Гэтыя працэсы працягваліся па некалькі гадоў. Калі памешчык дабіваўся ад уладаў рашэння аб падзеле сервітуту, сяляне таксама звярталіся ў суд. Яны выбіралі дэлегацыі дзеля абароны сваіх правоў, збіралі грошы, наймалі адвакатаў, але суды, часцей за ўсё, выносілі рашэнне на карысць памешчыка, спасылаючыся на юрыдычнае права ўласнасці паноў на гэтыя землі, існаваўшыя з даўніх часоў і захаваныя пры адмене прыгоннага права.

На такія рашэнні сяляне падавалі апеляцыі, але і яны часцей за ўсё адхіляліся. Пакуль ішоў судовы разгляд справы, сяляне паўсюдна карысталіся сервітутамі, нягледзячы на забарону памешчыкаў. Яны часта аказвалі прамы супраціў уладам, калі тыя спрабавалі правесці размежаванне сервітутных зямель, пасля таго як суд вынес рашэнне на карысць памешчыка. Барацьба нярэдка працягвалася і пасля ліквідацыі сервітутаў, сяляне імкнуліся імі карыстацца, нягледзячы ні на што. Памешчыкі вымушаныя былі выклікаць паліцыю.

Сяляне вёскі Загор'е Кобрынскага павету доўга і беспаспяхова дабіваліся праз суд прызнання іх правоў на сервітут. Суд вынес рашэнне на карысць памешчыка. Войт патрабаваў ад сялян, каб яны падпарадкаваліся судоваму рашэнню і спынілі далейшае карыстанне сервітутам. У сувязі з гэтым кобрынскі павятовы стараста паведамляў у ваяводскую ўправу, што «сельская грамада вёскі Загор'е катэгарычна і рашуча адмаўляецца падпарадкавацца, заяўляючы, што і надалей будзе пасвіць жывёлу на лугах, бо яны належаць вышэйзначанай вёсцы»¹¹.

У інтэрпеляцыі беларускіх паслоў у Сойм у сувязі з прыгнётам сялян асаднікамі адзначалася: «Асаднік, капітан Стылінскі, захапіў сервітутны луг, які належаў сялянам вёскі Квясевічы Косаўскага павету. Пагражаючы зброяй, асаднік не пускае сялян пасвіць жывёлу на сервітутнай зямлі»¹².

¹¹ Полюян В.А. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927-1939 гг.) Мн., 1978. С. 158.

¹² Кухарев Б.Е. Сельское хозяйство Западной Белоруссии (1919-1939 гг.) Мн., 1975. С. 84.

Жыхары вёсак Пучыны Пінскага павету, Кабыльнікі і Кастамолаты Берасцейскага павету і некаторых іншых на працягу некалькіх гадоў не прызнавалі праведзенай уладамі разбіўкі палёў на водруббы, знішчалі межавыя знакі, жылі ў вёсцы і працягвалі апрацоўваць ранейшыя надзелы¹³.

Трэба адзначыць, што здараліся выпадкі, калі выступленні сялян арганізоўвалі і ўзначальвалі прадстаўнікі мясцовай вясковай адміністрацыі. Так, напрыклад, 13 студзеня 1923 г. солтыс Сіманюк сабраў каля 50 жыхароў вёсак Аннапаскі, Ямніца і Хмелішча Олтушскай гміны Берасцейскага павету і прызваў іх пайсці ў лес, што з даўніх часоў належаў сялянам, каб прагнаць адтуль інжынера Май-Мескулава, прысланага раздзяліць лес паміж сялянамі і памешчыкамі. За солтысам у лес пайшлі 35 сялян, яны сустрэлі там каменданта олтушскай паліцыі Хамяка, інжынера Май-Мескулава і рабочых, якія пілавалі і вывозілі драўніну. На пытанне каменданта: «Што вам патрэбна?», сяляне заявілі, што як і іх бацькі, дзяды і прадзеда, лічаць увесь гэты лес сваёй уласнасцю і не дазваляць яго пілаваць. Рабочыя, салідарныя з сялянамі, кінулі працаваць і пайшлі дадому. І пасля гэтага, камендант не пераставаў угаворваць сялян, даказваючы «законныя» правы памешчыка на гэты лес, але сяляне выгналі яго з лесу разам з памешчыкам¹⁴.

У цыркуляры столінскаму старасце палескі ваявода Станіслаў Юзаф Даўнаровіч 26 траўня 1924 г. пісаў, што «у апошні час у міністэрства ўнутраных спраў паступіла скарга дэлегацыі Палескага саюзу памешчыкаў аб павялічаных, нібыта, выпадках масавай вырубкі лясоў і выкасу сенакосаў мясцовымі сялянамі на тэрыторыі некаторых паветаў».

У чэрвені 1924 г. ваенныя асаднікі ў маёнтку Плана Свята-Вольскай гміны Косаўскага павету данеслі ўладам пра тое, што сяляне пасуць жывёлу на іх лугах. На расследаванне скаргі ў вёску Плана тэрмінова прыбыла паліцыя. Сяляне кінуліся на

¹³ Сорокин А.А. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии ... С. 99.

¹⁴ Полуян В.А., Полуян И.В. Революционное и национально-освободительное движение ... С. 70; Сорокин А.А. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии ... С. 191.

паліцыянтаў з сякерамі, спрабуючы іх абяззброіць. У выніку гэтага быў паранены адзін паліцэйскі. Сяляне, аказаўшы супраціўленне паліцыі, пазней былі арыштаваныя і аддадзеныя пад суд¹⁵.

Калі леснікі маёнтку Прывітоўка Пінскага павету ў ліпені 1927 г. пабілі пастуха Васіля Сакаловіча, які пас сялянскіх коней на памешчыцкім лузе, сяляне вёскі Прывітоўка двойчы ўрываліся ў маёнтак, каб расправіцца з крыўдзіцелямі¹⁶.

27 верасня 1927 г. сялянін вёскі Сашыца Сялецкай воласці Пружанскага павету пісаў у газеце «Сельская ніва»: «Апошнія дні ў вёсцы праводзіцца ліквідацыя сервітутаў на чале з памешчыкам-панам Рэдыкам. Гэтая «ліквідацыя», як яе называюць, мае на ўвазе адабраць ад сялян іх асабістыя землі і перадаць памешчыкам»¹⁷.

30 верасня 1929 г. сяляне вёсак Осаўцы і Пляхаўшчына Пружанскага павету, узброеныя сякерамі і кіямі, прагналі землямера і суправаджаючых яго трох паліцэйскіх, якія адводзілі сервітутныя землі памешчыку. 2 кастрычніка ён прыбыў разам з 4 паліцэйскімі, але каля 200 сялян прагналі іх зноў. 4 кастрычніка ў суседні маёнтак Сялец быў накіраваны паліцэйскі атрад ў складзе болей 30 чалавек, узброеных вінтоўкамі і двума ручнымі кулямётамі. Яго ўзначальвалі стараста павета і намеснік павятовага земскага камісара. Толькі такім чынам уладам удалося правесці тут зямельнае размежаванне¹⁸.

Вясною 1931 г. супраць перадачы маёнтку Булькава сервітутных лугоў выступілі жыхары вёскі Ракітніца Кобрынскага павету. Сяляне, сабраўшыся ў колькасці 200 чалавек, прагналі прадстаўнікоў правахоўных органаў.

Трохі пазней адбыліся наступныя падзеі. Калі сялянская жывёла зайшла на сервітутны луг, памешчык з трыма паліцэйскі-

¹⁵ Полуян В.А., Полуян, И.В. Революционное и национально-освободительное движение... С. 69-71.

¹⁶ Тамсама. С. 147.

¹⁷ Кухарев Б.Е. Сельское хозяйство Западной Белоруссии... С. 37.

¹⁸ Полуян В.А. Революционно-демократическое движение... С. 100-101; Полуян И.В. Западная Белоруссия в период экономического кризиса... С. 139.

мі захапілі кароў, а пастухоў – дзяцей і падлеткаў, жорстка збілі. На крыкі дзяцей з вёскі прыбеглі сяляне, узброеныя кіямі, косамі, сякерамі. Камендант паліцэйскага ўчастку выхапіў рэвальвер і паспрабаваў стрэліць у натоўп, але атрымалася асечка. Памешчык кінуў яму свой рэвальвер, але сяляне перахапілі яго, а потым абяззброілі паліцэйскіх.

На наступны дзень у Ракітніцу прыбыў карны атрад з 45 паліцыянтаў, якія правялі крываваю пацыфікацыю. Такія ж выступленні назіраліся у вёсках Юндзілавічы і Здзітава Косаўскага павету, у шэрагу вёсак Лышчыцкай і Дамачаўскай гмінаў Берасцейскага павету і інш.¹⁹

Здаралася так, што сяляне наўмысна парушалі існуючыя здаўна законы і правы памешчыкаў, патрабуючы поўнай перадачы сервітутаў на сваю карысць. У Высокаўскай гміне Берасцейскага павету восенню 1931 г. і зімою 1932 г. сяляне цэлымі вёскамі выяжджалі секчы памешчыцкі лес і вывозілі яго для сваіх патрэбаў. Сяляне вёскі Ліпнішкі Вішнеўскай гміны аказалі супраціў леснікам, якія не давалі секчы лес, абяззброілі іх.

Калі ўладальнік маёнтку Багданаўка Лунінецкага павету прадаў частку зямель, якімі сяляне карысталіся як сервітутам, тыя выступілі супраць пакупнікоў і не дапусцілі выкарчоўкі лесу. Толькі з дапамогаю паліцыі іх прымусілі адступіць²⁰.

У вёсцы Ганна Берасцейскага павету памешчык вырашыў высекчы лес на ўчастку, дзе быў сервітут, але сяляне, даведаўшыся пра гэта, высеклі яго самі. Памешчык выклікаў паліцыю. Сяляне аказалі супраціў, вывезлі лес і адмовіліся плаціць за яго ў скарб. Гэтая акцыя адбылася пад уплывам мясцовай ячэйкі КПЗБ, якая стварыла камітэт для кіраўніцтва выступленнем. У пачатку 1932 г. толькі ў Пінскім павеце мела месца 11 выпадкаў сутыкнення сялян з памешчыкамі. У 1933 г. супраць спробаў

¹⁹ Лочмель И.Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа ... С. 141; Полуян В.А. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии... С. 158; Полуян И.В. Западная Белоруссия в период экономического кризиса... С. 139, 142, 143.

²⁰ Полуян В.А. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии... С. 157-158.

ліквідацыі сервітуту доўга і актыўна змагаліся жыхары вёскі Любча Лунінецкага павету²¹.

23 чэрвеня 1932 г. тры леснікі маёнтку Арэхава-Галоўнае Олтушскай гміны Берасцейскага павету, які належаў Віленскаму зямельнаму банку, прыйшлі на лугі маёнтку з мэтай праверкі ці не было выпадкаў самавольнага кашэння сена. Яны заспелі болей сотні сялян, якія касілі самавольна. Леснікі склалі спіс вінаватых. У адказ сяляне заявілі, нібыта купілі луг у 1932 г. у мясцовага святара праваслаўнай царквы Георгія Лукашыка з вёскі Арэхава. На прад'стаўленых дамовах адсутнічала гербавая марка і яны былі прызнаныя несапраўднымі²².

Пінскі павятовы стараста пісаў у справаздачы ў ваяводскую ўправу (1932 г.) пра тое, што ў маёнтках Бродніца-Юдмавічы, Малая Платніца, Жалкін, Хойна, Велятычы, Почапава, дзе былі сервітуты, паміж сялянамі і памешчыкамі ўзнікаюць вострыя канфлікты, якія прыводзяць да прамых сутыкненняў з адміністрацыяй, і што насельніцтва наогул вельмі варожа адносіцца да памешчыкаў і ўлады²³.

Галоўным арганізатарам барацьбы сялян Палескага ваяводства была КПЗБ. Як паведамляў орган КПЗБ «Чырвоны сцяг» (№ 1, 1933 г.), ячэйка КПЗБ вёскі Баравікі Кобрынскага павету «разгарнула барацьбу за вадзяны сервітут». Пад кіраўніцтвам мясцовых камуністаў 45 сялян вёскі пайшлі на раку і прагналі трох заможных сялян, якія захапілі для сябе ўсю лоўлю рыбы на рацэ і арганізавалі лоўлю рыбы для ўсіх сялян «камунай». Выступленне сялян было падаўлена паліцыяй²⁴.

У пачатку студзеня 1933 г. у вёску Хорава Пружанскага

²¹ Тамсама. С. 171.

²² Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР: Документы и материалы. В 2 т. Т. 2. 1929-1939 / И.П. Ховратович (сост.) [и др.] Мн., С. 179; Полуян В.А. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии... С. 158.

²³ Полуян В.А. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии... С. 157.

²⁴ Гак Л., Майзель Ю. 13 год вызвалення БССР ад белапалякаў. Мн., 1933. С. 66.

павету прыехаў землямер, каб правесці абмер сервітутных зямель для перадачы іх памешчыкам. Па закліку члена КПЗБ Сцяпана Самайловіча сяляне аднадушна вырашылі не аддаваць сваіх зямель і далучыцца да бастуючых рабочых лясных промыслаў²⁵.

Падсумоўваючы. Сервітуты былі з аднаго боку перажыткам з часоў паншчыны, з другога – жыццёва неабходнымі для сялян. Яны давалі ім магчымасць трымаць на выганах, пашах большую колькасць сельскагаспадарчай жывёлы, а на вадаёмах – вялікую колькасць хатняй птушкі, лавіць рыбу, а таксама секчы лес, неабходны для пабудовы хаты, нарыхтоўкі дроў, збору ягадаў, грыбоў, моху.

У цэлым сялянства было рэзка супраць ліквідацыі сервітутаў, бо пры гэтым страчвала больш, чым атрымоўвала ўзамен. Таму ліквідацыя сервітутаў праходзіла пераважна ў прымусовым парадку. Барацьба сялян супраць памешчыкаў за захаванне сервітутаў актыўна выкарыстоўвалася і падтрымлівалася мясцовымі ячэйкамі КПЗБ, што перашкаджала паспяховаму правядзенню польскімі уладамі ў Палескім ваяводстве ў 1921-1939 г. аграрнай рэформы.

²⁵ У суровыя гады падполля: Успаміны былых членаў КПЗБ – актыўных удзельнікаў рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі [склад: М.С. Арэхва і інш.] Мн., С. 197.

Кніжныя анатацыі

Басюк І.А. Пачатковы перыяд Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі Беларусі: ГрДУ, Гродна, 2003. – 238 с.

Вядомы ў Беларусі ваенны гісторык Іван Басюк выдаў у друкарні Гарадзенскага універсітэту манаграфію, прысвечаную ваенным дзеянням на беларускай зямлі ўлетку 1941 г. Гэта найбольш сур'ёзная спроба беларускіх даследчыкаў паказаць абагульняючую карціну пачатковага перыяду савецка-германскай вайны. У манаграфіі разглядаюцца пытанні падрыхтоўкі тэрыторыі Беларусі да ваенных дзеянняў, суадносінаў у сілах і сродках паміж СССР і Германіяй у паўзменных раёнах, асвятляецца ход ваенных дзеянняў, гісторыя Наваградскага «катла», а таксама разгортванне на тэрыторыі Беларусі войскаў другога стратэгічнага эшалону, а менавіта Заходняга фронту II фармавання. Манаграфія ахоплівае перыяд ад верасня 1939 г. па ліпень 1941 г.

Аўтар абапіраўся пераважна на архіўныя крыніцы, якія захаваліся ў Расеі і Беларусі, выкарыстоўваў шматлікія мемуары непасрэдных удзельнікаў падзеяў, у т.л. і нямецкіх афіцэраў, паказаў добрае веданне гістарыяграфіі праблемы. На жаль, не былі выкарыстаныя матэрыялы і дакументы архіваў Германіі, якія маглі б значна ўзбагаціць карціну пачатковага перыяду вайны. Да таго ж у тэксе сустракаюцца тэрміналагічныя «штампы» савецкай гістарыяграфіі – «Вялікая Айчынная вайна», «уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР» ды інш. Тым не менш манаграфія Івана Басюка значна ўзбагачае беларускую гістарыяграфію II сусветнай вайны.

Алесь Смалянчук

**Была вайна... 3 гісторыі антысавецкага ўзброенага супраціву.
Менск: Беларускі Рэзыстанс, 2003. – 40 с.**

Кніга прысвечаная беларускаму антысавецкаму супраціву першых пасляваенных гадоў. Гэтая малавядомая старонка найноўшай гісторыі Беларусі асвятляецца сродкамі вуснай гісторыі. На жаль, архіўныя дакументы і матэрыялы зачыненыя ў спецсховішчах і па сённяшні дзень недаступныя даследчыкам. Аўтары-укладальнікі кнігі Сяргей Ёрш і Сяргей Лескець адшукалі людзей, якія згадзіліся распавесці пра партызанку другой паловы 40-х г. Успаміны жыхароў Заходняй Беларусі (раёны Валожына, Драгічына, Іўя, Маладэчна, Нясвіжа, Слоніма і Смаргоні) дапоўненыя перадрукам мемуараў саміх беларускіх партызанаў пасляваенных гадоў, якія друкаваліся ў эмігранцкім перыядычным друку («Бюлетэнь Беларускай Незалежніцкай партыі», газеты «Незалежная Беларусь», «Беларускае слова» і «Беларус», бюлетэнь «Вольнае слова»). Прадмову да зборніка напісаў Захар Шыбека.

Алесь Смалянчук

Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польшкі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. Выд. 2-е, дапрацав. Санкт-Пецербург, 2004. – 406 с.

Кніга прысвечаная гісторыі літоўскіх і беларускіх палякаў, якія ў апошнія дзесяцігоддзі існавання Расейскай імперыі, у г.зв. «эпоху нацыяналізмаў» апынуліся ў сітуацыі выбару. Рэальнай альтэрнатывай арыентацыі «згоднікаў» на Расею, а «нацыяналістаў» – на Польшчу стала краёвая ідэалогія. Яна зыходзіла з прыярытэту інтарэсаў Беларуска-Літоўскага краю і звязвала яго будучыню з фармаваннем грамадзянскай (палітычнай) «нацыі ліцвінаў». Выбар, зроблены літоўскімі і беларускімі палякамі, істотна паўплываў на гістарычны лёс Беларусі і Літвы ў 20 ст. На думку аўтара, крах краёвай ідэалогіі прычынiўся да тэрытарыяльнага падзелу гістарычнай Літвы

пасля I сусветнай вайны.

Першае выданне выйшла ў 2001 г. Другое выданне дапрацаванае, дапоўненае, ілюстраванае.

A.S.

Die Prussia-Sammlung Der Bestand der Sammlung im Museum für Geschichte und Kunst Kaliningrad = Коллекции Пруссия в фондах Калининградского областного историко-художественного музея. Bremen, 2005. – 112 s.

Пры падтрымцы фонду ЦЭЙТ-Штіфтунг Эбеллін і Герд Буцэрыус у Гамбургу і Археалагічнага зямельнага музею ў Шлезвігу выйшла нязвыклая двухмоўная нямецка-расейская кніга – нямецкія і расейскія аўтары сумесна напісалі пра знаходку ў Калініградскім форце № 3 у 2000 г. каля 30000 розначасовых экспанатаў, сярод якіх археалагічныя знаходкі каменнага веку, ранняга жалезнага веку, позняга сярэднявечча. Вялікі фармат, крэйдавая папера, каляровыя ілюстрацыі, цвёрдая вокладка, прыемны дызайн, амаль бездакорны расейскі тэкст – гэта ўсё плюсы выдання.

Пошукі былі ініцыяраваныя пасля з’яўлення у 1999 г. на рынку рэчаў, што паходзілі, відавочна, з калекцыі «Прусія», якая была да 1945 г. размешчаная ў Каралеўскім замку. Калекцыя пачала складацца ў сярэдзіне 19 ст. на грамадскіх пачатках, а з цягам часу набыла значную навуковую вартасць. Пасля паветранага налёту англічан у канцы 1944 г. яе прывялі ў парадак, але у 1945 г. эвакуюваць не паспелі і самая каштоўная частка трапіла ў скрынях да сховішча ў форт № 3.

Летам 1945 г. спецыяльная экспедыцыя знайшла ў руінах Кёнігсбергскага замку вялікую колькасць музейных экспанатаў. Яны былі ўпакаваныя ў 400 скрыняў і 24 мяхі і зніклі назаўсёды ў напрамку Масквы. Далейшыя пошукі у руінах канчаткова ўзарванага Кёнігсбергскага замку ўжо супрацоўнікаў Калініградскага музею ў 1950-1960-х г. далі адносна няшмат – некалькі сотняў рэчаў. Але ў 1967-1969 г. у час раскопак у руінах

замку былі знойдзеныя інвентарныя кнігі музея з апісаннямі рэчаў, малюнкамі і нумарамі. Потым з дапамогай гэтых кніг удалося нанова атрыбутаваць дэпаспартызаваныя знаходкі з форту № 3.

Пра форт № 3 як месца захоўвання старажытных рэчаў пісалі шматлікія сведкі, але з-за пошукаў «Бурштынавага пакою» тым звесткам не надавалі ўвагі. У форце стаяла савецкая вайсковая частка і рэчы спакойна даляжалі да 1981 г., калі іх проста выкінулі на вуліцу ў час здымкаў фільма пра падзеі 1945 г. на Далёкім Усходзе - «Загад перайсці мяжу». У 1981 г. «смеццем» са срэбра і золата засыпаліся выбоіны на тэрыторыі форта!

Вялікі ўступ пра калекцыю «Прусія» напісалі дырэктары Шлезвігскага і Калінінградскага музеяў К.ф.Карнап-Борнгейм і Е.Пенкіна, пра стогадовую гісторыю стварэння калекцыі «Прусія» – Т.Ібсен, гісторыю калінінградскай часткі калекцыі «Прусія» – А.Валуеў, грунтоўны нарыс пра «кёнігсбергскую школу» археалогіі – В.Новакоўскі. Каталог складаецца з 31 пазіцыі – сумарнага апісання сфатаграфаваных групай рэчаў і мастацкага якаснага фотаздымку на ўсю старонку.

Шкада толькі, што срэбныя плацёжныя зліткі (дарэчы, з Палескага раёну) і срэбныя манеты на с.104 (№28) атрымалі неўласцівы ім залаціста-бронзавы «фоташопаўскі» колер.

Зараз вялікая частка рэстаўраваных знаходак выстаўленая ў асобнай залі Калінінградскага гісторыка-мастацкага музеяю.

Іван Сінчук

Замки и укрепления Немецкого ордена в северной части Восточной Пруссии: Справочник / Авт.-сост. А.П.Бахтин. Калининград, 2005. – 208 с.

Калінінградскім выдавецтвам «Терра Балтика» пры фінансавай падтрымцы калінінградскага банку «Энергатранс-банк», пры удзеле Дзяржаўнага архіву Калінінградскай вобл., Дзяржаўнага архіву Прускай спадчыны (Берлін) і Інстытута Гердера (Марбург) у Летуве надрукаваная кніга пра ордэнскія замкі у паўночнай частцы Усходняй Прусіі. Даведнік выйшаў

у якаснай цвёрдай вокладцы, вялікага фармату, на тонкай крэйдавай паперы з накладам 3000 экз. Кніга падрыхтаваная супрацоўнікам Дзяржаўнага архіву Калінінградскай вобл. Анатолем Бахціным, зрабіў навуковае рэдагаванне і склаў карты Вадзім Курпакоў. У кнізе 304 ілюстрацыі (чорна-белыя і каляровыя фотаздымкі, аўтарскія графічныя рэканструкцыі). З карысцю ўжытыя форзацы – на іх змешчаныя карты «Прусія ў 13-14 ст.» і «Замкі і ўмацаванні Нямецкага ордэну на тэрыторыі Калінінградскай вобласці» (пазначаныя ўмоўнымі знакамі захаваныя замкі, руіны замкавых сцен, рэшткі валоў і падмуркаў, знішчаныя цалкам замкі).

Кніга забяспечаная навуковым апаратам (больш за 500 спасылак), геаграфічным і імянным паказальнікамі, што надае ёй вартасць навуковага інвентару. Для зручнасці чытача ёсць слоўнік, пералік ландмайстраў Прусіі і Вялікіх магістраў Нямецкага ордэну.

Выданне мае ўступ, у якім асвятляецца гісторыя Нямецкага ордэну і Усходняй Прусіі, набор элементаў комтурскіх замкаў і спалучаных з імі пабудоў (фірмары-шпіталі, бані, данцкеры), фартыфікацыйныя і архітэктурныя асаблівасці, уласцівасці малых замкаў (пфлегамтаў, вальдамтаў, каммерамтаў і фогтстваў). У тэксце апісваюцца не толькі замкі, але і гістарычныя падзеі, з імі звязаныя. Апісанне амаль кожнага замка забяспечанае графічнымі ілюстрацыямі і фотаздымкамі.

Вельмі істотна, што падаецца сучасны стан ордэнскіх замкаў, на падставе шматлікіх палявых даследаванняў удакладняюцца памеры і месцазнаходжанне пабудоў і умацаванняў, гаворыцца пра этапы разбурэння гэтых унікальных для Расейскай Федэрацыі збудаванняў.

Падрабязна апісаныя 50 замкаў (Бальга, Кройцбург, Ленценбург, Кёнігсберг, Велаў, Алленбург, Гердаўэн, Рінаў-Гальтгарбен, Гросс Вонсдорф, Лаўкішкен, Каймен, Меденаў, Лаптаў, Вальдаў, Фішхаўзен, Тапіаў, Бранденбург, Шаакен, Побетген, Рудаў, Гермаў, Варген, Тіренберг, Лохўтедт, Коноведіт, Нойхаўз, Рагніт, Россітэн, Нойхаўзен, Шалаўэрбург, Повунден, Цігенберг, Арнаў, Норденбург, Домаў, Таплакен, Норкітген,

Пройсіш-Айлаў, Заалаў, Інстербург, Таммоў, Кведнаў, Галлгарбен, Георгенбург, Креміттэн, Венкішкен, Шпліттэр, Каўстріттэн, Куккернеезе, Тільзіт), Восем вылучаныя ў групу з недастатковай інфармацыяй (Гребін, Швегераў, Валькоў, Зассаў, Куменен, Аўгліттэн, Неттінен, Нойхаўз на Куршскай касе), два апісанья ў катэгорыі прыватнаўладальніцкіх замкаў (Біхаў, Лангендорф).

Звяртае ўвагу, што ў сувязі з выкарыстаннем сучаснай інструкцыі аб перадачы нямецкіх геаграфічных назваў частка мясцін набыла нязвыклія знешне назвы, напрыклад, замест Прэйсіш-Эйлаў падаецца Пройсіш-Айлаў.

Па сутнасці кніга – першае расейскамоўнае даследаванне ордэнскіх замкаў.

Шкада, што для ілюстрацый тыповых інтэр’ераў замкаў аўтар вымушаны ўжываць здымкі сучаснага Мальбарку і іншых польскіх замкаў, пра што шчыра і гаворыцца – сучасны стан «расейскіх» замкаў не самы лепшы.

Варта асобна адзначыць, што праціўнікаў ордэна ў тэксце аўтар заве згодна з гістарычнай традыцыяй ліцвінамі.

Іван Сінчук

Miestų praeitis, 1. Vilnius, 2004. – 383 p.

Першы выпуск зборніка прац Інстытуту гісторыі Летувы «Мінулае гарадоў» выйшаў у эканом-варыянце – мяккая вокладка, чорна-белыя ілюстрацыі, але паліграфія добрай якасці. Паколькі ініцыявалі яго выданне «гарадскія» археолагі, то ён прысвечаны ў першую чаргу матэрыяльнай культуры.

Рэдактар і складальнік зборніка Г. Вайткавічус піша пра керамічную вытворчасць у Вільні 14-17 ст., Ю. Пошкене – аб сярэднявечнай кераміцы замка і горада Трокаў, Д. Страздас – пра печы-каменкі ў Вільні. Больш агульным пытаннем прысвечаныя артыкулы Р. Чепайтене – пра змены ролі археалогіі ў сучасным свеце і праблемы захавання спадчыны гістарычных гарадоў. Надзвычай цікавы артыкул В. Вайнілайтис, О. Валёнене тычыцца кампутарнай рэканструкцыі будынкаў у традыцыйнай архітэктуры і археалогіі. Сучасныя спецыяльныя методыкі

даследавання прадстаўленыя працай А. Селскене, А. Селскіса, В. Пакштаса, Р. Гірайтіса.

У змесце кнігі пры назве артыкула не падаюцца прозвішчы аўтараў, што даволі нязручна, але прыводзіцца назва асобных раздзелаў кожнай працы, што адразу дае дакладнае ўяўленне пра змест артыкула.

Іван Сінчук

Монеты и медали (Сборник статей по материалам коллекции отдела нумизматики). Вып. II. Москва 2004. – 268 с.

Дзяржаўны музей выяўленчага мастацтва імя А.С.Пушкіна выдаў другі зборнік артыкулаў па матэрыялах аддзелу нумізматыкі музея. Кніга вялікага фармату, якаснага друку, са шматлікімі ілюстрацыямі, у папяровай вокладцы.

Змест падзелены на фармальныя часткі – антычныя манеты, усходнія манеты, медалі і матэрыялы з архіву. Паколькі антычнасць, куфічная нумізматыка, і, як зараз становіцца ясным, нумізматыка Залатой Арды маюць дачыненне да беларускай гісторыі, то матэрыялы зборніка знойдуць свайго беларускага чытача.

Увагу чытача напэўна прыцягне артыкул Л.А.Заваротнай аб прыватнай калекцыі А.Г.Голікава (1865-1940 г.) з 10600 антычных, заходнеўрапейскіх і ўсходніх манет, якая ўвайшла ў калекцыю музея як спадчыны дар уладальніка вясной 1941 г.

Дзейнасць А.Г.Голікава у часы савецкай улады як даследчыка, «эксперта вышэйшай групы па нумізматыцы і фарфору» і калекцыянера малоеца на фоне канфіскацый калекцый дзяржавай, што звычайна сарамліва не асвятляецца (дэкрэты СНК «Аб адмене права спадчыны», «Аб рэгістрацыі, прыёме на ўлік і ахове помнікаў мастацтва і культуры, якія знаходзяцца ва ўладанні прыватных асобаў, таварыстваў і ўстаноў», «Аб рэквізіцыях і канфіскацыях», «Аб забранні шляхетных металаў, грошаў і розных каштоўнасцей»).

У гэтым зборы ёсць абсалютна нязвыклая рэч – медны

солід Рэчы Паспалітай з гербам Вялікага Княства Літоўскага 1661 г. – часу гаспадарання Яна Казіміра са, здаецца, сапраўднай контрмаркай (на жаль, не даецца яе прамалёўка і манета вызначаная як «польская», але можна ў павялічэнні паглядзець на дададзенай да артыкула табл. 2). Быў у калекцыі А.Г.Голікава і даволі рэдкі тынф 1708 г., які адносіцца да т.з. польска-рускай эмісіі і звязаны з падзеямі Паўночнай вайны.

У гэтым жа артыкуле палова кляймёнага плацёжнага злітка к.14 – пачатку 15 ст. з калекцыі А.Г.Голікава названая не міфічна-гістарыяграфічнай «палцінай», а паўгрыўнай, што ўяўляецца абсалютна слухным і вартым пераймання.

Да артыкула Л.А.Заваротнай дададзены пералік 20 надрукаваных прац А.Г.Голікава і спіс з 18 не надрукаваных рукапісаў артыкулаў 1923-1939 г., якія захоўваюцца ў адзеле нумізматыкі Дзяржаўнага музею выяўленчага мастацтва. Сярод іх безумоўна цікавая праца «Крытычнае расследаванне аб «загадкавых фігурках» на златніках і срэбраніках вялікіх князёў Кіеўскіх Уладзіміра і Яраслава I Мудрага».

Іван Сінчук

The great numismatic collections on the Baltic: From coin collections of the sovereigns to national research institutions. St. Petersburg, 2005. – 189 p.

Матэрыялы сімпозіуму 21-25 кастрычніка 2003 г. у Знаменцы пад Санкт-Пецярбургам, прысвечанага гісторыі буйных нумізматычных калекцый балтыйскага рэгіёну, з удзелам дацкага, фінскага, шведскага і расейскага бакоў выдадзены на ангельскай мове з расейскім рэзюме ў выглядзе зборніка 13 поўнаватрасных артыкулаў, палова з якіх належыць даследчыкам-нумізматам Паўночна-Заходняй Расеі. Кніга выдадзена пры ўдзеле Нацыянальных музеяў Даніі і Фінляндыі, Каралеўскага нумізматычнага кабінету Швецыі, Дзяржаўнага Эрмітажу і Дзяржаўнага Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэту. Фармат яе А 5, якасная папера, чорна-белыя ілюстрацыі, наклад 500 асобнікаў.

Уступ належыць аднаму са складальнікаў зборніка дацкаму

нумізмату Й.С.Йенсену, які таксама падрыхтаваў матэрыял аб гісторыі каралеўскай калекцыі манет і медалёў у Капенгагене. Фінскі даследчык Т.Тальвіо прысвяціў свой тэкст развіццю буйных музейных нумізматычных збораў Паўночнай Еўропы, дацкі даследчык Я.Візен – каралеўскаму кабінету манет у Стакгольме, шведскі нумізмат Л.О.Лагерквіст – буйному палітычнаму дзеячу Карлу Густаву Тессіну і каралеве Луізе Ульрыцы Шведскай – збіральнікам манет і медалёў у 18 ст., шведскі даследчык Х.Нільссон – гісторыі мінцкабінету універсітэту Упсалы.

Расейскі бок большую частку высылкаў аддаў асвятленню гісторыі нумізматычнай калекцыі Эрмітажа. Ю.Л.Дзюкаў апавядае пра фармаванне часткі калекцыі антычных манет, В.М.Поцін і К.В.Лепёхіна – аб нумізматычных схільнасцях Пятра III і, у сувязі з гэтым, пра пробны нямецкі альбертусталер 1753 г., А.С.Шчукіна – аб шведскіх медалях у калекцыі Я.Я.Рэйхеля (адзіны нямецкамоўны артыкул), В.А.Калінін – аб рускіх манетах калекцыі Я.Я.Рэйхеля, К.В.Лепёхіна – аб гісторыі фармавання рускай часткі калекцыі Адзелу нумізматыкі Эрмітажа.

Артыкул расейска-шведскага даследчыка В.Ф.Столбы адзіны прысвечаны гісторыі недзяржаўнай калекцыі – збору антычных манет вял. кн. Аляксандра Міхайлавіча, унука расейскага імператара Мікалая I. Прасочана, як яна складалася з закупаў прыватных калекцый, а пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі зноў «пералілася» ў прыватныя зборы і дзяржаўныя калекцыі (Эрмітажа, Брытанскага музею, Амерыканскага нумізматычнага таварыства, Кабінета медалёў Французскай Нацыянальнай бібліятэкі).

Астатнія музеі паўночнага рэгіёну Расеі прадстаўлены цікавым артыкулам П.Р.Гайдукова і Л.І.Пятровай пра гісторыю складання нумізматычнай калекцыі Наўгародскага дзяржаўнага музею, якая налічвае каля 124 тысяч прадметаў, у тым ліку 68 скарбаў. Калекцыя старажытных рускіх манет Наўгародскага музею зараз па значнасці з’яўляецца трэцяй ў Расеі (пасля Эрмітажа і Дзяржаўнага гістарычнага музея). Цікава, што такую вагу ёй надало паступленне ў 1978, 1979, 1984 г. трох прыватных калекцый сучасных расейскіх збіральнікаў. Уражвае дадатак да

артыкула – праект выдання ў трох тамах наўгародскай калекцыі рускіх манет канца 10 – 17 ст. (каля 9800 экз. манет і 66 скарбаў). Між іншым, у зборах музея знаходзяцца 7 срэбранікаў часоў Кіеўскай Русі, 21 плацёжны злітак, 14 старажытных манет Вялікага Княства Літоўскага, 8 – Кіеўскага княства пад уладай Вялікага Княства Літоўскага.

Іван Сінчук

Аб ключавых партнёрах Беларусі ў далёкім замежжы - без рэтушы. Стралец М.В. Краіназнаўства (Польшча, Германія). Курс лекцый. Брэст:Выдавецтва БДТУ, 2005. – 148 с.

Адносіны з Польшчай і Германіяй з’яўляюцца для Менску прыярытэтнымі па-за межамі СНД-оўскай прасторы. У іх усё больш актыўна ўцягваюцца органы дзяржаўнага кіравання, суб’екты гаспадарання, грамадскія арганізацыі. Безумоўна, эфектыўнасць двухбаковага супрацоўніцтва ў многім залежыць ад дасканалыя ведання партнёраў. У гэтай сувязі вельмі дарэчы выхад кнігі, у якой аўтар паспрабаваў даць абагульняючы партрэт Польшчы і Германіі.

Базісны элемент выдання – сістэматызацыя звестак, прысвечаных палітычнай, эканамічнай, сацыяльнай і культурнай гісторыі Польшчы і Германіі. Прычым прываблівае пастаяннае імкненне аўтара ўлічваць апошнія дасягненні навукі, уводзіць у абарот новыя дакументы і матэрыялы. Трэба таксама адзначыць і прыцягненне М.В. Стральцом яго ўласных прац. Ён германіст. Прафесар БДТУ прысвяціў германскай гісторыі 4 манаграфіі (з іх 2 аднаасобныя), 17 брашур (з іх 15 аднаасобных), вялікую колькасць артыкулаў, дакладаў на навуковых канферэнцыях.

Аўтар паслядоўна прасочвае асноўныя этапы польскай гісторыі. Характарыстыка кожнага з этапаў даецца добра прадуманая, трапная. М.В.Стралец разглядае польскую гісторыю ў кантэксце сусветных цывілізацый. Яму ўдалося паказаць, на якіх адрэзках свайго гістарычнага шляху палякі належалі да сярэднявечнай, даіндустрыяльнай, індустрыяльнай

цывілізацый. Да несумненых вартасцяў кнігі трэба аднесці бліскучы аналіз трансфармацыйных працэсаў у гэтай краіне. М.В.Стралец называе «галоўныя вынікі ажыццяўлення ўнутранай палітыкі ў посткамуністычнай Польшчы: сфарміравалася прававая, сацыяльная дзяржава, набыло рэальныя абрысы грамадзянскае грамадства, на ўсю моц запрацавалі механізмы рынкавай эканомікі, краіна папоўніла лік постіндустрыяльных дзяржаў»(С.55).

У кнізе істотнае месца займае паказ арганізацыйна-прававога, канцэптualaнага, практычнага аспектаў узаемадачыненняў паміж Рэспублікай Польшча і Рэспублікай Беларусь. Аўтар выразна выдзяляе як агульны назоўнік пазіцыі Менску і Варшавы, так і разыходжанні паміж імі.

«Палітыка посткамуністычнай Польшчы на беларускім напрамку будавалася з улікам наступных фактараў.

Па-першае, беларуска-польскія сувязі маюць глыбокія гістарычныя карані. Па-другое, браўся ў разлік геаграфічны фактар. Польшча непасрэдна мяжуе з Гарадзенскай і Берасцейскай абласцямі РБ.

Па-трэцяе, у РП, перш за ўсё, на тэрыторыі Падляшскага ваяводства існуе значнае беларускае дыяспара.

Па-чацвёртае, унутрыбеларускія працэсы разглядаюцца ў жорсткай прывязцы да стандартных падыходаў НАТО, Еўрасаюза.

Па-пятае, улічвалася цікавасць польскага прадпрымальніцкага корпуса да беларускага рынку.» (С.56)

Даволі ўдалым атрымаўся аналіз вузлавых праблем нямецкай гісторыі. М.В.Стралец паказвае, што гэтая гісторыя зведала і агрэсіўныя памкненні германскай палітычнай эліты, і ўдзел афіцыйнага Берліна ў фармаванні архітэктуры еўрапейскай бяспекі, і таталітарызм, і вопыт дэмакратычнага развіцця.

З улікам таго, што з 22 лістапада 2005 г. ФРГ кіруе вялікая кааліцыя ў складзе ХДС, ХСС і СДПГ, натуральную цікавасць уяўляе аналіз аўтарам месца гэтых партый у палітычным спектры дадзенай краіны. (С. 109-114). Што тычыцца германа-беларускіх стасункаў, то гэтая спадчына адметная істотна большай плённасцю

ў непалітычных сферах, чым у палітычнай. М.В.Стралец паказвае, што Г.Шродэр «салідарызваўся з лініяй Еўрасаюза, якая фактычна накіравана на ізаляцыю Беларусі. Разам з тым федэральны ўрад неаднойчы заяўляў аб жаданні палепшыць германа-беларускія адносіны.» (С.120) Аўтар выразна прасочвае дынаміку двухбаковых гандлёвых сувязяў у пару Шродэра. Ён абгрунтавана бярэ ў якасці кантрольных рубяжоў 1997 і 2004 г. У навучальна-метадычным плане вельмі дарэчы карты, якія маюцца ў кнізе. Гэта карта, прысвечаная падзелу тэрыторыі Беларусі паводле Рыжскага мірнага дагавору 1921 г., палітычныя карты Рэспублікі Польшча і сучаснай Германіі.

Паводле выхадных дадзеных, выданне адрасуецца студэнтам, якія навучаюцца па спецыяльнасці «Сусветная эканоміка і міжнародныя эканамічныя адносіны». Разам з тым яно можа выкарыстоўвацца настаўнікамі і вучнямі сярэдніх школаў, будучымі гісторыкамі, палітолагамі.

Да ліку несумненных удач аўтара трэба аднесці пытанні і тэст-заданні да кожнай з дзевяці лекцый. Яны сфармуляваны на высокім навуковым і навукова-метадычным узроўні. Дарэчы, тэст-заданні рознай ступені складанасці, што дае настаўніку, выкладчыку магчымасць улічваць індывідуальныя асаблівасці вучняў, студэнтаў.

Павал Малашук